

LÜTVIYYƏ ƏSGƏRZADƏ

HÜSEYN CAVİD:

mühiti və müasirləri

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ

105981

**HÜSEYN CAVİD:
MÜHİTİ VƏ
MÜASİRLƏRİ**

**Azərbaycan Milli
Kitabxanası**

BAKI-2015

HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ MƏFKURƏSİ VƏ SƏNƏTİ

Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz sənətkarı, görkəmli romantik şair və dramaturq, böyük mütəfəkkir Hüseyn Cavidin ömür və sənət yolu barədə indiyədək çoxlu araşdırmalar aparılmış, onun zəngin yaradıcılığının ideya-bədii məziyyətləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuş, nəticədə bir sıra dəyərli monoqrafiya və məqalələr ortaya çıxmışdır. Lakin dərin ümməna bənzəyən Cavid sənətinin öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələr də az deyildir. Xüsusən, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra mədəni-mənəvi dəyərlərimizi, müasir dövrümüz üçün aktuallığını itirməyən bir sıra problemlərin yenidən, çağdaş təfəkkür işığında və milli müstəqillik kontekstində, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Müstəqiliyin açdığı geniş imkanların fonunda Hüseyn Cavidin əsərlərini tematika, problematika və poetika, hətta estetika baxımından yeni təfəkkür işığında araşdırmaya cəlb etmək, indiyədək diqqət yetirilməmiş, yaxud düzgün qiymətləndirilməmiş məqam və mətləblərə aydınlıq gətirmək cavidşünaslığın çağdaş inkişaf istiqamətlərindən, əsas prioritetlərindən biridir.

Hüseyn Cavid irsinin tədqiqi, cavidşünaslıq hələ onun sağlığından etibarən başlayıb. Bu barədə şairi xoşbəxt sənətkar saymaq olar. Keçən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq davam edən araşdırmalarda mütəfəkkir sənətkarın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə baxmayaraq onun yaşadığı dövrün ictimai və ədəbi mühiti o qədər kəşməkeşli və əhəmiyyətli, həyatı və sənəti o qədər zəngindir ki, bütün bunlar hər zaman yeni söz demək, fərqli istiqamətlərdə araşdırmalar aparmaq üçün geniş imkan verir.

Son illərdə ayrı-ayrı tədqiqatlarda Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və sənətinə xüsusi diqqət və ehtiramla yanaşılmış, maraq doğuran araşdırmalar aparılmışdır. Mütəfəkkir sənətkarın ədəbi məfkurəsi, yaratdığı əsərlərindəki türkçülük, turançılıq ideyaları və zamana

W5(2-A3)7-429

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun Elmi Şurasının 13 may 2015-ci il tarixli (protokol №4)
iclasının qərarı ilə çap olunur

Ön sözün müəllifi: İsa Həbibbəyli
Akademik

Elmi redaktor: Zaman Əsgərli
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvi

Əlizadə Əsgərli
filologiya elmləri doktoru

İslam Qəribli
filologiya elmləri doktoru

Monoqrafiyada Azərbaycanın mütəfəkkir sənətkarı Hüseyn Cavidin ədəbi məfkurəsi və sənəti dövrünün ədəbi, mədəni, ictimai mühiti kontekstində araşdırılıb. Şairin Naxçıvan ədəbi-mədəni – ictimai mühiti və naxçıvanlı maarifçi müasirləri ilə əlaqələri, ailə və təhsil mühiti: Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, həmçinin həyatı və fəaliyyətində Gəncə, Tiflis mühiti və ədəbi yaradıcılığının Bakı dövrü, Almaniya səfəri və təəssüratları, Azərbaycanda sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti, bolşevik rejiminin böyük sənətkara ikili münasibəti diqqətə çəkilərək obyektiv və aydın təhlildən keçirilib. Ədibin əsərləri ətrafında qurulan ədəbi məhkəmələrin, dövrü mətbuatın, ədəbi tənqidin, xüsusən Hüseyn Cavid - Cəfər Cabbarlı münasibətlərinə aydınlıq gətirilib ki, bütün bunlar da şairi repressiyaya aparan yolun aydın şəkildə təsvir edilməsi ilə yanaşı, dövrü və mühiti bütöv mənzərəsi ilə təsvir etməyə imkan yaradır.

©Lütviyyə Süleyman qızı Əsgərzadə. Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri (monoqrafiya). AFPoliqrAF, 288 səh., Bakı- 2015.

ISBN: 978-9952-8292-2-8

tarixi yanaşmalar ədəbiyyatşünaslara yeni qənaətlərə gəlmək üçün əsas verir.

Bu baxımdan, Lütvyyə Əsgərzadənin “Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri” mövzusunda həsr edilmiş monoqrafiyasında təqdim edilən problem bütün yönəri ilə araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Mövzunu müraciət edilməsi zəruru olan elmi-ədəbi məsələlərdən biri hesab etmək lazım gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hüseyn Cavidin yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqat əsərlərində bu problem şairin həyatı və yaradıcılığı təhlil edilərkən müəyyən dərəcədə nəzər nöqtəsinə çəkilsə də, problem kompleks şəkildə geniş filoloji aspektdə sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Halbuki, istənilən sənətkar, xüsusən də Hüseyn Cavid kimi böyük mütəfəkkiri, onun dövrü və mühiti, habelə müasirləri ilə əlaqələrini öyrənmədən tam, bütöv təsvür etmək çətindir. Monoqrafiyada məhz bu cəhətdən təşəbbüs göstərilmiş şair-dramaturqun məfkurəsi və sənəti daha çox dövrünün ədəbi və ictimai mədəni mühiti kontekstindən yeni arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materialları əsasında araşdırılıb, ümumiləşdirilmişdir. Böyük sənətkarın müasirlərinə həsr edilmiş tədqiqatlar onun həyatı və yaradıcılığını dövr və zamanla əlaqədar məqamlarını üzə çıxarılməsinə imkan yaratmışdır. Qədim və zəngin tarixə, böyük mədəniyyətə və dövlətçilik ənənələrinə malik olan Naxçıvanın XIX əsrin 60-90-cı illərinin ictimai-mədəni mühiti tədqiq edilərək böyük sənətkarın məhz belə zəngin ictimai-mədəni və maarifçi bir mühitin yetirməsi olması əsaslandırılaraq nəsil şəcərəsi araşdırılmış, dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin roluna ciddi nəzər salınmışdır. Şairin “başı əmmaməli ziyalı” adlandırdığı atası Hacı Molla Abdullanın dövrünün maarifçi ziyalılarının diqqət mərkəzində olması məsələlərinə aydınlıq gətirilmiş, tərcümeyi-hal formalaşdırılmış övladlarının dünyagörüşünün, bədii istedadlarının formalaşmasında, onlarda şeirə-sənətə meylin oyanmasında onun güclü amil olması təsdiqlənmişdir. Həmçinin Hüseyn Rasizadənin mədrəsə təhsili illəri araşdırılmaya cəlb edilmiş, şairin

dünyagörüşünün formalaşmasında islam amilinin əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Cavidin ibtidai təhsil mühiti - “Məktəbi-Tərbiyə” illəri, bu məktəbin şairin gələcək həyatındakı rolu müəyyən edilmiş, dünyagörüşünün istiqamətlənməsindəki yeri araşdırılmışdır.

Dövrün böyük maarifçisi Məhəmməd Tağı Sidqi ilə müəllim-şagird münasibətləri ədəbiyyat baxımından uşaq-şagird yaradıcılıq əlaqələri səviyyəsində dəyərləndirilmişdir.

Monoqrafiyanın “Hüseyn Cavid və maarifçilik hərəkatı” adlı II fəslə Hüseyn Cavidin Naxçıvandan olan maarifçi müasirləri ilə: Qurbanəli Şərifzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Xəlil ağa Hacılarovla olan münasibətləri araşdırılmış, şairin həyatında və yaradıcılığında müasirlərinin rolu müəyyən olunmuşdur. Bundan başqa monoqrafiyada Hüseyn Cavidin maarifpərvər qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadə ilə münasibətlərinə dair zəngin materiallar oxuculara çatdırılmışdır.

Monoqrafiyada qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri də şairin dünyagörüşünün formalaşmasının və bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi məsələsinə yönəldilmişdir. Bu məqsədlə, Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halının 1898-ci ildən 1904-cü ilədək olan Cənubi Azərbaycanda yaşadığı və təhsil aldığı illər geniş tədqiq edilmiş, şair-dramaturqun ədəbi - mədəni və elmi irsinin ardıcıl və diqqətlə öyrənməsinə, əsərlərində bundan faydalanmasına diqqət yetirilmişdir. Eyni zamanda, monoqrafiyada Hüseyn Cavidin ədib və mütəfəkkir kimi formalaşmasında Türkiyə ədəbi maarifçi mühitinin rolu və Türk romantikləri ilə qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırılmış, İstanbul universitetində təhsil alması, taleyində Rza Tefik Bölükbaşı amilinin rolu araşdırılmış, türk romantizminin tanınmış nümayəndələrinin; Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Əbdülhəq Hamid, Rəcəizadə Mahmud Əkrəm və başqalarının yaradıcılığı ilə təmasları, Məhmət Akif Ərsoyun başyazarı olduğu “Sırat-ül-müstəqim” jurnalında şeirlərinin dərc edilməsi sənədlər və

materiallar əsasında işıqlandırılmışdır. Şairin İstanbulda təhsil aldığı illərdə bir çox şeirlərin altına yazılan qeydlər: İstanbul, Böyükdərə, Kağıthane, Böyükada və sair kimi yer adları diqqətə alınaraq bu bu poetik nümunələrin Türkiyədə cavan qələm sahibinin yalnız "Sırat-ül-müstəqim" jurnalında deyil, "İctihad"da, "Ədəbiyyat-ı Umumiyyə"də, ilk mühacirət qəzeti olan "Yeni Kafkasya"da, "Yeni Mecmua"da iştirak etməsi araşdırılmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatda, həmçinin Hüseyn Cavidin istintaqda verdiyi ifadəyə və İstanbuldan yazdığı məktublara əsaslanaraq 1905-ci ildə Türkiyəyə gedən şairin qayıdışının 1910-cu ilin əvvəllərində gerçəkləşdiyi qənaətinə gəlinmişdir.

Hüseyn Cavidin əsərlərinin dil və üslubunun formalaşmasında İstanbul mühitinin roluna aydınlıq gətirilmişdir.

Yaradıcılıq kredosunu "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" - şəklində bəyan edən Hüseyn Cavidin dünyagörüşündə formalaşmış və əsərlərində əks olunmuş bu prinsipin ədəbi mühitdə və əsərlərindəki əks-sədası diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Bununla belə, tədqiqatçının fikrincə, Hüseyn Cavidin yaradıcılığı ilə türk romantiklərinin əsərləri arasında müəyyən bənzərliklər olsa da, fərqli və fərdi özünəməxsusluqlar onu qüdrətli, orijinal sənətkar səviyyəsinə yüksəltmişdir. Tədqiqatın sonrakı fəsillərində Hüseyn Cavidin həyatı və fəaliyyətində Gəncə - Tiflis mühiti, ədəbi yaradıcılığının Bakı dövrü, Almaniya səfəri və təəssüratları da geniş şəkildə araşdırılaraq təqdim olunmuşdur.

"Hüseyn Cavid və Azərbaycanda sovet dövrü ictimai-ədəbi mühiti" adlı fəslində bolşevik rejminin böyük sənətkara ədalətsiz ikili münasibəti diqqətə çəkilərək obyektiv və aydın təhlildən keçirilmişdir. Bu məqamda tədqiqatçının vətəndaşlıq mövqeyi ilə elmi qayəsi bir-birini tamamlayır. Hüseyn Cavid əsərləri ətrafında qurulan ədəbi məhkəmələr dövrü mətbuatın, ədəbi tənqidin böhtanları haqqında aparılan araşdırmalar və repressiyaya aparan

yolun aydın şəkildə təsvir edilməsinə yol açır. Hüseyn Cavid - Cəfər Cabbarlı münasibətlərinə həsr olunmuş araşdırmalar dövrü və mühiti bütöv mənzərəsi ilə təsəvvür etməyə imkan yaradır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin görkəmli sənətkar Hüseyn Cavidin sənətinə dövlət səviyyəsində verdiyi yüksək qiymət haqlı olaraq repressiya qurbanı olmuş ədibin real bəraəti kimi dəyərləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə, monoqrafiyada tədqiqatçı öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün mövzuya aid zəngin elmi ədəbiyyatdan, şairin yaradıcılığını əks etdirən cavidşünaslıq irsindən, dövrü mətbuat materiallarından və arxiv sənədlərindən yaradıcı şəkildə istifadə olunmuş, obyektiv, elmi nəticələr çıxarılmışdır. Bu, Hüseyn Cavid kimi görkəmli sənətkarı mühiti və müasirləri, ədəbi məfkurəsi ilə birlikdə təqdim edən samballı və ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsəridir. Təqdim olunan əsər Azərbaycan cavidşünaslığının yeni dövrünün inkişaf meyillərini əks etdirən tədqiqat kimi də mühim əhəmiyyət kəsb edir.

İsa Həbibbəyli
akademik

GİRİŞ

Sovet dövrü dediyimiz böyük bir zaman kəsimində yazıçı və şairlərin həyat və yaradıcılıqlarının əsas tarixlərinin, tərcümeyi-hal göstəricilərinin, yaradıcılıq yolunun tədqiq və təqdimi zamanı ideoloji prinsiplər əsas götürülmüş, müəyyən əsərləri barədə susmaq, bəzi tarixləri unutmaq və unutdurmaq, zəruri informasiyaların üstündən sükutla keçmək lazım gəlmişdir. Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə sənətkarları olduqları, yaşadıkları kimi tədqiq və təqdim etməyə münasib imkan yaranmış, mədəni-mənəvi dəyərlərimizin və günümüz üçün aktuallığını itirməyən bir sıra problemlərin yenidən, çağdaş təfəkkür işığında və milli müstəqillik kontekstində, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac yaranmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının çoxillik təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir sənətkarın formalaşma və inkişaf prosesini ədəbi mühitini, müasirləri ilə əlaqələrini öyrənmədən onun bədii fikir tarixində yerini və mövqeyini dəqiq müəyyən etmək çətindir. Çünki hər bir sənətkarın elmi tərcümeyi-halı ilk növbədə onun yaşanan ömür və yaradıcılıq yoludur. Bu çətin və şərəfli yolun böyüklü - kiçikli bütün hissələri sənətkarın ədəbi məfkurəsinin və sənət dünyasının əsasını təşkil edir, "Sənətkarların uzun illər boyu uğrunda mübarizə apardıkları böyük ideallar da digər adamlardan fərqli olaraq onların tərcümeyi-hal dünyasına daxil olur." Bu zaman hətta sənətkarların amal və idealları arasındakı ciddi fərqlər belə onların özünəməxsus, bənzərsiz ədəbi portretinin yaradılmasında mühim əhəmiyyət kəsb edir. Görkəmli romantik şair Abbas Səhhət "məsləkim tərcümeyi-halıdır" - dedikdə həm də bunu nəzərdə tutmuşdur.

Çox zaman sənətkarların tərcümeyi-halları yazılarkən məsələyə birtərəfli yanaşılmış, onların ömür yolunun müsbət məqamları təqdim edilmiş, tərcümeyi-hallarındakı ziddiyyətli cəhətlərin aşkar edilib oxuculara çatdırılması məqsəduyğun hesab edilməmiş, ədəbi şəxsiyyət-

lərin həyatı natamam şəkildə, yalnız müsbət mövqedən öyrənilmişdir. Halbuki tərcümeyi-hal başdan-başa yalnız əsas və böyük hadisələrdən ibarət ola bilməz. Əsas tərcümeyi-hal faktları ilə yanaşı, ilk baxışda adi, ötəri, təsadüfi, hətta lüzumsuz görünən detallar da yaşanmış ömrün müəyyən anlarıdır və tərcümeyi-haldakı böyük fakt və hadisələr məhz həmin kiçik detallardan yaranır. Bu səbəbdən, kiçik təfərrüatları nəzərə almadan keçilmiş ömür yolunun geniş miqyaslı məsələlərini bütün dəqiqliyi və aydınlığı ilə təhlil etmək, öyrənmək qeyri-mümkündür.

Eyni zamanda sənətkarın tərcümeyi-halı onun yaşadığı dövrün və mühitin də tərkib hissəsidir. Bunun üçün də hər bir yaradıcı şəxsin, o cümlədən, filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavidin ailə mühitinin, müasirlərinin, təhsil aldığı dövr və şəraitin, yaradıcılığının inkişafına istiqamət verən şəxsiyyətlərin, bir sözlə, ədəbi elmi tərcümeyi-halının öyrənilməsi aktualıq təşkil edir.

Cavidin doğulduğu, böya-başa çatdığı ailə mühiti ilə yanaşı, formalaşma və inkişaf prosesində" ideya-mənəvi təkamülünə təsir edən mühitin səciyyəsinə, başlıca meyillərinə araşdırmaq, şairin yaşadığı ictimai-mədəni mühitdəki mövqeyini, dünyagörüşünün formalaşmasında təhsil aldığı mühitin rolunu müəyyənləşdirən faktorları təhlilə cəlb edərək bu prosesin xarakterini açmaq, müasirləri ilə əlaqələrini, bu əlaqələrin şairin həyatına və yaradıcılığına təsirini, ədəbi mühitdə yaradıcılığına verilən dəyəri, bir sözlə, sənətkarın ədəbi məfkurəsi və sənətinin dövrünün ədəbi, mədəni, ictimai kontekstində öyrənilməsi zəruridir.

Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir sənətkarı Hüseyn Cavidin ömür və sənət yolu barədə indiyədək çoxlu araşdırmalar aparılmış, zəngin yaradıcılığının ideya-bədii məziyyətləri müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunmuş, nəticədə bir sıra dəyərli monoqrafiya və məqalələr ortaya çıxmışdır. Lakin dərin ümmana bənzəyən Cavid irsinin öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran vəzifələr də az deyil. Xüsusən, müstəqillik dövrünün açdığı geniş imkanlar fonunda ustad sənətkarın əsərlərini tematika, problematika və poetika baxımından yeni təfəkkür işığında araşdırmaya cəlb etmək,

indiyədək diqqət yetirilməmiş, yaxud düzgün qiymətləndirilməmiş məqam və mətləblərə aydınlıq gətirmək cavidşünaslığın əsas prioritetlərindən biridir. Razılıq hissi ilə qeyd etməliyik ki, son illərdə ayrı-ayrı Azərbaycan ədəbiyatşünasları Cavidin şəxsiyyəti və sənətinə xüsusi diqqət və ehtiramla yanaşmış, maraq doğuran araşdırmalar aparmışlar.

Bir çox tədqiqatlarda XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan ədəbiyyatı nəzər nöqtəsinə çəkilərkən Cavid sənətindən də söz açılmış, filosof şairin yaradıcılığı ümumi Azərbaycan ədəbiyyatı kontekstində öyrənilmiş (Bax: 43; 57; 61; 62; 63; 71; 76; 97; 111; 112; 126; 133; 140; 150; 151; 211; 213 və s.), bəzi müəlliflər isə Hüseyn Cavidin müasirlərindən bəhs edərkən müqayisə üçün Cavidin əsərlərini də tədqiqat obyektinə çevirmişlər (Bax: 61; 129; 130 və s.). Akademik Məmməd Cəfər Cəfərov mütəfəkkir sənətkarın ömür və sənət yolunu ayrıca tədqiq etməklə yanaşı, həm də Azərbaycan romantizmini daha çox Cavid sənəti fonunda araşdırmış, cavidşünaslığa “Hüseyn Cavid” adlı monoqrafiya töhfə etmişdir (Bax: 43; 44), Cavidin sənət qüdrəti, keşməkeşli və faciəli taleyi akademik Rafael Hüseynovun “Vaxtdan uca” və “Əbədi Cavid”, Azər Turanın “Cavid əfəndi”, “Hüsnü xuda şairi”, “Cavidnamə”, sənətinin poetikası professor Kamran Əliyevin “Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı”, “Cavidin şəxsiyyəti və poetikası”, şairi repressiyaya aparan səbəblər isə Cəlal Qasımovun “Cavid məhbəsə aparan yol”, “Məhbüs tərcümeyi-halı” adlı monoqrafiyalarında geniş tədqiq olunub (Bax: 76, 77, 111, 112, 150, 151, 211, 213). Cavid sənətinin öyrənilməsində bu tədqiqatların əhəmiyyəti böyükdür. Ayrı-ayrı namizədlik dissertasiyalarının tədqiqat obyektini məhz Cavid yaradıcılığı təşkil etmişdir (Bax: 43; 71; 78; 80; 119; 133 və s.).

Qeyd edək ki, Cavidin yaradıcılığı öz ümumi məzmunu və ruhu etibarını ilə sırf Şərq ədəbi-estetik hadisəsi olduğuna görə ədibin həyatı və sənətindən bəhs edib, əsərlərini təhlil edən akademiklər Məmməd Cəfər, İsa Həbibbəyli, Rafael Hüseynov, görkəmli tədqiq-

qatçılar: Yaşar Qarayev, Məsud Əlioğlu, Mehdi Məmmədov, Zahid Əkbərov, Əbülfəz İbadoğlu, Səlahəddin Xəlilov, Rəfiq Zəka, Hüseyn İsrailov, Timuçin Əfəndiyev, Vəli Osmanlı, Əjdər İsmayılov, Kamran Əliyev, Himalay Qasimov, Tahirə Məmməd, Zaman Əsgərli, Rasim Nəbioğlu, Şəmil Sadiq, Azər Turan və başqaları ciddi araşdırmalar aparmışlar.

Sənətkarın yaradıcılığı onun tərcümeyi-halının əsas hissəsi olduğu kimi, həm də ədəbi məfkurəsinin ifadəsidir. Əsl sənətkar gördüyü, oxuduğu, eşitdiyindən çox yaşadığını və düşündüklərini yazır. Buna görə də, ayrı-ayrı əsərlərin yazılması, nəşri, tamaşaya qoyulması kimi faktlar deyil, çox zaman müəyyən ədəbi qəhrəmanların taleyi də yazıçıların tərcümeyi-halının, ədəbi məfkurəsinin ifadəsinə daxil olan faktlara çevrilirlər. Deməli, sənətkarın elmi tərcümeyi-halının, ədəbi məfkurəsinin və sənətinin mükəmməl öyrənilməsi bütövlükdə, ədəbiyyatın tədqiqi və dərkində mühim rol oynayır.

Uzun illərdən bəri həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə baxmayaraq, filosof şair - dramaturq Hüseyn Cavidin həyatı o qədər keşməkeşli, sənəti o qədər zəngindir ki, hər zaman yeni fikir, yeni söz söyləməyə imkan verir. Ədibin ədəbi məfkurəsi və sənəti çağdaş günümüz üçün aktuallığını itirməyən bir sıra problemlər kimi yəni-dən, çağdaş təfəkkür işığında və milli müstəqillik kontekstində, sistemli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac yaranır, yaratdığı əsərlərdəki turançılıq ideyaları və zamana tarixi yanaşmalar ədəbiyyatşünaslara yeni-yeni fikir və qənaətlərə gəlmək üçün əsas verir.

Poeziyasında fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaratmaqla yanaşı, ümumbəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran, mənzum faciələri, tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaradan, milli, ədəbi düşüncə tariximizi rəngarəng mövzular, bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Cavid, həmçinin sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz bir həyat yolu keçmişdir. İlk təhsilini mollaxanada alan şair sonra təhsilini Məhəmməd Tağı Sidqinin “Tərbiyə”

məktəbində, buranı bitirdikdən sonra Cənubi Azərbaycanda və Türkiyədə davam etdirmişdir. Cavidin ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında Naxçıvan-Təbriz, xüsusən də, İstanbul mühitinin rolu danılmazdır. Ömrünün sonunadək turançılıq ideali ilə yaşayan şair hiss və duyğularını yaradıcılığında əks etdirmişdir.

Tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərə bağlı olan Cavid üçün Vətən, Millət, Dil amili xüsusi önəm daşmışdır.

Azərbaycan türkcəsinin saflığının qorunması, məktəblərdə tədrisi hər zaman onu məşğul etmiş, məsələnin həllini zəruri bir "müşkil" kimi irəli sürmüşdür:

*Həll eyləmək qabaqca gərək tez bu müşkili;
Bilsin vətən çocuqları əvvəl vətən dili" (21, 147).*

Azərbaycan-türk qadınlarının azadlığını əldə etməsinə, vətənin nicat yolu kimi baxan şair cəmiyyətdə qadınlarımızın layiqli mövqə tutmasını istəmiş, "Anasız millət, öksüz" - saymışdır (21, 52).

Keçmişinə biganə olmayan, tarixə etinasızlığı və biganəliyi xəyanət sayan - "Peyğəmbər"də Peyğəmbər, "Seyx Sənan"da Şeyx Sənan, "Topal Teymur"da Əmir Teymur, "Azər"də Azər, "Xəyyam"da Xəyyam kimi obrazlar yaratmış sənətkarın yaradıcılığında yalnız estetik problemlər deyil, milli, tarixi, siyasi dəyərlər sistemli şəkildə təqdim edilmişdi. Ruhən "milliliyə, türkçülüyə, milli yaddaşa, bir sözlə, millətə və xalqa sədaqət hissini" əsiri olan, "yadın gətirdiklərini" qəbul etməyən Hüseyn Cavid sağlığında təriflər də eşidib, kəskin tənqiddə də tuş gəlib.

Gündən-günə çoxalan buqələmunlar kimi, dilini, üsulunu, üslubunu dəyişdirmək, bolşeviklərə ayaq uydurmaq istəməyən Cavid nə yazıbsa, pusquda dayanan üzdənirəq tənqidçilər tərəfindən insafsızcasına hədəfə alınıb. Bu tənqidçilər yaxın keçmişdən günümüzə (təbii ki, bunu hamısına aid etmək ədalətsizlik olar) şairin

"Azər"indən; "Rəqsi təlim edən axsaqlar", "Zevqə biganə səfillər", "Sadədil, hissə uyan abdallar", "zülməti aydın, parlaq göstərən korlar" (2, 181) kimi boylanır.

S. Şamilov 1937-ci il martın 27-də "Ədəbiyyat" qəzetində yazır: "Cavid Azərbaycan şairidir. Lakin Azərbaycan həyatından çox az yazır. Neçə ildir ki, Azərbaycan xalqının xoşbəxt həyatı uğrunda gedən mübarizə, qadınlığın yüksəlişi haqqında yalnız bir əsər; "Şəhla" yazmışdı, halbuki xalqımızın səadəti, mübarizəsi, xalqımızın yüksəlişi Hüseyn Cavid yaradıcılığında əks edilməlidir. Oktyabr revolyusionunun XX ildönümü gəlir. Cavid deyir ki, faşizm əleyhinə yeni əsər yazmışdır. O, bu əsərində ölkəmizin tələbini nə dərəcədə ifadə edə bilmişdir? Hər halda onun yaradıcılığı haqqında tənqidimiz olduqca zəif və dayazdır. Onun yeni əsəri haqqında ciddi məqalə yoxdur. Bu isə bizim nöqsanımızdır. Dəyişmək, yenidən qurulmaq naminə faşizm əleyhinə əsər yazdığını bəyan etsə də, Cavid bu əsəri ortaya çıxarmaq, yenidən qurulmuş kimi özünü təqdim etməyə ehtiyac duymur" (12, 290).

Cavid özünü bu mənfurlardan qorumaq üçün müəyyən cəhdlər edərək "İblisin intiqamı" kimi bir əsər yazsa da, bunu ortaya çıxarmağa ürəyi əl verməyib. Nədən və necə yazacağını bilən, qələmin məsuliyyətini dərk edən Cavid nə "yaşadığı sistem", nə "bolşevik əxlaqsızlığı, mənəviyyatın süqutu özündən ayıra bilməyib" (15, 535). "Pək yaxın dostların düşman olduğunu", "Yurdu sarmış qabalığı", "yaltaqlığı" (2, 181), (Stalinə, Leninə, şeir yazarları və yazmayanların aqibətini) görməsinə baxmayaraq, bir şeiri onlardan əsirgəyən, bir misrasını onlara qiyməyən Cavid mümkünsüzü bacarıb. Nə partiyayı öyüb, nə Stalinə şeir həsr edib. Bu səbəbdən də tənqid çubuğunun ağzında olub, halbuki "vulqar sosiologiya liliputlarının gödək arşını ədəbiyyat təlxəklərinin dar qursağı Cavid yaradıcılığını nə doğru ölçə, nə də həzm edə bilirdi; çünki yük tərəzinin imkanlarından qat-qat üstün olanda tarix boyu həmişə belə istənilməz hallar meydana çıxıb" (112, 347).

Hər şeyi fəhmlə duyan, hiss edən “dərd əhli”, “rəmz anlayan” (2, 176) şair bunu da hiss edibmiş;

*“Bana yan baqsa əgər anlamayan,
Sanma eylər buna ruhum isyan.
Anlayanlar belə yan gözlə süzər,
O baqışlar bəni üzdükcə üzər” (4, 48).*

Cavid üçün XX əsr, bolşeviklər və onların özləri ilə gətirdikləri “natanış” idi, yad idi. Corc Bayronun “Kefaloniya günlüyü”ndə belə bir qeydi var: “Ölülərin uyqusu pozulub-mən uyurmuyum? Tiranlar cahanı əzir-mən susarmıyım?”

Rus çarının yıxılmasını, Oktyabr inqilabını, Cümhuriyyətin zəfəri və çöküşü kimi bir çox tarixi hadisələrə şahidlik etmiş, “uyumayan” və “susmayan”, düşüncədə, sənətdə, inanc və milli mübarizədə özünəməxsus təfəkkür üfünə sahib olan Cavid hətta bolşeviklərin “ölülərin belə yuxusunu pozduğu” o qorxunc illərdə “sənətkar vicdanına xəyanət etməyib”, inadla böyük ədəbiyyat yaradıb. Bu ədəbiyyatı Peyğəmbər, Şeyx Sənan, Əmir Teymur, Xəyyam, Səyavüs, Azər kimi obrazlarla zənginləşdirib, düşüncələrini və fəhmlə duyduqlarını yaratdığı obrazların vasitəsi ilə bəyan edib.

Vətəninə bir də 100 yaşında qayıdan Cavidin gedişi ayan olduğu kimi, dönüşü də ayanmış ona:

*Bana gülməkdəsiniz gərçi bu gün,
Var yarın sizlər üçün qorqulu gün.
O zaman iştə önlər dirilir,
Kim nə yapmışsa cəza çəkdirilir (5, 178).*

Deyirlər, cəsur insan bir dəfə ölür, qorxaq, satqın insan isə gündə yüz dəfə...

Bir də deyirlər ki, ölümləri dirilər yaşadır. Hər zaman diri olan isə sözdür. Deməli, - “Məni öldürsələr də mən yaşarım, Tərk edib xəlqi, xaliqə qoşarım” - deyən mütəfəkkir Cavid hər zaman diridir.

I FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜ FORMALAŞDIRAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİT

Naxçıvan ictimai, ədəbi-mədəni mühiti (XIX əsrin ikinci yarısı)

Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyət beşiklərindən olan Azərbaycanın Naxçıvan diyarının yaşı minillərlə ölçülən zəngin bir tarixi, çoxəsrlik dövlətçilik ənənələri vardır. Hər daşı, hər qayası qədim və Orta əsrlər sivilizasiyasından xəbər verən, bu sivilizasiyanı özündə yaşadan Naxçıvanın sinəsində mənsub olduğu Türk millətinin taleyi “tarixləşib”, “daşlaşib.” “Tarixi insanlığın ən uzaq dövrləri və böyük dünyəvi hadisələrlə bağlı olan” (90, 3-4), “Günçixanda Gəmiqaya, Günbatanda Ağrı dağı, Quzeydə Kiçik Qafqaz, Güneydə, Arazın o tayında uçan Qaradağ silsilələri ilə dövrələnən və dünyanın ən qərribə, möcüzəli yerlərindən olan Naxçıvan torpağına “Nuhun vətəni”, “Nuhun diyarı da deyirlər” (89, 3-4).

Möcüzələr diyarı Naxçıvan haqqında danışanda çoxları heyrətini gizlətməyib: “İlahi, bir balaca diyarda nə qədər möcüzə olarmış?! Sanki insan təbiətlə yarışa çıxıb, onun qarşısında öz acizliyin etiraf edib. Lakin təbiət onu heyrətləndirdikcə, cavabı olmayan yeni-yeni suallar verdikcə insan da öz gizli kartlarını açıb... öz əlinin gücü, zəkasının sonsuzluğu ilə təbiətlə yarışı min illər boyu davam etdirmişdir. Təbiət və insan. Naxçıvan torpağı bu iki anlayışın ayrılığı, uzaqlığı və həm də vəhdətini göstərmək baxımından misilsiz bir yerdir” (189, 155).

Tarixçilərin yazdığına görə qədim Naxçıvan şəhəri eramızdan əvvəl 1539-cu ildə salınmışdır, yəni XIX əsrin sonlarında bu şəhərin yaşı üç min dörd yüz ilmiş və bu zaman Naxçıvanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında inkişafa doğru bir çox dəyişikliklər baş vermişdi. 1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə görə, mər-

kəzdən aralı düşmüş, "Rusiya imperiyası ilə şahlıq İrani arasındakı təzə sərhədi təyin edən Araz çayının sahilindəki yastı bir təpənin döşündə yerləşən Naxçıvan şəhəri Zaqafqaziya və Azərbaycanın başqa şəhərləri ilə yanaşı inkişaf edir, İrəvan, Tiflis və Bakı ilə yanaşı, Rusiyanın böyük şəhərləri -Moskva, Peterburq, Nijni Novqorod, Kiyev, Xarkov, Varşava və Lodz kimi şəhərlərlə də ticarət və iqtisadi əlaqələri getdikcə möhkəmlənir, Naxçıvandan Rusiyaya ipək, yun, gön, pambıq, quru meyvə və s. aparılır, oradan isə, parça və toxuculuq malları, şişə, qab-qacaq, qənd və s. gətirilirdi" (202, 172).

İrana yaxın olan Naxçıvana "müxtəlif, bir-birinə zidd ictimai-məfkurəvi meyillər axıb gəlir və onsuz da mürəkkəb olan ideya-mədəni həyatın daha mürəkkəb hal almasına səbəb olurdu. Misal üçün, o zaman İrandan buraya Firdovsi və Xəyyamın, Sədi və Hafizin cahanşümul poeziyası ilə, skeptizm, bəktəşilik, nöqtəvilik və s. etiqadlarla yanaşı, mistik formalist və epiqonçu şeir də, islam zehniyyəti, buddizm və sufi təriqətləri ilə əlaqədar görüşlər də, intizariyyun, əliallahilik, tənəsüxilik, bəhailik, sünni-şiə təəssübkeşliyi, dini müstəsnaqlıq təsəvvürləri də gəlirdi" (175, 72), yəni "Çarlıq Rusiyası ilə dərəbəylik İrani arasında yerləşən Naxçıvan şəhəri bir-birini inkar edən iki müxtəlif mədəniyyətin toqquşduğu təbii meydan idi. Əslində, bu iki mədəniyyət Orta əsr ilə təzə əsrə məxsus olan mədəniyyət idi" (202, 43).

Köhnə ilə yeninin üz-üzə dayandığı bu diyar dünya elm, ədəbiyyat və incəsənətinə cahanşümul mənəvi töhfələr vermişdir. Akademik İsa Həbibbəyli Maqsud Mahmudzadənin "Dünyanın bəzəyi - Naxçıvan" adlı kitabının ön sözündə yazır: "Naxçıvan haqqında düşünəndə həmişə görkəmli alim Əziz Şərifin aşağıdakı sözlərini xatırlayıram: "Naxçıvan ərazi etibarlı ilə kiçik, mənəviyyatca böyük ölkədir." Əlbəttə, mərhum professor "mənəviyyatca böyük ölkə" - dedikdə diyarımızın bu güşəsinin uzun əsrlər ərzində dünya elm, ədəbiyyat və incəsənətinə bəxş etdiyi cahanşümul mənəvi töhfələri

memarlıq abidələrini, ədəbi-fəlsəfi, elmi-pedaqoji və siyasi əsərləri nəzərdə tutmuşdur. Həqiqətən də, Naxçıvan diyarının adlı-sanlı yetirmələrinin siyahısını tərtib etməli olsaq, əlifbamızdakı bütün hərflərdən istifadə etmək lazım gələr. Çünki Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti, kəskin dəyişən iqlimi burada təsərrüfatın inkişafına geniş yer vermir. Ona görə də tarixən bu yurdun sakinlərinin fəaliyyəti əsasən mənəvi sahədə formalaşmış inkişaf etmişdir" (93, 174).

Bütün yazılarında Naxçıvan haqqında maraqlı, maraqlı olduğu qədər də keçərli fikirlər bildiren akademik "Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan" adlı məqaləsində bu fikirləri bir az da dərinləşdirir: "Ən müxtəlif tarixi dövrlərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Nəsrəddin Tusi, Əbubəkr ibn Xosrov, Əmirəddin Məsud, Cəmaləddin Naxçıvani, Aşıq Alı, Ağ Aşıq, Heyran xanım, Qönçəbəyim və Naxçıvandan çıxmış Həddad ən-Nəşəvi, Əhməd ibn Hacat Əbubəkr ən Nəşəvi, Əbu Abdullah Nəşəvi, Həsən ibn Ömər Naxçıvani, Nəcməddin Naxçıvani, "Munisnamə"nin müəllifi "Təbiblər sultanı" Kəmaləddin Naxçıvani, Əhməd ən-Nəşəvi, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətullah Naxçıvani, Sadiq bəy Ordubadi, Fəzlullah Nəimi kimi alim, şair və mütəfəkkirlər, siyasətşünaslar, memarlar, el sənətkarları Naxçıvanda mövcud olmuş dövlət tipli qurumların formalaşdırdığı ictimai, ədəbi-mədəni mühitdə yetişib formalaşmışlar. Bütün bunların sayəsində qədim və Orta əsrlərdə Naxçıvanda ictimai fikir, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, maarifçilik geniş şəkildə intişar tapmışdır. Orta əsrlər Azərbaycanına və uzun bir tarixi mərhələdə Yaxın Şərqi Naxçıvan böyük elmi-ədəbi simalar, görkəmli ictimai xadimlər bəxş etmişdir" (94, 4-11).

Tarixin yaşlılarından sayılan Naxçıvan hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, XIX əsrin ikinci yarısında, "1850-69-cu illərdə İrəvandan Şuşaya, oradan da Gorusla Naxçıvan arasında bölgəyə çapar yolları çəkilmiş" (178, 431), Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvanın da iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən

ciddi dəyişikliklər nəticəsində bu qədim diyar yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Gündən-günə artan və güclənən iqtisadi-mədəni əlaqələr xalqın oyanmasına və mədəni dirçəlişinə, maarif və mədəniyyətin inkişafına faydalı təsir göstərmişdir.

Digər tərəfdən, XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının geniş yayılması Naxçıvanda ədəbiyyatın, mədəniyyətin və incəsənətin inkişaf etməsinə güclü zəmin yaratmış, xüsusən də, Naxçıvan ədəbi mühitində ciddi canlanmaya səbəb olmuşdur. Hələ 1838-ci ildə Şeyxəli xan tərəfindən Ordubadda "Əncüməni-şüəra" ədəbi məclisi təşkil edilmişdi. Məclisə şair Hacığa Fəqir, onun ölümündən sonra isə Məhəmməd Tağı Sidqi rəhbərlik etmişdi. Bu ədəbiyyat ocağı yaranmaqda olan maarifçi-realist ədəbiyyatın inkişafına güclü təkan vermişdi. "Əncüməni-şüəra" məclisində Qüdsi Vənəndi, Fəqir Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Molla Hüseyn Bikəs, Usta Zeynal Nəqqaş, Abbas Dəhri, Məşədi Həsən Dabbağ və digərləri toplanmışdı ki, onların yaradıcılığında klassik ədəbiyyatın ənənəvi mövzuları ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları da özünü göstərməkdə idi.

XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlanan maarifçi ideyalar əsrin ortalarında aparıcı ideologiyaya çevrilmişdi. Naxçıvan maarifçilik hərəkatı baxımından inkişaf etmiş mərkəzlərdən biri idi. Əsrin birinci yarısından başlayaraq, yerli əhalini maarifləndirmək məqsədilə çar Rusiyası tərəfindən Qafqaz bölgələrində məktəblər açılırdı. 1840-cı ildə Naxçıvanda Ehsan xan Kəngərlinin köməkliliyi ilə ilk qəza məktəbi, 1892-ci ildə isə Ordubadda "Əxtər" məktəbi yaradılmışdır. Naxçıvanda yaradılan ilk qəza məktəbi sonralar, üçsinifli şəhər rus-tatar - ("Tərbiyə") məktəbi adlanıb.

Yerli əhalinin dəvəti ilə Naxçıvana gəlmiş Məhəmməd Tağı Sidqi "Tərbiyə" (rus-tatar) məktəbində müdir və müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdi. Sonralar elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri kimi şöhrət qazanmış ziyalıların böyük bir nəslə Sidqinin "Tərbiyə" məktəbində təhsil almışlar. Akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq yazır: "Görkəmli yetirmələrinə görə Məhəmməd Tağı

Sidqinin "Tərbiyə" məktəbini yalnız Qori Müəllimlər Seminariyası ilə müqayisə etmək olar" (92, 5).

Bu məktəbdə təhsil alan şagirdlərdən biri sonralar dahi şair-dramaturq kimi, Cavid adı ilə məşhurlaşan Hüseyn Rasizadə olmuşdur.

1996-cı ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" adlı Beynəlxalq simpoziumun (Naxçıvan, 11-13 iyul 1996-cı il) iştirakçılarında ünvanladığı məktubunda yazırdı: "Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühim rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirin, memar və ədibin, dövlət xadimi və sərkərdənin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində rolu danılmazdır."

Məlumdur ki, hər bir "sənətkarın böyüklüyü yaşadığı mühitin mədəniyyəti ilə ölçülür" (163, 212). Eyni zamanda "yaşadığı mühit yazıçı üçün bütövlükdə, cəmiyyəti, övladı olduğu xalqı dərk etməyin ən yaxşı vasitəsidir" (90, 47).

Qaynağını milli mədəniyyətimizin ən dərin qatlarından alan yaradıcılığı ilə, fəlsəfi lirikanın təkrarsız nümunələrini yaratdığı poeziyası, ümumbəşəri problemləri humanizm mövqeyindən işıqlandıran mənzum faciələri, tarixi dramları ilə Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratmış, milli-ədəbi düşüncə tariximizi rəngarəng mövzular və bir-birindən parlaq xarakterlərlə zənginləşdirən Hüseyn Cavid sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirən ibrətamiz bir həyat yolu keçmişdir.

Hüseyn Cavidin ailə mühiti

Hüseyn Cavid Rasizadə hicri təqvimlə 1299-cu il zilhicce ayının 22-də, miladi tarixlə 1882-ci ildə oktyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində, Hacı Molla Abdulla Rasizadənin ailəsində dünyaya gəlmişdi.

Tədqiqatçı Azər Turan yazır ki, "bu barədə Turan Caviddən

soruşanda, "Bilmirəm və ikinci dəfə bu soyadı eşitməmişəm. Deyirlər, rasi dindar sözüdür" - cavabını verib (212, 10).

Azərbaycanda bir nəslin daşdığı Rasizadə soyadının mənşəyini araşdırmaq üçün ərəb və ya fars sözü hesab etdiyimiz bu sözü "Ərəb və fars dili sözlərinin lüğəti"ndə rast gəlmədik.*

Onun atası Hacı Molla Abdulla Məşədi Qulu oğlu Rasizadə 1843-cü ildə Şahtaxtı kəndində doğulub. Ədibin "həm ata, həm ana tərəfdən babaları Şahtaxtı kəndində yaşamış və həmişə əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Məşədi Qulu aşıq şeirlərini və klassik şairlərin əsərlərini əzbərləməyi sevər, məclislərdə bu qəzəlləri muğamat üstündə oxuyar, özü də bədahətən şeir deyərmiş" (27, 13).

Deyilənlərə görə, Qulu toy və yas məclislərində iştirak edir, məhərrəmlik təziyələrinin təşkil olunmasında da xüsusi bacarıq göstərirmiş. Balacaboy, qaraşın bir kişi olan Molla Qulu ömrü boyu traxomadan əziyyət çəkibmiş. Hədsiz hazırcavablığı ilə seçilibmiş. Rasizadələrin soy kökünü araşdırarkən Molla Quludan o tərəfə dəqiq, elmi məlumatlara rast gəlinmir. Amma son zamanlar mətbuatda İ. İmanovun Məşədi Molla Qulunun atası haqqında "Şahtaxtı kəndinin mədəni həyatı" (131) adlı bir yazısı nəşr edilib. Müəllif heç bir sənədə istinad etmədən yazır ki, "Məşədi Qulunun babası Pirqulu, hətta Qacar sarayına yaxın adam olub. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar yatağında öz adamları tərəfindən öldürüldükdən sonra Pirqulunun orada yaşaması təhlükəli olduğundan, guya Arazın sol sahilinə keçmiş, Naxçıvanın Şahtaxtı kəndinə gəlmiş, burada məskunlaşmışdır. Bir müddət keçdikdən sonra Pirqulu qalan vəsaitini gətirmək üçün Şahtaxtıdan Şamaxıya getmiş, işlərini qaydaya salmaq üçün orada qalmışdı. Şamaxıda olduğu zaman xəstələnərək ölmüş, vəsiyyətinə görə orada da dəfn olunmuşdu. Şamaxı camaatı onun vəsiyyətinə əməl edərək, böyük

* "Rasi"-ərəbcə "risə" sözüdür. Mənası: kədər, kədərli nəğmə, elegiya, mərsiyə deməkdir. Rasizadə mərsiyəxan oğlu deməkdir. Bu soyadı ilk dəfə olaraq Cavidin atası Hacı Molla Abdulla götürmüş, sonra övladları davam etdirmişdir - red.

ehtiramla oradakı ən yüksək təpədə dəfn etmişlər. Bu təpə sonralar "Pirqulu təpəsi" kimi tanınmışdır" (131).

Fikrimizcə, heç bir fakta, sənədə söykənmədən Rasizadələrin ulu babalarını Cənubu Azərbaycanda axtarmaq əsaslı deyil.

Məqalədə müəllif həm də Pirqulunun Məşədi Qulu, Məmmədəli, Aşıq Hüseyn və Məşədi Tağı adlı dörd oğlu olduğundan da bəhs edib. Bu məsələyə aydınlıq gətirən A. Turan yazır: "Hüseyn Cavidin qohumları sırasında Məşədi Tağı adlı adam olub, amma o, Pirqulunun deyil, Məşədi Qulunun dörd oğlundan biridir, Məşədi Ənnağının, Hacı Molla Abdullanın və Kəblə Mirzənin qardaşıdır, yəni Cavidin əmisidir" (211, 10).

Tədqiqatçının da qeyd etdiyi kimi Məşədi Qulunun dörd oğlu olub: Məşədi Ənnağı, Məşədi Tağı, Hacı Molla Abdulla və Kəblə Mirzə. Məşədi Qulu şair təbli bir insan olub. Atasının bu qabiliyyəti irsən oğlu Hacı Molla Abdullaya da keçib. Dövrünün tanınmış ziyalı ruhanisi olan və 1877-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Naxçıvana köçən Hacı Molla Abdulla "bütün müsəlman Şərqişdə məşhur olub" (43, 18), "Şahtaxtı" adı ilə tanınıb. Mərsiyəxanlıq "sənətini" və muğamat tərzini öyrənmək istəyən mollalar onun məclisinə gəlib mərsiyəsinə və səsinə qulaq asırmışlar" (198, 200-201). Hüseyn Cavid belə bir şöhrətli insanın ailəsində doğulub.

Şahtaxtıdan Naxçıvana köçən Hacı Molla Abdullanın evi Naxçıvanın məşhur "Əlixan" məhəlləsində Bazar çayının kənarında olub. Həmin ev hazırda yoxdur. Hüseyn Cavidin ev muzeyi kimi fəaliyyət göstərən ocaq isə qardaşı Şeyx Məhəmmədin evi olub. Rasizadələrin həyatından söz açarkən adı tez-tez çəkilən məşhur Bazar çayı Hüseyn Cavidin indiki məqbərəsi salınan yerdən axaraq gedib "Qızlar bulağı" - deyilən yerə tökülür.

Hüseyn Cavidin məktublarında "Nili - mübarək" - deyə xatırlanan Bazar çayı vaxtı ilə Naxçıvan şəhərinin ortasından axırmış. "Ehsan xanın saldırdığı" (14, 114) bu arxa su ilk dəfə həftənin Bazar günü buraxıldığından "Bazar çayı" adlanıbmiş. Həmin çay-

dan şəhərin məhəllələrinə də su arxları çəkilməmişdi. Əhali su arxları kənarına yaşıllıq üçün meyvə və bəzək ağacları da əkməmiş” (15, 14).

Evləri Bazar çayının sahilində yerləşən ədib oxuduğu məktəbdən bəhs edərək yazır: “Nili mübarək” üzərində, yəni Bazar çayı üstündə bir məktəbdir. Məzkur məktəb məscidi-camein qoltuğuna sığmış dar bir yerə təsadüf edər” (25, 246).

Naxçıvan çayı daşanda bu məhəllədəki evləri su basardı. Ədibin tələbəsi olmuş filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadə yazır: “Bir dəfə Naxçıvan çayını sel basmışdı. Bu çaydan ayrılan arxlardan biri də Hüseyn Cavidin qapısından keçirdi. Onun həyatını də sel basmışdı. O, küçəyə çıxıb selin səbəbini qonşuluqda yaşayan köhnə bir ziyalıdan soruşanda belə bir cavab almışdı: “Cənab müəllim, bu övqat Naxçıvan çayına sel gəlmiş, təntəniyi-gür-gürəsindən ubur etmək məhali-mümtəndir” (163, 162).

Hacı Molla Abdulla elmə, təhsilə dəyər verən ziyalı bir şəxs olub və övladlarının dünyagörüşünün, bədii istedadlarının formalaşmasında, şeirə-sənətə meylin oyanmasında güclü təsir göstərmiş. Cavid xatirələrində “xoş səsi və gözəl moizələri ilə məşhur olan atasını” körpəlikdən elmlə məşğul olmağa sövq etməsinə görə böyük minnətdarlıqla xatırlayıb. Hacı Molla Abdulla iki dəfə evlənib. Birinci arvadı Ümmi Leyla Abbas qızı əslən Şahtaxtı kəndindən olub. O, qadın məclisləri aparan, xeyirə-şərə yarayan, xeyirxah bir insan olub. Deyilənlərə görə, camaldan bir qədər kasıb olan Ümmi Leyla Abbas qızı da gözəl səsə malik imiş, məclislərdə el bayatılarını, ağılarını yanıqlı bir səsle oxuyarmış.

Hacı Molla Abdullanın Ümmi Leyladan altı övladı dünyaya gəlib: Fatimə, Xurşid, Ümmi Səlimə, Məhəmməd, Hüseyn, Əlirza. Qızları Şahtaxtı kəndində, oğlanları isə Naxçıvanda anadan olub. Qız övladları ali təhsil almayıb. Evdar qadın olan bu xanımların gözəl ailəsi olub. Qızların ən böyüyü Fatimə xanım olub.

Hüseyn Məmmədovla ailə quran Fatimə Rasizadənin üç övladı

olub: Səttar, Hacı, Süleyman. Ərtoğrolun məktublarında “Mənim bir bibioğlum var” - deyə adı keçən “Süleyman bibioğlu” Fatimə xanımın oğludur. Şeyx Məhəmmədin qızı, Fatimə xanımın gəlini olan Rəna xanımın dediyinə görə, 1943-cü ildə Ərtoğrol dünyasını dəyişəndə onu qutuya qoydurub, “Anası, bacısı görməyib”, - deyə üzü açıq şəklini çəkdirən də Süleyman olub. Üstünə tökülən gülləri də o, vağzaldan gətirib.” Ərtoğrolun cənazəsi başında olan iki kişinin biri . Məhəmməd əmi, digəri isə Süleyman bibioğludur. Fatimə xanım Cavidə “Qardaşlarımın gülü” deyərmiş. O, təxminən 1916-cı ildə Naxçıvanda geniş yayılmış vəba xəstəliyindən ölüb.

Evdar qadın olan Ümmi Səlimə Rasizadənin isə Rübabə, Səltənət, Tovuz adlı üç qızı olub. Mişkinaz xanım Rübabə və Səltənətlə yaxın rəfiqə olub. Mişkinaz xanımın Hüseyn Cavidlə ailə qurmasına Ümmi Səlimə və qızları Rübabə və Səltənət vəsilə olub. Ümmi Səlimə 1944-cü ildə Naxçıvanda vəfat edib.

Hacı Molla Abdulla qızı Xurşid Rasizadə 1866-cı ildə Şahtaxtıda dünyaya gəlib. Əli Gülməmmədovla evli olan Xurşid xanımın Kərim, Abbas və Sitarə adlı üç övladı olub. Qızı Sitarə çox cavan ölüb. Sitarənin yadigarı, nəvəsi Sonanı Xurşid xanım saxlayıb. böyüdüb. Oğlu Kərim Qarsda səfirlikdə tərcüməçi işləyib və orada intihar edib. Xurşid xanımın digər oğlu Abbas Gülməmmədov (1902-1968) Əməkdar mədəniyyət işçisi olub. Gənc yaşlarında (1924-1929) “Şərq qapısı” qəzetində texniki redaktor vəzifəsində çalışıb. Sonralar Bakıya köçən A. Gülməmmədov 1941-ci ildən ömrünün sonunadək keçmiş Sov. İKP MK yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun filialında, Azərbaycan KP MK Partiya Tarixi İnstitutunda tərcüməçi redaktor işləyib. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcüməsinin təşkilində fəal iştirak edib.

Xurşid Rasizadə 1943-cü ildə dünyasını dəyişib. Qəbri Bakıdadır.

Hacı Molla Abdullanın üç qızdan sonra dünyaya gələn ilk oğul

övladı Şeyx Məhəmməd olub. Atası onu təhsil almaq üçün Naxçıvanda mollaxanaya qoyub. İlk təhsilini mollaxanada almış Məhəmməd Rasizadə, sonralar təhsilini Tehranda davam etdirib. Tehrandan vətənə bir Şeyx kimi döən Məhəmməd Rasizadə uzun illər “zöhdə dalaraq könlünü yalnız din, fəlsəfə və elmi hikmətə” bağlayıb. Sonralar Şeyx Məhəmməd Rasizadə dini təbliğ etməkdən uzaqlaşaraq dünyəvi təhsil vermək yolunu tutub və müəllimliklə məşğul olub.

Hacı Molla Abdullanın üçüncü oğlu Əlirza Rasizadədir. İlk təhsilini “Məktəbi-Tərbiyə”də alan Ə.Rasizadə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirib. Qədim İrəvan mahalının Eçmiədzin kəndində bir neçə il müəllimlik etdikdən sonra Naxçıvana qayıdıb. O da yaradıcılıqla məşğul olub, “Qisas” adlı dörd pərdəli dramı olması haqqında məlumat olsa da, əsər bizə gəlib çatmayıb. Dövrü mətbuatda; “Tazə həyat”da “Rasizadə Səyyah” (1907), “Əxbar”da (1920) “Nadinc”, “Məlumat”da (1911) “Əli Riza” imzaları ilə çıxış edib (166, 209). O, 1923-cü il müalicə üçün Bakıya gəlib və burada vəfat edib. Cavid Ə.Şərifə 1923-cü il 4 yanvarda yazdığı məktubunda qardaşının vəziyyətindən bəhs edərək - “Qardaşım Əlirza üç aydır ki, vadyanka xəstəliyi ilə yatır. Tək zəifdir. Başım bir qədər onunla məşğul” - yazırdı. Abbas Zamanovun “Bu dünyadan Rəsul Rza gəlib keçdi” adlı (231, 4) kitabında gedən yazısında adı Cavidin bacısı kimi keçən yetimxananın müdiri Səkinə xanım, əslində, Cavidin bacısı deyil, qardaşı Əlirzanın arvadı olub.

Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadı Töhfə xanım isə, əslən Şamaxıdan olub. O, kiçik yaşında ailə qurub və az sonra dul qalıb. Şeyid Əzim Şirvani və Şamaxı ədəbi mühiti ilə yaxın olan, tez-tez Şamaxı məclislərində iştirak edən Hacı Molla Abdulla Töhfə xanımla evlənərək Naxçıvana gətirib, öz evinin yanında (bu ev Əlixan məhəlləsindəki evinin yaxınlığında, Hüseyin Cavid məqbərəsinin sol tərəfində, indiki “Çay evi”nin yerindəki evlərdən biri olub) ikinci bir xüsusi həyət alıb. Hacı Molla Abdullanın ikinci

evlilikdən Əhməd və Ələsgər adlı iki oğlu dünyaya gəlib.

Hüseyin Cavidin qohumu olan Zərifə xanımla söhbətimiz zamanı o, şairin anası haqqında bunları dedi: “Cavidin anası Ümmi Leyla sifətdən bir qədər kasıbmış, qaraşın, üzü çopur bir qadınmış. Hacı Molla Abdulla deyilənlərə görə, hətta Həcc ziyarətinə gedəndə orada; - “Ay Allah, sən mənə gözəl bir övrət qismət eylə”- deyə niyyət edib, yatıbmiş. Və elə orada yuxuda bir qadın görübmüş. Qayıtdıqdan sonra növbəti dəfə Şamaxıya gedəndə məclisdə oturubmuş. Birdən Töhfə xanım başında məcmeyi həyətə daxil olur. Hacı Molla Abdulla qadını görəndə kimi, yuxusunu xatırlayıb və bu qadının yuxuda gördüyü qadına bənzədiyini görəndə, soruşur ki, “bu qadın kimdi?” - Deyirlər; “əri rəhmətə gedib, duldur. Hacı Molla Abdulla Töhfə xanımı alıb, özü ilə Naxçıvana gətirir.”

Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadı Töhfədən olan oğlu Molla Əhməd Naxçıvanda doğulub, yaşca Şeyx Məhəmməddən kiçik, Caviddən böyük olub. Şeyx Məhəmmədin 1878-də, Hüseyin Cavidin isə 1882-ci ildə doğulmasını nəzərə alsaq demək olar ki, Molla Əhmədin doğum tarixi 1880, 1881-ci illərə düşür. O, ruhani təhsili alıb, atası Hacı Molla Abdulla kimi gözəl səsi varmış. Mişkinaz xanım da xatirələrində bunu təsdiqləyərək yazır: “Hələ uşaqlığından Molla Abdulla onu rövzəxan etmək məqsədilə yanınca getdiyi məclislərə aparardı” (31, 238).

Molla Əhməd 1941-ci ildə oğlunu görmək üçün Tacikistana gedib və orada vəfat edib.

Bəzi mənbələrdə Hüseyinin gözəl səsə malik olması və atasının onu yanınca getdiyi məclislərə aparmasından bəhs edilir. Məsələn; Hüseyin Cavidin dostu Abdulla Şaiq “Xatirələrim”ində yazır: “ikinci arvadından olan Hüseyinin yaxşı səsi olduğundan Molla Abdulla onu da özü ilə bərabər götürüb şəhər-şəhər dolaşır, cavan Hüseyinə öz sənətini öyrətməyə çalışırdı. Hüseyin iki il sevmədiyi bu sənətlə məşğul olduqdan sonra ondan əl çəkmiş və buna görə də ata-anasının gözündən düşmüşdü. Onlar: “Bundan bir şey çıxmaz” -

demişdilər. Mərsiyəxanlıqdan yaxasını qurtarandan sonra böyük qardaşının yanına Təbrizə getmiş, orada farsca, ərəbcə oxumağa başlamışdı” (197, 201).

Baxmayaraq ki, A. Şaiq Cavid 1905-ci ildən tanıyıb və dostluq edib, amma şairlə bağlı yazdığı xatirəsində həqiqətə uyğun olmayan məqamlar çoxdur. Birincisi, Hüseyn Hacı Molla Abdullanın ikinci arvadından deyil, birinci arvadından, Ümmi Leyla xanımdan olan oğludur. İkincisi, Hüseyn atası kimi gözəl səsə malik olmayıb və atası ilə bərabər şəhər-şəhər dolaşmayıb. Üçüncüsü, Hüseyn Naxçıvanda mollaxana təhsili aldıqdan sonra yeni tipli məktəbdə - “Məktəbi-Tərbiyə”də təhsilini davam etdirmiş və buranı bitirdikdən sonra 1898-ci ildə Təbrizə getmişdi.

Göründüyü kimi, bir abzaslıq yazıda şairin həyatı ilə bağlı faktlarda üç yanlışlığa yol verilib. Mişkinaz xanımın xatirələrində də bu fikrə münasibət bildirilib: “Cavid deyirdi ki, atamın məlahətli səsi var idi. Çox sevərdim ki, o oxusun, qulaq asım, həmişə də təəssüf edib deyərdim ki, ata, nə olardı, o səsindən bir balaca da mənə verərdin. Dünya görmüş qoca gülümsəyərək cavab verərdi: “Ay bala, səsimi böyük qardaşın Əhmədə vermişəm” (31, 38).

Deməli, Hacı Molla Abdullanın gözəl səsi olan övladı Molla Əhməd olub. O, hətta Məcnun rolunda oynayıb. Müəllifin yazdığına görə, o zaman “Şahtaxtı stansiyasının böyük klubu varmış və burada həvəskar gənclərdən ibarət teatr truppası yaradılıbmış. Bu truppaya Molla Əhməd rəhbərlik edirmiş. Truppanın üzvləri 1905-ci ildə “Məcnun Leylinin qəbri üstündə” - adlı musiqili tamaşa hazırlamışlar. Məcnun rolunda Molla Əhməd çıxış etmişdir. Molla Əhməd - Məcnun Leylinin qəbri üstündə nalə çəkərkən tamaşanı izləyən kişiler dayana bilməyib ağlayırmış” (131).

Tədqiqatçı A. Turanın fikrincə, “Molla Əhmədin gözəl səsi olmağına baxmayaraq, onun tanınmış bir ruhani və rövzəxan oğlu olması, hələ üstəlik də Hacı Molla Abdullanın oğlunun tamaşada oynaması o qədər də ağlabatan və inandırıcı bir şey deyil” (211,

11).

Fikrimizcə, bir tərəfdən Molla Əhmədin gözəl səsinin olması və bu teatr truppasının məhz Şahtaxtıda yaradılması, digər tərəfdən Hacı Molla Abdullanın da açıq fikirli, elmə, təhsilə, sənətə dəyər verən bir insan olması Molla Əhmədin Məcnun rolunda çıxış etməsinə bir əngəl törətməzdi.

Digər tərəfdən, babası Məşədi Molla Qulunun saz havası üstündə oxuması və atası Hacı Molla Abdullanın da muğama dərinə bələd olması da fikrimizi gücləndirən amillərdir. İ. İmanovun söylədiyinə görə, Məşədi Molla Qulu o zamanlar Şahtaxtına toy məclisinə gələn aşiq Alı ilə deyişibmiş.

Rasizadələrdə rövzəxanlıqla xanəndəlik paralel şəkildə inkişaf etmişdi. Xatirələrdə bu fikri təsdiqləyəcək fikirlər çoxdur. Məsələn, Şahtaxtının yaşlı sakinlərinin dediyinə görə, Molla Əhməd kimi “Zabul” oxuyan olmayıb. Hətta Şahtaxtı kəndinin yaşlı sakini İbrahim İmanovun söylədiyinə görə, “Naxçıvanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra komsomolçu gənclər Naxçıvanın ən görkəmli yerlərindən olan “Ağamalı diki”ndə bir yığıncaq təşkil ediblər və bu tədbirdə Molla Əhməddən də bir “Zabul” oxumasını xahiş ediblər. Molla Əhməd oxuyub, onun “Zabul”u böyük alqışlarla qarşılanıb.” Guya Molla Əhməd komsomolçu gənclərin tədbirində iştirak etdikdən sonra gözəl səsi sayəsində təqibdən qurtulub, Gəncəyə gedib.

Molla Əhməd həm də çox savadlı adam olub. O, fars və rus dillərini bilirmiş. Quranı mükəmməl bilən Molla Əhmədin gözəl də avazla “Quran” oxumağı olub. Böyük fəhmi var imiş. Ömrünün sonlarında Gəncədəki “Şah Abbas” məscidinin şeyxi olan Molla Əhməd “Şah Abbas” məscidində minbərə çıxanda çəkdiyi əzandan hamı bilirmiş ki, minbərdəki Molla Əhməddir. Nəvəsi Ofelya xanımla söhbət zamanı bildirdi ki, “Molla Əhməd Nəriman Nərimanovla yaxın münasibətdə olub. Hətta Sovet hökuməti qurulanda həbs olunan Molla Əhmədi təsadüfən həmin vaxt

Gəncədə olan Nəriman Nərimanov xilas edib.”

Hacı Molla Abdullanın bütün övladları (Töhfə xanımdan olan Ələsgər adlı oğlu isə çox gənc ikən vəfat edib) isdedalı və təhsilli olublar. Onların adlarının önündə deyilən “Şeyx”, “Molla”, “Hacı” sözləri dini titul olmaqdan başqa, həm də biliklərinə, təhsillərinə işarədir. Amma bunların içərisində Cavidin başqa yeri var.

O, kiçik yaşlarından mollaxanada və “Tərbiyə” məktəbində təhsil almış, sonra İrana gedərək “Talibiyə”də oxumuş, 1904-cü ilin ortalarına qədər Təbrizdə və Urmiyədə yaşamışdır.

Tez-tez Naxçıvandan ayrılan və yenidən Naxçıvana qayıdan Hüseyn Cavid Tiflisə, sonra İstanbula (1905) getmişdi. 1910-cu ilin əvvəllərində orada yaşamış, 1910-cu ilin əvvəllərində İstanbuldan Naxçıvana qayıtmış, burada müəllimliklə məşğul olmuşdu. “Ana” (1910) pyesini yazmışdı. 1910-cu ildə Bakıya gələn Cavid burada il yarım iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən yaradılmış “İttihad” məktəbində çalışmışdır.

Dindirilmə zamanı şair ona ünvanlanan: “Siz Türkiyədən qayıtdıqdan sonra nə işlə məşğul olmusunuz? - sualını cavablandıraraq deyib: “Mən Türkiyədən xəstəliyimə görə qayıtdım. 2-3 ay Naxçıvan şəhərində müalicə olunduqdan sonra Bakı şəhərinə gəldim və burada Bakıda yaşayan iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən təşkil edilmiş “İttihad” məktəbində Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başladım. Bu məktəbdə azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Məktəbə rəhbərlik İran səfirliyi tərəfindən edilirdi. Mən bu məktəbdə 1,5 il işlədim” (151, 134).

Dindirilmə protokolundan məlum olur ki, bu məktəbdə çalışmaq üçün Cavidə zəmanəti Abdulla Sur verib. Bu zaman Abdulla Məmməd zadə Sur özü də həmin məktəbdə dərs deyirdi.

1910-cu ilin sonlarında Naxçıvandan ayrılan Cavid tez-tez Naxçıvana gəlib - getmiş, Naxçıvan ziyalıları və Naxçıvan teatri ilə sıx əlaqədə olmuş, onlarla sənət və teatr haqqında söhbətlər etmiş, tamaşaları izləmişdi. Məsələn, 1913-cü il 28 iyulda şairin qardaşı

Əlirza Rasizadə “İqbal” qəzetində yazırdı: “İyul ayının 19-da, Bəhram Xan Naxçıvanskinin nəzarəti altında Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” komediyası oynandı. Teatrda tamaşaçı əlindən tərpənmək olmurdu. Rollarda Xoca Kəspər - Ələkbər Namazov, Qaçay bəy - Rzaqulu Təhmasibbəyov (Rza Təhmasib), Mələk xala - Qurbanəli Abbasov, Cici xanım - Süleyman Süleymanov... Rəşid bəyin bu əsəri nəhayət dərəcədə ruhlu idi. Bu xüsusda kimsənin sözü yox, belə ki, Hüseyn Cavid əfəndi və müəllim əfəndilərdən Cəlil Mirzəyev (Cəlil Mirzəyev Şürbi) cənabları çox bəyəndilər” (163, 141).

Cavid 1918-ci ildə də Naxçıvanda idi. Mart hadisələrindən sonra Ənzəliyə, oradan isə Təbrizə gedən şair Təbrizdə Hacı Molla Abdullanın yaxın dostu olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani (1880-1962) və Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşüb, Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin evində qalıb. Qulam Məmmədli o illəri xatırlayaraq yazır: “1941-1946-cı illər “Vətən yolu” adlı ordu qəzetində işlədiyim zaman Təbrizdə öz maarifçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı ilə məşhur olan Hacı Məhəmməd Naxçıvani ilə tanış və dost oldum. O, Cavid haqqında deyirdi: “1918-ci ildə Hüseyn Cavid Təbrizə gəldi. Bir müddət bizim evdə qaldı. O vaxt Təbrizdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin “Təcəddüd” qəzetində Cavidin şeri çap edildi... O, bir qədər Təbrizdə qalıb Naxçıvana getdi. Hacı Məhəmməd bu barədə ətraflı söhbət etdikdən sonra “Təcəddüd”ün bir nüsxəsini mənə göstərdi. Həmin nömrədə Cavidin şeri vardı. Məlum səbəblərə görə mən o nüsxəni alıb saxlaya bilmədim” (163, 114-115).

Deməli, Cavidin “Təcəddüd”də şeri çıxıb və bunu Qulam Məmmədli görüb. Təəssüf ki, Qulam Məmmədli Cavidin şeri nəşr edilmiş nüsxəni alıb saxlamağa ehtiyat edib.

Cavid Təbrizdə olduğu zaman Bakıda bəzi qazetlərdə onun ölümü ilə bağlı xəbərlər yer alıb. Məsələn: 28 oktyabrda “Bəsirət” yazırdı: “Qafqasiyanın məşhur ədiblərindən Hüseyn Cavid əfəndinin Naxçıvanda vəfat etdiyi şəhərimizdə şayə olmaqdadır. Bu

xəbər nə dərəcədə doğru olub-olmaması məlum deyildir. Əgər bu xəbər doğru isə Qafqasiya ən qiymətli bir şairini itirmiş olur ki, bu da ədəbiyyatımıza böyük bir zərbədir.”

14 noyabrda isə “Azərbaycan” qəzeti bu xəbəri təkzib edib yazırdı: “Hüseyn Cavid bəy vətəni olan Naxçıvanda təəhhül edərək oradan Təbrizə köçmüş və məzkur şəhərdə maarif müdiri təyin olunmuşdur”, lakin Hüseyn Cavidin maarif müdiri olması haqqında da əlimizdə heç bir sənəd yoxdur.

1918-ci il mart qırğımından sonra Naxçıvana qayıdan Cavid 1918-19-cu illərdə “Rüşdiyyə” məktəbində dərs demişdir. “Rüşdiyyə” məktəbində Cavidin tələbəsi olan filologiya elmləri namizədi Lətif Hüseynzadə müəllimini belə xatırlayır: “1918-ci il aprel ayının ortaları idi. Mühəribə dayanmışdı. Hər yerdə normal iş başladığı kimi, məktəblərdə dərslər başlanmışdı. Mən “Rüşdiyyə” məktəbinin 9-cu sinfindəydim. Bir gün məktəbimizin müdiri Xəlil ağa Hacılarov Hüseyn Cavidlə sinfimizə gəldi. Müdirimiz Hüseyn Cavidə hörmətlə bizə təqdim edib getdi. Biz möhtərəm şair və dramaturqumuz Hüseyn Cavidə qiyabi olaraq tanıyırdıq. İndi onun müəllim təyin olunması bizi çox sevindirdi. Cavid əfəndi bir qədər həsb-hal etdikdən sonra “dərsimiz “Qəvaidi-ədəbiyyə” olacaqdır”, - dedi. O, zahirən çox sakit və mülayim təbiətli idi. Lakin həmişə dalgın və fikirli görünərdi. Çox danışmağı sevməzdi” (120, 53).

Bu dəfəki gəlişində 36 yaşlı Cavid Mişkinaz xanımla ailə qurur. Onların evlənməsini xatırlayan respublikanın əməkdar mühəndisi Teymur Qasimov yazır: “... “Əlixan” deyilən məhəllədə ata evində yaşayırdım. Hüseyn Cavidin böyük bacısı Fatma xanım bizim yaxın qonşumuz idi. İrəmiş kəndindən şəhərə köçmüş bir qonşumuz da vardı ki, onlar hərdən gəlib bizim həyətdən quyu suyu aparırdılar. Sonralar Cavidin həyat yoldaşı olmuş Mişkinaz xanım da haman qonşumuzun ailə üzvü idi. Çox həyalı, utancaq olan gənc Mişkinazı mən o günlərdə görmüşdüm. Təxminən 1918-ci ilin ortalarında eşit-

dim ki, Cavid ilə Mişkinaz xanım evlənilər. Fatma xanım (Cavidin böyük bacısı) bizə gələndə bu xəbəri təsdiq elədi” (163, 98).

Mişkinaz xanım Cavidlə evlənmələrindən bəhs edərək yazır: “Biz 1918-ci ilin avqust ayında evləndik. Çox kiçik, xudmani toy məclisi oldu. Toydan bir-iki gün sonra Cavid mənə dedi ki, mən hərdən bir cızma-qara edirəm. Gərək mənə ilk oxucularımdan biri də sən olasan. Mən isə onun oxucusu ola bilməzdim. Çünki savadım yox idi. Cavid mənə dərs deməyə başladı. O, mənə hər gün dərs deyirdi. Əlifbanı öyrətdi. Getdikcə dərslərimiz mürəkkəbləşdi. Ən böyük arzularımdan biri də savadlı olmaq idi. Məni bu arzuya Cavid çatdırdı. Cavid həmin illər Naxçıvanda dərs deyirdi. Bir neçə aydan sonra Maarif idarəsindən onu Bakıya dəvət etdilər. Ona Bakı məktəblərindən birində dərs vermişdilər” (31, 96-97).

Sözsüz ki, Mişkinaz Cavidlə Hüseyn Cavidin evlənmələrini təsdiq edəcək bir sənəd olmuşdu, amma təəssüf ki, şəxsi arxivə məhv edilən şairin bir çox sənədləri kimi, bu sənəd də məhv edilmişdi.

Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyi zamanı Turan Cavidin haliyədə Turan Cavid İctimai Birliyi kimi fəaliyyət göstərən evində olduğum zaman ələniş ələkdən keçirilən kitabxanasındakı kitabların içərisində qalmış bir yazı əlimə keçdi. Bu, Hüseyn Cavidlə Mişkinaz xanımın kəbin kağızı idi.

Sevindim, lakin kril əlifbası ilə yazılmış bu sənəd orijinal ola bilməzdi. Çünki kəbinin kəsildiyi zamanı nəzərə alsaq, sənəd əski əlifba ilə yazılmalı idi (təbii ki, orijinalı belə olub). Lakin kirillə yazıldığını gördüncə düşündüm ki, yəqin ki, ya Turan xanım sonralar bunu əski əlifbadan krilə köçürdü, ya da Mişkinaz xanımın sözlərinə əsaslanaraq tərtib edib:

Tərtib edilən kəbin kağızında yazılır:

Evlənən: Hüseyn Cavid Hacı Molla Abdulla oğlu/Naxçıvanlı/ 34 yaşında-

Ərə gedən: Mişkinaz Molla Hüseyn qızı /Naxçıvanlı/ 17 yaşında.

Kəbin pulu: səkkiz yüz manat.

Naxçıvan əhalisindən şahidlər:

Məşədi Məhəmməd Şərifzadə,

Xudabaxış Novruz oğlu,

Tarix: 21 zilqə'də 1336

İmza: Hüseyn Cavid.

Kəbin kəsən: Rasizadə Şeyx Məhəmməd.

Bu sənəd orijinal bir sənəd olmasa da, orijinaldan kirilə çevrilərək, ya da Mişkinaz xanımın yaddaşına əsasən Turan xanım tərəfindən tərtib edilsə belə, yəni hansı halda olursa olsun, yenə maraqlı və dəyərlidir. Çünki bu sənədə əsasən, Cavidin kəbininin qardaşı Şeyx Məhəmməd tərəfindən kəsildiyini, oradakı şahidlik edən şəxslərin kimliyini və kəbin pulunun 800 manat olduğunu öyrənmiş oluruq.

Bəzi mənbələrdə "İblis" in yazılma tarixi barədə yanlışlıqlar var. Məsələn A.Şaiqin Xatirələrim"ində H. Cavidin "İblis"i 1919-cu ildə başlayıb, 1920-ci ildə bitirdiyi" göstərilə" (197, 27) də, Cavid "İblis" faciəsini 1918-ci ildə Naxçıvanda yazıb.

Onun ciddi yazılma səbəbləri olub. "İblis" in yazılma səbəbi haqqında Mişkinaz Cavid xatirələrində yazır: "O zaman (1918-ci ilin mart ayında) olurmuş Təbriz mehmanxanasında. İndiki Sabir bağından bir az aşağı tərəfdə beş-on başıboş adamın (daşnaklar nəzərdə tutulur) sərəncamı ilə günahsız insanları vəhşicəsinə qırır-mışlar. Bu vaxt mehmanxananı mühasirəyə alırlar. 70 nəfərdən ibarət olan sakinləri əsir edirlər. Əsirləri indiki Opera və Balet teatrına aparırlar. Cavid özü belə nəql edirdi: "Yolun hər ayrıcında bizi aparanlar çəkildilər kənara və əsirləri atəşə tuturdular. Bizi aparanlardan biri hər dəfə məni də özü ilə bərabər çəkirdi kənara. Birisi isə qabağa itələyirdi. Elə bu vaxt məni kənara çəkən adama güllə dəydi. O biri isə deyirdi: Gərək bu işi başlayanlar öləydilər... Bir həftədən sonra bizi azad etdilər" (31, 94-95).

Bu illərdə (1918-1919) Bakıda olduğu kimi, Naxçıvanda da ictimai-siyasi durum çox ağır idi. Belə ki, Balkan savaşı dövründə ərazi

iddiaları iflasa uğrayan erməni ideoloqları I Dünya müharibəsində yenidən çar Rusiyasının təhrikilə mübarizəyə başlamış və bu zaman Naxçıvan yenidən hədəf seçilmiş, Dərələyiz, Şərur, Vedibasar, Qarabağ mənfur erməni işğalçıları tərəfindən savaş meydanına çevrilmişdi. Bu zaman Naxçıvanda görkəmli şəxsiyyətlər: Eynəli bəy Sultanov, Bəhram Xan və Əziz Xan Naxçıvanskiyə, Əli Səbri Qasimov, Əziz Şərif, Behbud ağa Şahtaxtinski, Mir Heydərzadə, S.Əsgərxanov, Bağır Rzayev, S. Cəmilinski, Kəlbəli xan, Kərim xan, Xəlil ağa Hacılarov və Cavid də birləşərək mübarizə aparırdılar. Cavid Xəlil ağa Hacılarovla Naxçıvanın İrəvana birləşdirilməsinin birlikdə problemin tezliklə qarşısının alınmasında xüsusi səy göstərmişdi. Bu zaman Hüseyn Cavid Xəlil ağa Hacılarovun ən çox məsləhətləşdiyi ziyalılardan biri olmuşdu. İngilis generalının əhali arasında sorğu aparılmasını tövsiyə edən təklifinə qəti şəkildə etiraz edən Xəlil ağa Hacılara ən böyük dəstək, Hüseyn Caviddən gəlmişdi. Xəlil ağa Hacılarov çox çətinliklə baş tutan bu rəy sorğusunun ilk yığıncağından sonra "Rüşdiyyə" məktəbinə gələrək, Hüseyn Cavid başda olmaqla, bu barədə müəllimlərlə söhbət etmiş, fikir bölüşmüşdü. Bundan sonra Xəlil ağa Hacılarov, "Cavid əfəndi rəy sorğusunu ləğv etdirdi" - fikrini ictimaiyyətə çatdırmışdı. Xəlil ağa Hacılarovun yazdığına görə, Hüseyn Cavid erməni və ingilislərin bu mənfur siyasətini belə səciyyələndirmişdir: "Bu, Naxçıvanı işğal edə bilmək üçün ermənilərin yeni propaqanda planıdır. Biz buna qarşı ciddi mübarizə aparmalıyıq. Mən belə bir rəy sorğusunun əleyhinəyəm" (120, 63).

Xəlil ağa Hacılarov və Cavid Naxçıvanın çox ziddiyyətli və çətin dövründə birlik nümayiş etdirmişlər. Bu illərdə güclənən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq Naxçıvan ictimaiyyətinin əsas vəzifəsinə çevrilmişdi. 1918-ci ildə Türkiyə silahlı qüvvələrinin Şərqi Anadoludakı komandanlığına edilən müraciətdən sonra may ayının 16-da kiçik bir heyətlə Nuru Paşa, avqustun 7-də isə Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvana gəlir. Belə çətin bir vəziyyətdə Əli Səbri

Lütvyyə Əsgərzadə

Qasımov naxçıvanlı mübarizə dostları ilə hərbişdirilmiş dağınıq qüvvələri ümumi düşməne qarşı mübarizəyə səfərbər edirdi. Bu dövrdə Naxçıvanda Mir Heydərzadənin rəhbərliyi altında "Mücəddin" siyasi dərnəyi də fəaliyyət göstərirdi ki, bir çox ziyalılar, o cümlədən, Eynəli bəy Sultanov, Ömər Faiq Nemanzadə kimi görkəmli ziyalılar dərnəyin fəaliyyətinə xüsusi rəğbət bəsləyirdilər. "Mücəddin" siyasi dərnəyi xalqın xilasını Rusiya ilə deyil, Türkiyə ilə birlikdə görürdü.

1918-ci ilin iyul ayında türk əsgərlərinin Naxçıvan şəhərinə girməsi ilə yerli əhali kütləvi qırğından xilas edilir. Xalqın ən ağır günlərində hadisələrin mərkəzində, xalqı ilə birlikdə olan Hüseyn Cavidin 1919-cu ildə Naxçıvandan Bakıya Bəhram xan Naxçıvanski ilə birlikdə gəlişi də siyasi mahiyyət kəsb edir. A.Turan yazır: "1918-ci ildə onun Bakıdan gedişi və bura təkrar qayıdışı ictimaiyyətin ciddi maraq dairəsində olan məsələydi. Hüseyn Cavidin Naxçıvana gəlişi heç də dönə-dönə qeyd edildiyi kimi, sırası bir müəllim missiyasına bənzəmir. Bu dəfəki (və həmişəlik) dönüşündə Cavid daha çox siyasi müstəvidə görünür və 1918-ci ildə Bakıya Naxçıvanın, daha doğrusu, Cənubi Qafqazın rəsmi nümayəndəsi statusu ilə gəlir. Cənubi Qafqazın və Naxçıvanın siyasi-hərbi çıxarlarını müzakirə etmək üçün Bakıya gələn dörd nəfər nümayəndədən biri, "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cu il 18 fevral tarixli məlumatında bildirildiyi kimi, Araz Türk Hökumətinin Xariciyyə naziri Bəhram xan Naxçıvanski idi, digər üç nəfərdən biri isə Hüseyn Cavid olmuşdu" (213, 149).

Eyni faktla bağlı 9 mart 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzeti "Hüseyn Cavid əfəndi üç yoldaşı ilə bərabər sabiq Aras Türk Hökuməti və sonra milləti-umumu rəylə Azərbaycanın bir qismi elan edilmiş olan Cənubi Qafqasiya tərəfindən müəyyən vəkalət və vəzifə ilə gəlmişlər" (163, 100).

A.Turan yazır: "üç nəfərdən birinin Cavid əfəndi, nümayəndə heyətinin tərkibindəki üçüncü adamın Ömər Faiq Nemanzadə

olduğunu güman etmək olar. O dövrdə Ömər Faiq Nemanzadə ciddi siyasi fəaliyyət göstərirdi, 1918-ci ilin 29 oktyabrında Axıska qurulmuş müvəqqəti hökumətə də Ömər Faiq Nemanzadə başçılıq edirdi. Yaxşı silahlana bilməyən Axıska Respublikası hərbi müdaxilələrin qarşısında duruş gətirə bilmədi. 1918-ci il noyabr ayının 3-də Axıska, İrəvan və Naxçıvan türkləri birləşib Araz Türk Respublikasını yaratdılar. 1918-ci ilin 30 noyabrında isə Məhsəti, İrəvan və Naxçıvandan 60 nümayəndə Qarsda qurultay keçirərək Milli Şura Hökumətini elan etmişdilər və həmin hökumət 1918-ci ilin dekabr ayının 1-də Cənubi - Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini - Qars cümhuriyyətini qurmuşdu.

Hüseyn Cavidin və Ömər Faiq Nemanzadənin də Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti parlamentinin 64 deputatın sırasında ola bilməsi çox inandırıcıdır. Çünki Cavid o dövrün qəzetlərinin də bildirdiyi kimi, Bakıya Cənubi Qafqaz tərəfindən müəyyən vəkalətlə gəlmişdi.

Digər tərəfdən, Faiq əfəndinin Bakıya köçməsi də həmin illərə təsadüf edir. Tarixi mənbələr isə Faiq əfəndinin 1918-ci ildə Naxçıvanda olan Kazım Qarabəkir Paşa ilə siyasi məsələləri müzakirə etməsini təsdiqləyir" (213, 149).

Cavidin Bakıya xüsusi missiya ilə göndərilməsi haqda 30 iyulda "Azərbaycan" qəzeti yazır: "Məzbur rəsmi protokolu Azərbaycan hökumətinə təqdim edərək cavabını və nəticəsini qayıdıb Naxçıvan hökumətinə və cəmaətinə bildirməkləri üçün hər birinə yol xərci olaraq cəmaət pulundan beş min manat verməklə Naxçıvan tərəfindən deliqlat olaraq Hüseyn Cavid əfəndi və Bağır Rzayev cənabları seçilib göndərildilər" (163, 103).

Lətif Hüseynzadə 1918-ci il hadisələrindən bəhs edərkən xatırlayır ki, "O ərəfədə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Kazım Qarabəkir Paşa ilə Hüseyn Cavidin arasında çox səmimi dostluq münasibətləri olub. Lətif Hüseynzadə hətta Kazım Qarabəkir Paşanın Cavidə həsr etdiyi şeiri belə yaddaşına istinad edərək

xatırlayır. Qarabəkirin şairlik istedadının olduğunu, “Rüşdiyyə” məktəbinin şagirdləri üçün “Öyüdlərim” adlı şeirlər yazmasını və onların arasında yaranmış olan səmimi dostluq münasibətlərini də nəzərə alsaq, bu zaman onun Cavidə şeir həsr etməsi faktı az inandırıcı görünməyəcək:

*Sən ustad bir müəllim, mən də qorxmaz bir əsgər.
Bu millətə, bu vətənə qılınc ilə qələm olduq (120, 49).*

Bu illərdə özünün yaradıcılıq nümunələri və məsləhətləri ilə Naxçıvandakı yazıçı və şairlərə yeni yaradıcılıq istiqaməti təbliğ edən Cavidin ətrafına toplanmış ziyalılar; aktyor, rəssam və yazıçıların təşəbbüsü ilə şəhər teatrında tamaşalar, müsəmirələr, rəsm sərgiləri təşkil edilmişdir. İstedadlı rəssam Bəhruz Kəngərli (1892-1922) öz evində əsərlərinin sərgisini təşkil etmiş, bu rəsmlər içərisində erməni zülmünü əks etdirən “Naxçıvan dağntıları” adlı əsəri də yer almış. Sərgidən toplanan vəsait Anadolu hərbezədlərinə, qaçqınlara, yoxsul məktəblilərə, yetim uşaqlara paylanmışdı. Onun 1921-ci ildə akvarellə işlənmiş “Gənc türkün portreti” tablosu da qiymətli, tarixi əsərlərdəndir.

Cavidin təşəbbüsü və məsləhəti ilə 1918-ci ildə Naxçıvan Dram Teatrında tamaşaya qoyulan əsərin səhnə tərtibatını da Bəhruz Kəngərli hazırlayıb; Əbdülhaq Hamidin “Doxtəri-Hindi” (“Hind qızı”) dramının səhnədə təqdimi böyük rəğbətlə qarşılıb. Tamaşadan toplanmış pullar erməni soyqırımından canını qurtarıb Naxçıvana pənah gətirmiş Zəngəzur qaçqınlarına paylanıb.

Məlumdur ki, 1916-1917-ci illərdə çar ordusu Şərqi Anadolunun - Ərzurum, Qars, Sarıqamış, Ərdahan bölgələrindən türkləri “əsir” adı ilə çıxarıb, bu yerlərə erməniləri doldurmuşdular. Minslərcə qoca, qadın, uşaq Naxçıvana pənah gətirmişdi. Bu insanlara Naxçıvan camaatı əllərindən gələn köməyi göstərmiş, imkanlı adamlar sahibsiz uşaqlara hamilik etmiş, onları övladlığa götür-

müşdülər. Bu insanlara yardım üçün “Qardaş köməyi”, “Qaçqınlara yardım” və s. adlarla “Xeyriyyə” cəmiyyətləri yaradılmış, para toplamaq üçün ictimai yerlərdə “Yardım kassaları” qoyulmuşdu. L. Hüseynzadə yazır ki, “1918-ci ildə Cavid Naxçıvana gəldikdən sonra yardım hərəkatı daha da qüvvətlənmişdi. Teatrın qapısı yanına qoyulmuş kassanın yanındakı lövhənin üzərində böyük hərflərlə Cavid əfəndinin “Məzlumlar üçün” şeirindən bir parça yazılmışdı: “Verin, verin, susdurun bu fəryadı, Aman, əsirgəməyin mərhəmətlə imdadı”. Cavid əfəndinin “Məzlumlar üçün” adlı şeiri teatr tamaşalarında pərdələrarası təkrarlanmış” (120, 69).

Göründüyü kimi, bu illərdə Naxçıvanda olan Cavid bütün qəlbə ilə xalqla birlikdə idi və qələmini də müqəddəs bir missiyaya xidmətə həsr etmişdi. Bütün bunlar: 1918-ci illərdə Kazım Qarabəkir Paşanın Naxçıvanda fəaliyyət göstərməsini, Hüseyn Cavidlə dostluğunu, bu illərdə həmçinin Faiq əfəndinin Naxçıvanada olması və Kazım Qarabəkir Paşa ilə siyasi məsələləri müzakirə etməsi, Naxçıvan camaatının bir dəliqat kimi Cavid əfəndini seçmələri (Naxçıvan və Şərur məsələsinə dair) Hüseyn Cavidin Bakıya siyasi missiya ilə gəlməsinin ehtimal yox, həqiqət olması barədə düşünməyə imkan verir.

1919-cu ildə Bakıya siyasi məqsədlə gələn Hüseyn Cavid represiyaya qədər Bakıda yaşamışdır.

Cavidin dünyagörüşündə mədrəsə təhsilinin rolu

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk milli, dünyəvi təhsil ocaqlarından biri hesab edilən “Tərbiyə” məktəbi yaradılmış və sonralar “tanınmış elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri kimi şöhrət qazanmış milli ziyalıların böyük bir nəslini bu məktəbdə təhsil və tərbiyə almışdır” (92, 5-6) ki, onlardan biri də Hüseyn Caviddir.

14 yaşında “Məktəbi-Tərbiyə”yə daxil olan Cavid bu vaxta qədər beş il mollaxanada təhsil almış, yazıb oxumağı ilk dəfə

burada öyrənmiş, Sədi, Hafız və başqa şairlərin əsərləri ilə tanış olmuş, "Gülçin" (gül toplayan) təxəllüsü ilə Racinin təsiri altında bir neçə şeir (mərsiyə) yazmışdı" (43, 20).

Uşaqlıq dövrünün ən həssas, ən çevik, həmçinin, ətraf mühitə qarşı daha güclü, həssaslıqla maraq göstərən çağlarını mollaxanada keçirən Hüseyn kimi dərin düşüncəli və istedadlı bir uşağa bu təhsil illəri, sözsüz ki, təsirsiz ötüşməyib, yəni Cavid ömrünün beş ilini mollaxanada mənasız keçirməyib. Bəs Cavidin oxuduğu mollaxanalar necə təhsil ocağı idi və orada təhsil alanlara nələr öyrədilirdi?

Mollaxana və mədrəsələrin fəaliyyəti haqqında "Azərbaycan tarixi" kitabında yazılır: "XIX əsrin II yarısında da əvvəlki illərdə olduğu kimi, əsasən tədris ocaqları məktəblər və mədrəsələr idi. Əsasən, məscid, yaxud kiçik binalarda yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı. Oxumaq pullu idi. Dərsləri, əsasən, mollalar aparırdı. Uşaqlara əlifbanı və Quranı öyrədirdilər. Daha sonra uşaqlara kitab oxumağı və fars dilini öyrətməyə başlayırdılar. Məktəblərlə yanaşı, xüsusi ruhani məktəbləri-mədrəsələr də vardı. Buraya ana dili və fars dilini bilən 16-dan artıq yaşı olanlar qəbul olunurdular. Mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi. Onlarda ərəb dili, şəriət, ədəbiyyat, fəlsəfə, məntiq, psixologiya, xüsusilə, islam dininin tarixini öyrədirdilər" (133, 250-51).

Zaman-zaman Azərbaycanda olan bu mollaxanaların "Dini təbliğat mərkəzləri" (A. Abdullayev) hesab edilərək, mütərəqqi görüşlü ictimai xadimlərimizin, yazıçılarımızın tənqidinə məruz qalmasına baxmayaraq, ictimai xadimlərimizin, yazıçılarımızın əksəriyyəti ibtidai təhsilini mollaxanada almışdılar. Orada uşaqlara, hər şeydən əvvəl, fars dili, ərəb əlifbası, müqəddəs kitabımızın yazıldığı ərəb dili və "Quran" öyrədilirdi. Mollaxanalarda "Şərait və tədris üsulları" nə qədər qüsurlu olsa da, burada şagirdlərə elm mənbəyi olan "Quran", ərəb və fars dilləri öyrədilir, islami dəyərlər, humanizm, mənəvi-əxlaqi saflıq təbliğ olunurdu. Hüseyn də ilk təhsil aldığı mollaxanada ərəb və fars dilini və Quranı, müsəlman əxlaq

qaydalarını öyrənmişdi. Sonralar şairin yaradıcılığında əsas qayə kimi ortaya qoyduğu "Ədalət istərəm, yalnız ədalət!" - prinsipi də məhz Qurandan qaynaqlanmışdır. Hüseyn Cavid mollaxanadan, "Tərbiyə" məktəbində başlanıb (Naxçıvan), "Talibiyyə" mədrəsəsində (Təbriz) davam etdirilən, nəhayət, İstanbul universiteti ilə tamamlanan "təhsil mühitinin ayrı-ayrı pillələrindən keçərək formalaşmışdır" və bu mərhələlərin hər birinin üstün cəhətləri olduğu kimi, ziddiyyətli tərəfləri də olmuşdu.

Cavid mollaxanada oxuyarkən özü-özünü kəşf edib, öz yolunu cızıb, gələcəyini müəyyənləşdirib, molla olmayacağına qərar verib. Şairin ömür-gün yoldaşı Cavidin molla olmaq istəməməsi üzündən uşaqlıqda başına gələn bir əhvalatdan bəhs edən Mişkinaz xanım yazır: "Cavid uşaqlıqda başına gələn bir hadisəni belə nəql edərdi: - Bir gün həyətdə oynayırdım, anam evdə heç kəs olmayanda məni yanına çağırırdı ki, ay Hüseyn, gəl, sənə təzə köynək tikmişəm. Gey, görüm, necədir? Demə, anamın məqsədi başqa imiş. Mən evə getdim. Anam dərhal qapını bağladı, təzə köynəyi göstərib dedi: "Al, bunu gey, baxım." Elə ki, əynimdən köynəyi çıxartdım, o, əvvəlcədən hazırladığı çubuqla məni döyməyə başladı. Nazik çubuq, çilpaq bədəm, gəl, buna döz görüm, necə dözürsən? Vurduqca mənə deyirdi: "Sən molla olmaq istəmirsən?!" İşin xarab olduğunu görüb and-aman elədim ki, sabahdan molla məktəbinə gedəcəyəm. Anam qapını açdı. Tez köhnə köynəyimi götürüb otaqdan qaçdım. Həyətdəki tut ağacının başına çıxıb oradan dedim: "Nə edirsən, et, mən molla məktəbinə getməyəcəyəm, istəyirsən əlli təzə köynək tik, mənə də döy-öldür, molla olmayacağam, vəssalam!" (30, 235).

"Mənə döy-öldür, molla olmayacağam" - qərarını verən Hüseynin "Məktəbi-Tərbiyə"də oxuması o qədər də asan olmamışdı. Bərk qəzəblənmiş ata-anasını yalnız Məhəmməd Tağı Sidqi və Qurbanəli Şerifzadə (professor Əziz Şerifin atası) çox çətinliklə razı salaraq Hüseynin "Məktəbi-Tərbiyə"də təhsil almasına nail ola bil-

mişlər. Mişkinaz xanımın yazdığına görə, Cavid həmişə: “Atam mənim ilk müəllimim olmuşdu. O əmmaməli mollaın ayıq başı, böyük ürəyi var idi... O, başı əmmaməli ziyalı idi” - deyərmiş və onu da əlavə edərmiş ki, “Xoş səsi və gözəl moizələri ilə məşhur olan atam məni körpəlikdən elmlə məşğul olmağa sövq etmişdi” (30, 3).

Hüseyn Cavidin “başı əmmaməli ziyalı” adlandırdığı atası dövrünün tanınmış rövzəxanı olmaqla yanaşı, əsl ziyalı idi. O, şeirə, muğamata dərinədən bələd olub. Mələhətli səsi olan Hacı Molla Abdullanı “məlahətli səsinə, xoş avazına” görə tez-tez rövzəxan kimi Bakı, Şamaxı, Gəncə, İrəvan və Nuxaya (Şəkiyə), habelə Güney Azərbaycan və İran şəhərlərinə dəvət edərmişlər. Belə səfərlərin birində Hacı Molla Abdulla Seyid Əzim Şirvani ilə yaxından tanış olmuş, onun hörmət və ehtiramını qazanmışdır. Seyid Əzim Şirvani “Hacı Molla Abdulla Şahtaxılıya” adlı mənzum məktubunda onun rövzəxanlıq məharətini, yüksək qiymətləndirərək yazır:

*Əla, ey bülbüli- xoşləhcə, Hacı Molla Abdulla
Ki, güzari-müsibət üz verir nəşvü nüma səndən.
İraqü İsfəhanı doldurub avazeyi-fəzlin,
Vərai-Məvəraün-nəhrə düşmüşdür səda səndən.
Sənə Şahtəxtli derlər xəlaiq, etmərəm bəvər,
Səni xoşbəxtli etmiş olub razi xuda səndən.
Nə dünyaya gəlib mislin, nə gəlməz qərnə bir kimsə,
Rəvadır etsələr gər fəxrlər ərzü şafa səndən.
Dəmi - təqdirdə sən can verirsən şerü əsarə,
Tapar şairlərin əşarı bir özgə şafa səndən.
Bu üzdən bir neçə təzmin ki, onlar fikri-bikrimdir,
Hədiyyə eylədim təqririn eylər dil rica səndən (205, 239-240).*

İxtisarla verilən bu misralar Hacı Molla Abdullanın yaşadığı dövrdə necə böyük hörmət, nüfuz sahibi olmasını, onun bütün Azərbaycanda tanınmasını, “şerü əsarə” can verən bir şəxs olmasını və böyük bir şöhrətə malik olduğunu təsdiqləməkdədir. Görək

dostu Hacı Məhəmməd Naxçıvani, gərəkse də Seyid Əzim Şirvani Hacı Molla Abdullanın necə mötəbər bir şəxs olduğunu, ziyalılar arasındakı mövqeyini müəyyən edir. Seyid Əzim Şirvaninin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqey məlumdur. Hacı Məhəmməd Naxçıvanidə Təbriz mühitində özünə məxsus yeri olan Təbriz kitabxanasını yaradan böyük şəxsiyyətlərdəndir. Boş yerə demirlər ki, «Dostunu göstər deyim sən kimsən».

Hüseyn Cavidin atasını “başı əmmaməli ziyalı” adlandırması da bu səbəbdəndir.

Hacı Molla Abdulla, sözün əsl mənasında, ziyalı olub və övladlarının dünyagörüşünün, bədii istedadlarının formalaşmasına, onlarda şeirə-sənətə meylin oyanmasına güclü təsir göstərmiş. Xatirələrində atasını böyük minnətdarlıqla xatırlayan Cavid yazır: “Atamla mənim aramda ağıl kəsəndən sonra tarix, ədəbiyyat, sənət haqqında çox ciddi söhbətlər olardı. Biz bəzən atamla ata-oğul kimi yox, qarşı-qarşıya durmuş rəqiblər kimi, bu və ya başqa tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında söhbətlər edər, hər birimiz öz fikrimizin üstündə möhkəm durardıq. Çox sonralar eşitdiyimə görə atam həmişə deyərmiş ki, biz həm ata-oğul, həm də dostuq. Mənə Şərq, eləcə də Azərbaycan xalqının şərəfli tarixini atam öyrətdi. Atam bəzən bu və ya başqa tarixi hadisələr haqqında saatlarla söhbət edər, müasir məsələlərə münasibətini bildirərdi” (30, 237).

Bəs, bu “ayıq başı, böyük ürəyi” olan “əmmaməli ziyalı”nı əvvəllər oğlunu yeni tipli məktəbə qoymamağa vadar edən hansı səbəblər idi? Məsələyə o dövrün tələbləri baxımından yanaşsaq, bunun çox ciddi səbəbləri olduğunu görərik. Birincisi, Hacı Molla Abdullanın arvadı, Cavidin anası Ümmü Leylanın oğlunu molla görmək arzusu idi; şairin anası Ümmü Leyla dindar bir qadın imiş və öz oğlu Hüseyni məşhur molla kimi görmək istəyirmiş. İkincisi isə, bütün ətraf mühitdə rövzəxan kimi tanınan Hacı Molla Abdullanın oğlunun molla olmaqdan imtina etməsi onun nüfuzuna

xələl gətirəcəyi məsələsi ola bilərdi.

Deməli, bir tərəfdən Ümmü Leylanın öz oğlunu gələcəkdə görkəmli molla kimi görmək arzusu, digər tərəfdən isə məşhur rövzəxan Hacı Molla Abdullanın şöhrətinə xələl gəlməsindən ehtiyat etməsi fikri atanı oğlunun yeni tipli məktəbə getməsinə etiraz etməsinə səbəb kimi göstərilə bilər. Digər tərəfdən, o dövrdə ruhanilər cəmiyyətdə böyük hörmət, ehtiram və nüfuz sahibləri idilər. Hacı Molla Abdulla və Ümmü Leyla xanımın övladlarını cəmiyyətdə hörmət və ehtiram, nüfuz sahibi görmək arzusundan da ola bilərdi.

Beləliklə, yalnız Məhəmməd Tağı Sidqi və Qurbanəli Şərifzadə kimi mötəbərlərin “təşviq”indən sonra fikrini dəyişmiş Hacı Molla Abdulla oğlunun yeni tipli məktəbdə oxumasına razılıq vermişdi. Bu məktəbdə proqram mollaxanalardan fərqli olaraq, xeyli zəngin idi. Dünyəvi elmlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Təsadüfi deyil ki, bu məktəbin fəaliyyəti elə o vaxt məşhur mühacir İran qəzetlərindən olan “Əxtər”in 1892-ci il 20-ci nömrəsində dərc edilən “Məktəbi-tərbiyəyi-Naxçıvan” adlı məqalədə təqdir edilmişdi” (129).

Yeni tipli məktəbə oxumağa gedərkən Cavid artıq mollaxanada ərəb və fars dillərini, yazı vərdişlərini, “Quran”ı, Şərq ədəbiyyatını kifayət qədər öyrənmiş, müəyyən dünyagörüşə yiyələnmişdi. O, molla olmaqdan imtina etsə də, gələcək təhsilini “Məktəbi-tərbiyə” də davam etdirmək istəsə də mollaxanada gələcək müsəlman ziyalısına lazım olan bir sıra vacib məsələləri öyrənmişdi.

M.T. Sidqi və “Məktəbi-Tərbiyə”nin H. Cavidin formalaşmasında rolu

Məmmədağa Sidqi qaranlıq mühitdə ətrafı işığa bürüyən bir nur idi, desək, heç də səhv etmərik. Tanrı onu sanki xalqı maarifləndirmək, bütöv bir ziyalı nəslinin formalaşması üçün göndərmişdi. Naxçıvanda milli məktəb yaratmaq kimi nəhəng bir işi Məhəmməd

Tağı Sidqi görə bilmiş, bütün ömrünü xalqının, millətinin tərəqqisinə həsr etmiş, xalqı irəli aparmaq üçün əlindən gələni etmişdir. “Sədaqət kanı, dəryayi-hikmət” olaraq bütöv bir ziyalı nəslinin yetişməsində müstəsna rol oynamış Sidqi məktəbinin yetirmələri Azərbaycan xalqının taleyində, Azərbaycan pedaqoji fikir, o cümlədən, ədəbiyyat tarixində xüsusi yer tutmuşdu. Hüseyn Cavid də bunlardan biri idi.

“Məktəbi-Tərbiyə”dəki təhsil illərinin (1894-1898) Cavidin xarakterinin, dünyagörüşünün formalaşmasında önəmi böyükdür. Sonralar bu həqiqəti Cavidin özü də dəfələrlə təsdiq etmişdi. O, 1909-cu ildə İstanbuldan Q.Şərifzadəyə göndərdiyi məktublarından birində yazır: “Bəndəniz “Məktəbi-Tərbiyə”yə girdiyi zaman əməleyi-mövtaqlıq, küskünlük, pessimizim təbiətini kəndimdən (özümdən) atmışdım və indiyə qədər də o saf və pak vicdanla yaşayırdım və yaşadım” (25, 21).

Ümumiyyətlə, istər “Məktəbi-Tərbiyə”dəki təhsil illəri, istərsə də, “atam yerində”-adlandırdığı M. T. Sidqinin Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında əməyi böyükdür. İlk növbədə Sidqi Cavid üçün mükəmməl bir müəllim olmaqla yanaşı, ona atalıq qayğısı göstərirdi. İkincisi, Sidqi bədii yaradıcılıqla məşğul olan Cavidə bu yolda da düzgün yol göstərən idi. Şagirdinin şairlik istedadını duyan M.T.Sidqi “Gülçinin şeirlərini diqqətlə oxuyur, səhvlərini göstərir, Azərbaycan və fars klassiklərini oxumağı ona tövsiyə edir, bir sözlə, bədii yaradıcılıqda da ona müəllimlik edirdi. Hüseyn də Sidqinin şagirdi adını daşımağı ilə fəxr edirdi” (25, 22).

Əvvəllər oğlunu “Tərbiyə” məktəbində oxutmaq istəməyən Hacı Molla Abdulla sonralar M.T.Sidqiyə yazdığı bir məktubunda onu “müəllimlər müəllimi” (43, 22) adlandırmışdı (Lakin Molla Abdullanın Sidqiyə yazdığı məktubda ona xoş sözlər yazsa da, bəzi məclislərdə Sidqinin haqqında heç də xoş olmayan sözlər söylədiyi, bu sözlərin də gedib Sidqinin qulağına çatdığı və Molla Abdullaya bu barədə məktub yazdığı da məlumdur).

1898-ci ildə "Tərbiyə" məktəbini bitirən Cavidı atası müalicə üçün Təbrizə göndərir (Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd də bu zaman Təbrizdə idi). Cavid müalicə üçün gəldiyi Təbriz şəhərindəki "Talibiyyə" mədrəsəsində təhsilini də davam etdirir. Burada oxuduğu zaman o, sevimli müəlliminə tez-tez məktublar yazır, ona hörmət və ehtiramını bildirir, "Məktəbi-Tərbiyə"ni tərifləyir, həmin məktəbə yardım göstərənlərə dərinədən təşəkkür edirdi.

Aydın ki, bu məktubların qarşılığında Sidqi də ona məktublar yazmışdı. Müəllimindən aldığı bu məktublar onu sevindirirdi. Məsələn, məktublarından birində o yazır: "Məktubunu aldım. Qəmli gözlərimə işıq gəldi" (163, 24).

Məktublardan görüldüyü kimi, Cavid müəllimi və yolgöstərəni M.T. Sidqiyə böyük, sönməz bir məhəbbətlə bağlanıb. Müəlliminə sevgi və məhəbbəti İrandan məktublarda geniş şəkildə öz əksini tapıb.

Cənubi Azərbaycanda olarkən sevimli müəllimi M.T. Sidqinin vəfat etməsi şairi dərin kədərlandırır. O, mərhumun oğluna - Mirzə Məmmədəliyə ünvanladığı məktubunda yazır: "Çün əbəvi-məqami Sidqi mərhumun xəbəri-vəhşət əsərini qürbət vilayətdə eşitdim... Nə dərəcədə möhnət və ələmə və qüssəvi qəm bəndeyi-dilxəstə və pərişəkəstəyə üz verdi. Elə bilirəm ki, həqiqətdə mənim atam vəfat edibdir. Güman edirəm ki, o mərhumun rehləti heç kəsə məndən artıq təsir eləməyib və eləməyəcəkdir" (43, 29).

1904-cü il yanvarın 5-də yazılan bu məktubdan bir az sonra Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatı münasibəti ilə; "yüz minlərlə heyif, yüz əfsus" - deyə acısını bildirən Cavid 23 yanvarda "H.C.Naxçıvani" imzası ilə "Şərqi- Rus"a yazır:

*Hər ruz mibərəd az busitani - qoli
Məcruh mikonəd dili - biçarə.
Ze cahən rəft həzrəti-Sidqi,
Səd həzaran driğ, səd əfsus...**

"Böyük maarifpərvər, şair M.T.Sidqinin ölümünə yanan yalnız

Cavid deyildi. Yuxarıda göstərilən şeirin bir misrasını Sidqinin vəfatı münasibəti ilə yazdığı məqalədə işlədən, M.T.Sidqiyə böyük məhəbbət və ehtiram bəsləyən, Sidqinin "Tərbiyə" məktəbini "Darülürfan" adlandıran Cəlil Məmmədquluzadə də bu hadisədən çox kədərləndiyini ifadə edir və yazırdı: "Getdi həyatdan həzrəti Sidqi. Amma çox zamanlar çəkər ki, məhrumun adı vətəndaşlarımızın yadından fəramuş ola. Çox zamanlar maarifpərvər həmsərlərimiz deyəcəklər: - "Səd həzaran driğ, səd əfsus" (163, 24).

Həqiqətən də, "çoxcəhətli elmi fəaliyyətə malik olan böyük elm xadimi, tanınmış mütəfəkkir" M.T.Sidqinin adı zaman keçdikcə "vətəndaşlarımızın yadından fəramuş" (163, 24) olmadı, əksinə, onun adı hər zaman hörmətlə anıldı, elmi fəaliyyəti tədqiq edilərək monoqrafiyalar yazıldı və maarifpərvər ziyalılarımız, alimlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirildi.

"Məktəbi-Tərbiyə"də təhsil illəri, birbaşa böyük maarifpərvər ziyalı, alim, şair M.T.Sidqi ilə tanışlıq və ata-oğul münasibəti Cavidin xarakterinə, onun dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət mənada çox ciddi təsir göstərmişdi. Sonralar bu həqiqəti Cavidin özü də dəfələrlə yaradıcılığında, xüsusən də, pedaqoji fəaliyyətində təsdiq etmişdi.

Cavid böyük sənətkar olmaqla yanaşı, təcrübəli pedaqoq idi və o, uzun müddət müəllimliklə məşğul olmuşdu. Onun təcrübəli bir pedaqoq, vətəndaş kimi formalaşmasında müəllimi M.T.Sidqinin böyük rolu olmuşdu. Müəllimlik fəaliyyəti dövründə o, sevimli müəllimindən əxz etdiklərini dərs dediyi tələbələrə öyrətmişdi. Professor Əjdər Ağayev yazır ki, "Cavid Naxçıvanda, Tiflisdə, Bakıda müəllimlik edərkən də bir müəllim kimi şirin, lətifətli, məzmunlu nəqli ilə şagirdlərini valeh edər, onların vətənpərvərlik hisslərini coşdurur, ədəbiyyatımızı ilhamla öyrədərdi. Bəlkə də bu hiss ona müəllimi böyük pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqidən keçmişdi" (1, 9).

Şərq və Avropa mədəniyyətinə yaxından bələd olan, ictimai-siyasi görüşləri və məlumatının genişliyi etibarilə dövrünün qabaqcıl

adamlarından olan Sidqinin taleyində Hüseyn Cavid kimi ədəbiyyat nəhənginin müəllimi olmaq xoşbəxtliyi də varmış. Ümumiyyətlə, “Məktəbi-Tərbiyə”dəki təhsil illəri və “atam yerində olan” adlandırdığı M.T.Sidqi Cavidə yalnız elmdə deyil, bədii yaradıcılıqda doğru yola sövq etmiş, dünyagörüşünün formalaşmasında, onun gələcəkdə böyük şair-dramaturq kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

II FƏSİL

NAXÇIVAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ VƏ HÜSEYN CAVIDİN MAARİFÇİ MÜASİRLƏRİ

Hüseyn Cavid və maarifçi müasirləri

XIX yüzilliyin II yarısından etibarən Naxçıvan elmi mühitində canlanma əmələ gəlmiş, Məmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Cəlil Məmmədquluzadə və başqaları ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, elm və mədəniyyət sahəsində də uğurla fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Naxçıvan mühitindəki bu inkişafın fərqi varan valideynlər, artıq övladlarının təhsil alması üçün müəyyən cəhdlər etsələr də, dini sxolastikanın təsirindən yaxa qurtara bilməyən, dini təhsili inkişaf üçün yeganə vasitə sayanlar da yox deyildi.

Hüseyn Cavidin ailəsi də ətrafda baş verən mədəni proseslərə biganə qalmayıb övladlarının təhsil almasına səy göstərmişlər. Müəllimi M.T.Sidqidən böyük qayğı və diqqət görən Cavidə məktəbin, maarifin, tədrisin vurğununa çevirmişdi. Onun kiçik şeirlərindən tutmuş, iri həcmli əsərlərinə qədər, bütün irsində elm və təhsilə sonsuz sevginin hakim kəsilməsi bu səbəbdəndir. Müxtəlif məqalələrində, müasiri olduğu maarifsevər ziyalılara yazdığı məktublarında məktəb işinə, tədrisə və onun problemlərinə ciddi münasibət bəsləyən Cavid pedaqoji prosesin standartlara uyğunlaşdırılmasının vacibliyindən bəhs açır.

Maarifçi müasirlərinə münasibətdə Cavidin təsəvvürləri ilk növbədə inamlarından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən də təhsil sahəsində dünyada qazanılan mütərəqqi ənənələrə söykənirdi. Məsələn, 1912-ci ildə Abdulla Surun vəfatı münasibətilə yazdığı silsilə yazılarında dostunun müəllimlik fəaliyyətinə və bu müqəddəs tituluna Cavidin aydın baxışlarının şahidi oluruq. O yazır: “...Yaponiyanın

tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur. Almaniyada da hakeza (prins Bismark) bütün ünsürünün tərəqqisini müəllimlərdə görür və onlardan bəkləyir” (25, 324).

Göründüyü kimi, Cavid millətin tərəqqisi üçün mədəniləşməyi, maariflənməyi ən vacib amillərdən hesab edirdi. Sivilizasiya axınına qoşulmaq üçün heç olmazsa, təhsilin ibtidai mərhələsinin məcburiyyətini izah edən şair yazırdı: “Bizə məktəb lazımdır. Bütün inqilabati-mədəniyyə, həp məktəb məhsuludur” (25, 31).

Hüseyn Cavid Naxçıvandakı məktəblərdən və bu məktəblərin kadrlarından məmnun idi. Çünki xalqına təmənnəsiz xidmət edən, xalqının maariflənməsi üçün hər cür fədakarlıq göstərən Məhəmməd Tağı Sidqi və xalqı cəhalət yuxusundan oyanmağa, inkişafa səsləyənlər: Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlil Şürbi, Şeyx Məhəmməd Rasizadə və digərləri ən yüksək amala, millətin gözünün açılmasına, oyanmasına, təhsil almasına, bir sözlə, inkişafa, tərəqqiyə qoşulmasına təmənnəsiz xidmət edirdi.

Məhəmməd Tağı Sidqi tələbələrinə təkcə tədris planında nəzərdə tutulmuş məsələləri öyrətməklə kifayətlənmir, eyni zamanda Azərbaycanın milli ziyalılığının imicini formalaşdırırdı. Onun dərs verdiyi şagirdlər yalnız elm öyrənməklə kifayətlənmir, xalqa xidməti vətəndaşlıq borcu bilən əsl vətəndaş kimi yetişirdilər. Hüseyn Cavid də bunlardan biri idi və təpədən-dırnağa təhsil və mədəniyyət vuruşunu idi. O, millətinin savadlanması, tərəqqisi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. O, millətinin hər bir fərdinin oxumasının tərəfdarı idi. Bu düşüncələrlə yaşayan Cavid evində çalışan Həlیمənin belə oxumağı öyrənməsinə diqqət yetirmiş, müalicə üçün getdiyi Kislovodskdən həyat yoldaşı Mişkinaz xanıma yazdığı məktubda ona bərk-bərk tapşırırdı: “Ərtəğrol Həlیمənin də dərslərinə baxsın” (25, 284).

Beləliklə, evində xidmət edən Həlیمənin oxumasına göstərdiyi qayğı, ümumilikdə, Cavidin maarifə münasibətinin və millətə qay-

ğısının sərhədlərinin müəyyən olunması baxımından diqqətə dəyərdir. Onun maarifçi müasirlərinə, o cümlədən, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Xəlil ağa Hacılarov, Eynəli bəy Sultanov və digərlərinə münasibətləri bir çox maraqlı məqamlara güzgü tutur. Məsələn, Cavid müəllimi Sidqinin qəflətən vəfat xəbərini dərin bir kədərlə qarşılayır, bu itkini ümumxalq itkisi hesab edir.

Hələ Sidqinin sağlığında mənəvi borcunu dərk etmiş Cavid mümkün qədər müəlliminin qulluğunda durmaq, ona xidmət göstərmək arzusunda olmuşdu. O, Təbrizdən Sidqiyə məktubunda xüsusi olaraq yazırdı: “Sizin məktubunuz çatan kimi beş cild “Təshihül-hesab” kitabı və bir şüşə əla mürəkkəb bazardan aldım. Lakin iki-üç gündür ki, nə arxayın, nə də qeyri-arxayın adam tapmıram ki, göndərəm” (163, 245).

Cavid müəllimi ilə o dərəcədə yaxın və səmimi olmuş ki, təkcə özünə aid məsələləri deyil, yeri gəldikcə ailə fərdlərinin problemlərini də onunla bölüşmüş, ondan kiçik ricalarda bulunmuşdu. O, müəllimi Sidqidən kiçik qardaşı Əlirzanın təhsili məsələsində “onu yanına çağırıb gündə bir-iki saat onunla fars dilində məşğul olmasını” - xahiş etmişdi.

Aralarında yaş fərqlinin olmasına baxmayaraq, Cavidin əlaqə saxladığı, dostluq etdiyi tanınmış ziyalılardan biri və ən önəmlisi Qurbanəli Şərifzadə (1854-1917) idi. Qurbanəli Şərifzadənin Cavidin təhsilində və dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rolu olmuşdu.

Hüseyn Cavidin fikir atası: Qurbanəli Şərifzadə

Bütün yaşamı və fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli təhsilinin, mətbuat, maarif və mədəniyyətinin müdafiəçisi olub, xalqının maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməyən Qurbanəli Şərifzadə həm də “böyük bir mübəllig, qəhrəman bir rəhbər”, “bir piri-möhtərəm idi” (25, 288). O, şəxsi mütaliə yolu ilə oxuyub-yazmaq,

rus və fars dillərində danışmağı öyrənmişdi.

Özünü Nəriman Nərimanovun “bəradəri-mənəvisi”, “həməfkarı” adlandıran (201, 286) Qurbanəli Şərifzadə Məhəmməd Tağı Sidqi ilə yaxın dost olmuş, onunla birlikdə Naxçıvan Bələdiyyə İdarəsinin nəzdində qiraətxana açaraq “Sürəyya”, “Pərvəriş”, “Həblül-mətin”, “Müzəffəri”, “Nasiri”, “Çöhrənüma” və s. mətbuat orqanlarını qiraətxanaya gətirtdirib Naxçıvan ziyalılarının istifadəsinə vermiş, dövrü mətbuatda nəşr olunan çıxışları ilə insanları mədəni tərəqqiyə, inkişafa səsləmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda Qurbanəli Şərifzadənin bir çox gəncin dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi təkamülündə böyük rolu olmuşdur. Belə gənclərdən biri də Hüseyn Caviddir. Onun xarakterinin və dünyagörüşünün formalaşmasına Q.Şərifzadə ciddi təsir göstərmişdir. Sonralar bu həqiqəti Cavid özü İstanbuldan yazdığı və onunla maddi və mənəvi ehtiyaclarını bölüşdüyü məktublarında dəfələrlə təsdiq etmişdir. Qurbanəli Şərifzadəyə yazılan bu məktublar Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halının bəzi məqamlarını dəqiqləşdirmək, bədii yaradıcılığının inkişaf mərhələlərini izləmək və qiymətləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məsələn, 1906-cı il aprelin 23-də İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı məktubunda Hüseyn Cavid aprelin 20-də sübh çağı Trabzona yetişdiyini, 3 saat Anadoluda qaldığını, sutka yarım yol gedib İstanbulla çatdığını və 13 gün “İzmir” otelində qaldığını qeyd edir. İstanbuldan yazdığı 21 iyun 1906-cı il tarixli məktubunda isə təhsil almaq üçün maddi imkanının yoxluğunu və ticarətlə məşğul olub, əldə etdiyi vəsaitlə osmanlıca və fransızca təhsil alacağını bildirir. 1906-cı il oktyabrın 2-də göndərdiyi məktubunda isə özünün İstanbul həyatı haqqında məlumat verərək fransız və türk dillərində ədəbiyyat və tarixə aid elmlər öyrəndiyini, İran tələbələrinin vasitəsilə “Həblül-mətin” qəzetini gətirtdirib mütalə etdiyini, “Molla Nəsrəddin”in ona da göndərilməsi üçün redaksiyaya müraciət etməsini, İstanbulun teatr həyatı və kitabxanaları haqqında məlumat verir,

1906 -cı il oktyabrın 16-da yazdığı məktubunda qardaşı Əlirzadan aldığı məktubların onu çox sıxdığını bildirir və yazırdı: “Əlirza Naxçıvanı tərk edib İstanbulla və başqa bir yerə getmək fikrindədir. Belə olarsa, “Anamız hər ikimizin fərağına dözə bilməz, “Həyat” (“Həyat” qəzeti nəzərdə tutulur) kimi ölür” (25, 312).

Şairin 1909-cu il yanvarın 4-də yazdığı digər bir məktubundan məlum olur ki, Qurbanəli Şərifzadə Hüseyn Cavidin Türkiyənin böyük bayramı (Məclisi - məbusanın güşadı) münasibətilə təbrik edib. Həmin il fevralın 23-də yazdığı məktubundan Qurbanəli Şərifzadənin Hüseyn Cavidin təhsilini davam etdirməsi üçün bir sıra varlı şəxslərə və xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etdiyi məlum olur. Lakin Hüseyn Cavid bunu xoş qarşılamayıb və Şərifzadəyə yazır ki, bir daha onun təhsili üçün ianə məqsədilə varlı şəxslərə və xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etməsin. Təxminən 15 gündən sonra, yəni, 1909-il martın 10-da yazdığı məktubunda isə qardaşı Şeyx Məhəmməddən məktub aldığını və onun vaxtaşırı təhsil xərci göndərəcəyinə söz verdiyini, həmçinin üç-dörd tələbəyə dərs deyib pul aldığını, bu vəsaitlə dolandığını bildirir.

Məktublardan görünür ki, Cavid İstanbulda olarkən ən çox Q.Şərifzadə ilə yazışmış, onunla dərdləşmiş, sevincini və kədərini onunla bölüşmüş. Bu baxımdan, onun Qurbanəli Şərifzadəyə 1909-cu il iyunun 14-də göndərdiyi məktubu maraqlıdır. Həmin məktubunda gənc şair İranın və Qafqazın mədəni geriliyindən söz açmış, İrana nisbətən Qafqazda istiqlalın sürətlə artacağına ümid bəslədiyini bildirmişdir. Məktubda deyilir: “İndi ən böyük məqsədimiz vətənə layiqincə xidmət etməkdir. Bunun üçün bir əcnəbi dilini, ələlxüsus rus dilini öyrənmək zəruridir” (25, 329).

Şərifzadənin Cavidlə dostluğu daimi olmuş, İstanbuldan vətənə qayıtdıqdan sonra da o gənc dostu üçün “ideya atası” olaraq qalmışdır. Cavid də hər zaman ona minnətdar olmuş: “Mənim bu mərtəbəyə çatmağım Şərifovların, Sidqilərin mənə verdiyi tərbiyənin nəticəsidir” (25, 314) - deyə qazandığı uğurlarında onun da böyük

payı olduğunu bildirmişdir.

Qurbanəli Şərifzadə aralarındakı yaş fərfinə baxmayaraq, öz məsləhətləri, səmimi dostluğu ilə hər zaman Cavidin əlindən tutmuşdur.

Cavidin ən çox məsləhətləşdiyi, ürəyini açdığı, ehtiyacı olanda kömək istədiyi insanlardan biri idi. Onun ölümü Hüseyn Cavidin dərinəndən kədərləndirmişdir. 1917-ci il 9 iyun tarixində "Açıq söz" qəzetində Qurbanəli Şərifzadənin ölümü ilə bağlı məqalə - nekroloq çap etdirən Cavid dostunun vəfatını milli kədər kimi qiymətləndirmişdi: "Səmimi millət xadimlərindən biri də tərki-həyat etdi. Əvət M.Qurbanəli Şərifzadə həzrətləri də sönüb getdi, həm də bilinməsini, parlamasını sezdirməyən bir qığılıcı kimi söndü.

Qafqasiyanın bir çox mühərrirləri, ədibləri, sənətkarları və millət xadimləri mərhumu yaxından tanıır və dadlı müsahibələrindən xoşlanırdı. Mərhum vaxtında bir çox qəzetlərdə iştirak edir, bəzi cəmiyyətlərdə çalışır, həqiqi bir millətsevər ruh ilə kəndi irqdaşlarını düşünürdü. Lakin bir dürlü səsi çıxmazdı, çünki gurultudan, nümayişdən, alqışdan pək də xoşlanmazdı" (25, 288).

"Sağ əlinlə verdiyini sol əlin duymasın!" - üsuluna ən çox riayət edən, sadıq, fədakar, həmiyyətli bir sima idi. O, məktəb görməmişdi, fəqət həvəskar bir alim idi, böyük bir müəllim idi, camaat müəllimi idi, həm də müəllimlərdən fəzlə məlumata malik idi. Heç bir mədrəsə təhsili görmədiyi halda mərhum kəndi hümmət və qeyrətilə, kəndi səbat və mətənətilə türkcə (azərbaycanca), farsca, rusca oxur-yazardı, tətəbbö və mühakimələrdə bulunurdu... Onda son dərəcə böyük bir istedad və məziyyət var idi, o da böyük bir mübəl-liğ, qəhrəman bir rəhbər olması idi." (25, 288).

Qurbanəli Şərifzadənin əməyini dəyərləndirən H.Cavid yazır: "Naxçıvan kiçik bir şəhərdir. Özü də maarif hissənə olduqca biganə və əskidən bəri səfsətələr bir mühit olduğundan daima xalqın gözüne qara pərdə çəkməkdən zövq alan bir sıra kövşək ruhlu, qara fikirli, kor idraklı əşxasın əlində oyuncaq ola bilmişdi. Lakin az bir

zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandakı gənc simalar yalnız və yalnız Şərifzadə və onun kimi bir neçə həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu, qurtula bildi, qurtulmağa çalışdı, həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan demək olar ki, Qafqazın digər şəhərlərinə nisbətən çox da geridə olmayıb, az-çox düşüncəli, mühakiməli, ziyali simalar yetirmək ümidini bəkləməkdədir. Bu gün Naxçıvanda açıqfikirli, milliyət və insaniyyəti düşünən, ülm və maarifi təqdir edən bir çox gənclər gərəkdən də mərhum müşarileyhə qarşı mədyuni-şükran olmalıdır. Çünki hər biri onun birər mənəvi şagirdidir" (25, 288).

İstər "Məktəbi-tərbiyə"yə daxil olmasında, istərsə də İstanbulda təhsil almasında böyük rolu olmuş, məktublarında "ruhum fədası olduğum cəvahir", "Naxçıvanda cənab maarifşuar və fəzilətasar, qəmküsari-millət və cannisari mədəniyyət, əfəndim" deyə - müraciət etdiyi Qurbanəli Şərifzadənin şairin xarakterinin, dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi təkamülündə böyük rolu olmuşdu.

Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə

Hüseyn Cavidin maarifçi müasirlərindən biri də Cəlil Məmməd-quluzadədir. Onlar eyni mühitin övladlarıdır. Buna baxmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadə ilə Hüseyn Cavidin arasında heç zaman nə ədəbi, nə də şəxsi münasibət olmamış, aralarından həmişə sər in yel-ler əsmişdir. Bu səbəbdəndir ki, nə Cavidin, nə də Cəlilin Q.Şərifzadə, M.T.Sidqi, Ə.Şərif, Məmmədəli Sidqiye ünvanladığı məktublarda, bir dəfə də olsun, birinin digərinin adını çəkməsinə rast gəlmək mümkün deyil.

Bu baxımdan, onların münasibətlərində bu gün də qaranlıq qalan məqamlar çoxdur. Lakin bir az diqqətlə araşdıranda görürük ki, bu iki böyük sənətkar arasında məhrəmanə bir dostluq, mehri-ban bir həmyerlilik münasibəti olmasa da, kəskin ixtilaf da olmamışdır.

C.Məmmədquluzadə "Xatiratım" əsərində Məhəmməd ağa Şahtaxtının dünyaya gəldiyi "Araz kənarındakı məşhur bir qəsəbədən" bəhs edərkən Cavidin atası Hacı Molla Abdullanın da adını çəkir: "Məşhur xanəndə və bütün Qafqaz müsəlmanları içərisində mərsiyəxanlıqda birincilik qazanmış Hacı Molla Abdulla da bu qəsəbənin övladıdır" - deyər onu "indiki ən şöhrətli qələm sahiblərindən birinin (Cavidin) atası" (169, 141) kimi nişan verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin Caviddən "ən şöhrətli qələm sahiblərindən biri" kimi bəhs etməsi əbəs deyil və bu gün az da olsa, bu iki sənətkarın münasibətlərinə işıq tutmaqdadır. Əgər Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavidə, onun yaradıcılığına münasibəti müsbət olmasaydı, yəqin ki, nə onun fikirlərindən məqaləsində epiqraf kimi istifadə edərdi, nə də ondan "şöhrətli qələm sahibi" - deyər bəhs edərdi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavidə isti münasibəti şairin təhsil üçün İstanbula getməsindən əvvəllərə düşür. İstanbula təhsil alıb vətənə döndükdən sonra Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavidə münasibətinin kəskin şəkildə dəyişdiyini görməmək mümkün deyil. Belə ki, Mirzə Cəlil İranda, Türkiyədə təhsil almış gənclərə münasibətini özünün "Anamın kitabı" əsərində açıq-aydın şəkildə ortaya qoymuşdu ki, bu da iki fərqli dünyagörüşdən, iki fərqli düşüncədən qaynaqlanırdı. Mirzə Cəlilin burada barışmadığı milli-mənlik şüurunun, mühitdən asılı olmayaraq, sona qədər qorunmaması məsələsi idi.

Hüseyn Cavid ilə Cəlil Məmmədquluzadənin arasındakı soyuqluq ömürlərinin sonunadək davam etmişdi. Bəzən hər ikisi eyni komissiyanın tərkibində olmuş, 1929-cu ilin iyun ayında bir qrupda Gürcüstan və Ermənistana getmişlər. Lakin nə eyni komissiyanın tərkibində olmaları, nə də yol yoldaşlığı Mirzə Cəlillə Cavidi bir-birinə yaxınlaşdırma bilməmişdi.

Bəzənsə, onların Tiflisdə yaşadıkları zamanlarda aralarında şəxsi münasibətin yaranması ehtimal olunur. Bu ehtimalların yaranmasına səbəb onların Qurbanəli Şərifzadə, Əliqulu Qəm-

küsar, Rza Təhmasib, Rzaqulu Nəcəfov, Tiflisdə dükan sahibi olan Məşədi Ələsgər Bağirov (o zaman bu dükan naxçıvanlıların, ümumilikdə, azərbaycanlı ziyalıların görüşdüğü, fikir bölüşdükləri yerlərdən biri idi) kimi ortağ dostlarının olmasıdır. Tiflisdə azərbaycanlı ziyalıların yığıldığı yerlərdən biri də "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaksiyası idi ki, professor Əziz Şərif gündəliklərində bəzən Cavidin də bu redaksiyaya gəlməsindən bəhs edib: "Cavid bu zaman tək idi. Heç kəsi evinə çağırmaq, heç kəs də onun evinə getməzdi. Bizimlə və başqaları ilə yalnız İsmayıl Həqqinin kontorunda, "Auditoruya"da, qıraətخانada, "Molla Nəsrəddin" redaksiyasında görüşər və mənim mənzilimə, ya da, Rzanın mənzilinə gələrdi" (201, 82).

Fikrimizcə, Hüseyn Cavidin "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına gəlişi yalnız Mirzə Cəlilin jurnalın redaktorluğunu Əliqulu Qəmküsara tapşırıldığı vaxtlarda mümkün ola bilərdi. Çünki, əvvəllər "Molla Nəsrəddin" Tiflisdə müsəlmanların və Cavidin yaşadığı Şeytanbazar məhəlləsindən çox uzaqda yerləşirdi. Redaksiya isə, Şeytanbazara yaxın bir yerə, Peski küçəsinə yalnız Mirzə Cəlil jurnalın redaktorluğunu Əliqulu Qəmküsara tapşırandan sonra köçürülmüşdü və Cavidin redaksiyaya gəlişi də yalnız bundan sonra ola bilərdi. Cavid ən yaxından tanıyan Ə.Şərifin də vurğuladığı kimi, "Hüseyn Cavid də hərdən bu evə gəlib, lakin jurnalda bilavasitə iştirak etməyib" (201, 82), çünki Cavid buraya jurnalda iştirak etmək üçün gəlmirdi. Onun redaksiyaya gəlməsinin səbəbi dostlarının bu redaksiya binasında yaşaması idi. Redaksiyadakı otaqlardan birində Cavidin həmyerliləri və dostları Əliqulu Qəmküsar, qardaşı Rzaqulu, onların yaxın dostu Zeynal Məmmədov qalırmış. Hüseyn Cavid "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaksiyasına o zaman gəlib ki, jurnalda Mirzə Cəlil deyil, Əliqulu Qəmküsar redaktorluq edib. Deməli, Cavid "Molla Nəsrəddin" redaksiyasına deyil Nəcəfovların yaşadıkları evə gəlib-gedibdi.

Deməli, nə yuxarıda qeyd etdiyimiz ədəbi-mədəni tədbirlər, n.

eyni cəmiyyətlərə və eyni komissiyalara üzv olmaları, nə də eyni kontora-dükana tez-tez gedib gəlmələri Hüseyn Cavid ilə Mirzə Cəlil arasında müəyyən əlaqələrin - şəxsi və ədəbi əlaqələrin yaranması üçün zəmin ola bilməyib. Aralarındakı soyuqluğa baxmayaraq, onlar bir-birlərinin yazdıqlarına, yaratdıqlarına heç zaman biganə qalmamış, bir-birlərinin yaradıcılıqlarını izləmişlər. Mirzə Cəlilin "Ölülər"i səhnəyə qoyulanda Cavid də əsərə tamaşa etmişdi.

Hüseyn Cavidin tamaşaya gəlməsi barədə "Açıq söz" qəzetində məlumat verən Kazımoğlu (Seyid Hüseyn) yazırdı: "Ölülər" oynandı. Hər kəsi öz müvəffəqiyyəti ilə məmnun buraxdı. Bununla bərabər bəzi möhtərəm zəvatin onun haqqında təəssüratı da göründü... Ədəbiyyati-cədidəmizdə parlaq bir mövqe tutan Hüseyn Cavid də gördük." Hüseyn Cavid Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tamaşasına baxmaqla qalmamış, əsərə orijinal qiymət vermiş, fikirlərini 1916-cı ildə "Tuti"də bəyan etmişdi: "Ölülər" son komediyalarımız içində parlaq bir mövqe tutar. "Ölülər" sənətcə nə işə, məalca da odur". "Ölülər"də sənətkarənə bir dirilik, mahiranə bir incəlik var." "Ölülər" in hər təbəssümündən acı bir fəryad qopar" (40, 1).

Hər zaman yaradıcılığında "ədəbiyyat və həyat" probleminə xüsusi yer vermiş Cavid "Ölülər"i də məhz bu səbəbdən; "həyatı əks etdirib acı bir fəryad qopardığına" - görə yüksək qiymətləndirmişdir" (76, 44). O, əsərin qüsursuz olmadığını da böyük bir incəliklə nəzərə çapdırmışdır: "Ölülər" qüsursuz deyil. Lakin bu qüsür gözəl bir rəsmi ətrafında gözə çarpan ləkələr qədər təbii görülmə bilər" (40, 1).

Lakin Mirzə Cəlilin Hüseyn Cavid yaradıcılığına münasibəti o qədər də ürəkaçan olmayıb. Hətta jurnalında, (1914, 7 mart) yazıb: "Rüstəm pəhləvan kimi qollarını çırmaıyb düşürlər meydana və Molla Nəsrəddini davaya çağırıb meydan sulayırlar, necə ki, "Şahnamə"də yazılıb:

"Mənəm pəhləvan, eylərəm nə rə mən,
Nə Cavid şair, çərən, ya pərən."

Deyilənə görə, Cəlil Məmmədquluzadə öz gələcəmənin, yadlaşmanın gözəl nümunəsi olar "Anamın kitabı" əsərinin mövzusunı da Cavidin ailəsindən almışdır. Bu haqda ədəbiyyatşünas Lətif Hüseynzadənin xatirələri müəyyən təsəvvür verir. O, 1918-1919-cu illərdə Naxçıvanda "Rüşdiyyə" məktəbində oxuyarkən İstanbulda təhsil almış Hüseyn Caviddən türk dili, Tehrandə təhsil almış, böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili və kiçik qardaşı Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Əlirza Rasizadədən rus dili dərsi almışdır. Lətif Hüseynzadə xatirələrində bir faktın altını cızaraq qeyd edir ki, "bu insanlar müxtəlif yerlərdə, müxtəlif dillərdə təhsil almalarına baxmayaraq, öz ana dilində danışmışdılar. Ailələrində əgər onlardan biri təhsil aldığı dilin kəlmələrini təsadüfən işlədərdilərsə, anaları tez onlara xatırladardı - "Ananızın dilində danışın!"

Əslində, Hüseyn Cavidlə Mirzə Cəlilin bir araya gəlməməsinin əsas səbəbi onların dünyagörüşlərindəki, düşüncələrindəki fərqliliklər idi; Hüseyn Cavid təhsilini Naxçıvan, Təbriz və İstanbulda, Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvanda və Qoridə almışdı.

Sözsüz ki, uşaqlıq və gənclik illərində yaşadıkları coğrafi məkan, təhsil və tərbiyə aldıkları sosial-mədəni mühit onların dünya görüşünə, ictimai-siyasi baxışlarına möhkəm təsir göstərmişdi. Buna görə Hüseyn Cavidin Qafqaz, İran və Türkiyədən, habelə, İslam tarixindən mövzular alması, "Ana", "Maral", "Şeyx Sənan", "İblis", "Peyğəmbər" və s. əsərlərində öz dövründəki cəmiyyətin əxlaqi aləmini, sosial problemlərini ümumtürk və ümumislam mövqeyindən təsvir etməsi çox təbii sayılmalıdır. Çünki Hüseyn Cavidin romantik təbii - istedadı Şərqi mühitində, xüsusilə, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi Naxçıvan - Təbriz - İstanbul şəhərlərində sabitləşmiş, yaradıcılığının metod və üslubunu birdəfəlik müəyyən-

leşdirmişdi. Cəlil Məmmədquluzadənin də yaradıcılıq metod və üslubunun müəyyənleşməsində təhsil aldığı Qori mühitinin böyük rolu olmuşdu. O, yeniliyin alovlu təbliğatçısı olub, köhnəliyə, cəhalətə qarşı amansız mübarizə apararlardan idi.

Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin nəinki dünya-görüşündə, düşüncələrində, həmçinin davranış və qiyafəsində ciddi fərqliliklər vardı.

Əgər Hüseyn Cavidin təfəkküründə, geyimində, danışığında, yaşam tərzində bir şərqilik duyulurdusa, Cəlil Məmmədquluzadənin geyimində bir avropasayağılıq üstünlük təşkil edirdi. Hüseyn Cavid təfəkkür, düşüncə etibarı ilə turançı idisə, Cəlil Məmmədquluzadə azərbaycançılıq ideyasının təbliğatçısı idi.

Caviddə bir şərqli sanbalı, Mirzə Cəlildə isə bir az avropasayağılıq-farmasonluq vardı ki, bütün bunlar hər ikisinin də davranış və yaradıcılığında özünü hiss etdirib. Mirzə Cəlilin “yaradıcılığında farmason ideyalarının təcəssümü çox qabarıq olduğu” (101, 123) kimi, H. Cavidin yaradıcılığı türkçülük, turançılıq ideyaları ilə yüklü idi.

XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda da farmasonluq bir təriqət kimi yayılmışdı. Bunlar bütün hərəkət və davranışları ilə demək olar ki, öz müasirlərindən seçiliblər. Yeniliyin alovlu təbliğatçısı olub, köhnəliyə, cəhalətə qarşı mübarizə aparən farmasonlar, əsasən, islam şəriətinin bir sıra ehkamlarına qarşı çıxır, şəxsiyyət azadlığını, sərbəst düşüncəni hər şeydən üstün tuturdular (şəxsiyyət azadlığını, sərbəst düşüncəni hər şeydən üstün tutmaq romantik sənətkarlar üçün də səciyyəvi idi).

“Farmasonlar avropasayağı geyinir, dünyəvi mədəniyyətin qabaqcıl nailiyyətlərindən faydalanmağa can atır, bir çox məsələləri zarafat, gülüş donunda əks etdirirdilər” (101, 123). Onlar bəzən ifrat ateistlikləri ilə seçilirdilər və yeniləşmənin, sosial-mədəni tərəqqinin, inkişafın tərəfdarı idilər. Filologiya elmləri doktoru, professor Hüseyn Həşimli yazır: “Mirzə Cəlilin də ifrat ateistliyi,

dünyəvi mədəniyyətin qabaqcıl nailiyyətlərindən faydalanmağa can atması, bir çox məsələləri zarafat, gülüş donunda əks etdirməsi farmason ideyalarının təcəssümü kimi qəbul olunmalıdır” (101, 123).

Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin arasındakı münasibətlərin soyuqluğundan dolayı belə bir fikir formalaşmış ki, bu iki böyük sənətkarın yaradıcılığında bənzər cəhətlər axtarmaq mənasızdır. Halbuki onların yaradıcılığına dərinləndirən nəzər yetirəndə fərqlilikləri gördüyümüz kimi, bənzərlikləri də görməmək mümkün deyil. Hər iki sənətkarın istər poeziyasını, istərsə də dramaturgiyasını diqqətlə incələdikdə onların yaradıcılığında insanın azadlığı və taleyi, şəxsiyyət olaraq cəmiyyətdəki mövqeyi, gözəllik və eybəcərliyə etik və estetik münasibətin ifadəsini görürük.

H. Cavidlə C. Məmmədquluzadənin dram əsərlərini; “Ölülər” - “Şeyx Sənan” - “Dəli yığıncağı” - “İblis”, “Maral” - “Danabaş kəndinin əhvalatları” - “Peyğəmbər” - “Xəyyam”ı nəzərdən keçirəndə, bir çox bənzər məqamlara rast gəlinir. Məsələn, İskəndər - Şeyx Sənan - Dərviş, Maral - Zeynəb obrazlarındakı bənzərliklər: cəhalətə, xurafata qarşı mübarizə, qadın azadlığı, erməni terroru və erməni kilsəsinin propaqandası, din və dəlilik məsələlərinə münasibət diqqəti daha çox cəlb edir.

“Şeyx Sənan” və “Ölülər”də isə “ölü canlar”, “canlı cənazə” məsələsi əsas xətt kimi keçir. Məsələn, tamaşanın, xalqın avamlığından istifadə edərək, ölü diriltmək adı ilə fırıldaqçı pul qazanmaq üçün Arazın o tayından bu tayına keçən İsfahan lotusu - Şeyx Nəsrullah gecənin birində arxasında hər gecə siğə ilə bədbəxt etdiyi qızları (bu qızları dırnaqarası Şeyxi möhtərəmə bir zat ataları öz əlləri ilə təslim etmişlərdi) gözüyaşlı qoyub qaçdığı son səhnəsinə nəzər salaq. Ağlaşan qızların səsinə ürəyi parçalanan İskəndər bu mənzerənin dəhşətinə dözə bilməyib, deyir: “Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya əlmləri buraya şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad vermək olar? - O vədə hamısı bir səslə cavab verər:

- Ölülər.

Mən cəmi millətləri buraya yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər: - o vədə bütün yer üzünün tayfaları bir səslə deyirlər: - Ölülər.

Cəlil Məmmədquluzadədən öncə Cavidin "Şeyx Sənan"da eyni fikirlər, yəni "canlı ölülər" məsələsi "canlı cənazə" şəklində dəli filosof - Dərvişin dili ilə ümumə söylənilir:

*Pək tühaf, bən nə söyləyim!...Həpiniz
Adətə canlı bir cənazəsiniz (22, 274).*

və ya Cavidin "İblis"ində İblisin Məkkəyə şəfa üçün gedənlərin sırasına heyrat və hiddətlə söylədiyi aşağıdakı misralardakı bənzərliklər də diqqətçəkicidir:

*Dərdə bax, millətə bax, niyyətə bax!
Ölülərdən ölülər feyz alacaq! (25, 105).*

Buradakı "Ölülərdən ölülər feyz alacaq"- sözləri İskəndərin qəbiristanlıqdakı Şeyx Nəsrullahdan nicat uman "ölülərə" ünvanlanan sözləriylə eyniyyət təşkil etdiyini görürük. Aydın olur ki, Mirzə Cəlilin "Ölülər" ilə Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan"ında "ölü", "canlı cənazə", "ölülərdən nicat umma" məsələsi ön plana çəkilmişdi.

Hüseyn Cavidlə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "əmmaməli şeytan"lara münasibət məsələsi də üst - üstə düşən məsələlərdir. Məsələn, Cavidin "İblis"ində Elxan şeyxi "əmmaməli şeytan" (23, 102) - adlandırır, ondan diz çökərək aman diləyən şeyxə isə; "Sus, yetər, ağbaşı ilan" (23, 103) - deyər nifrətini bildirir. Cəlil Məmmədquluzadənin Şeyx Nəsrullahı da "əmmaməli şeytan", "ağbaşı ilan" deyilmi?

Onların yaradıcılıqlarındakı bənzər məsələlərdən biri də "dəlilik"

və "dinsizlik" məsələsidi ki, Cavid "Şeyx Sənan"da, Mirzə Cəlil isə "Dəli yığıncağı"nda bu məsələni diqqətə çəkmişdi. "Şeyx Sənan"da Şeyxə, "Dəlildir, Şeyx, o həm də bir dinsiz" (23, 178) - deyər kitab edən Şeyx Mərvana Şeyxin cavabı belə olur:

*Dəlilik başqa bir fəzilətdir,
Dinsiz olmaq da bir təriqətdir (23, 178).*

"Dəliliyin başqa bir fəzilət" - olması fikrinə Mirzə Cəlilin "Dəli yığıncağı" əsərində daha geniş şəkildə işıq tutulub. Adından da göründüyü kimi, bu əsərdə "dəlilik yığıncağı" təsvir olunub. Lakin bu dəlilik özlərini ağıllı sayan çoxlarından, məsələn, şəriəti əlində bayraq edib qardaşlarının arvadlarına göz dikən Fazil Məhəmmədlərdən ağıllıdır. Qardaşının arvadını almaq istəyən Fazil Məhəmmədə bu yolda kömək edən yenə şəriətdir. Fazil Məhəmmədə görə, "şəriətdə belə yazılıb ki, bir kişi ki, dəli oldu, onun övrəti ondan boşdu, onların talağı oxunmuş kimidir" (169, 49).

Pırpız Sona və əri - Molla Abbas "biz dəli deyilik" - deyər ağlasalar da, Fazil Məhəmməd qardaşının arvadını nə yolla olursa olsun, almaqda qərarlıdır. Bunun üçün qardaşı Molla Abbasın hər kəsdən daha çox dəli olduğunu hər kəsə bildirir: "Bu vilayətdə hamıdan artıq dəliliyi ilə şöhrət qazanan mənim bədbəxt bəradərim Molla Abbasdır ki, onun biçərə övrəti Pırpız Sonanı Həzrətin ziyarətinə aparmaq zəhməti mənim öhdəmə mühəvvəl olunubdur (169, 168).

Qardaşı Molla Abbasın biçərə övrəti Pırpız Sonanı Həzrətin ziyarətinə aparmaq zəhmətini öhdəsinə götürən Fazil Məhəmməd nədənsə, qardaşını ziyarətə aparmaq zəhmətini çəkmir. Bütün dəliliklərin arvadları kəcavəyə tərəf getsələr də, Pırpız Sona gəlmir, üzünü Molla Abbasa tutub deyir: "Molla Abbas, qorxuram. Molla Abbas o arvadlara ki, öz ərərini tullayıb ərərlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm

dağıla, küllü-küfan ola. Molla Abbas, qorxuram, ulduzlar yərə tökülə, vay, mən nələr gördüm, Molla Abbas!?” (169, 168).

Burada kimin dəli, kimin ağıllı olması əslində, aksiomadır. Yaşananların ucbatından dünyanın dağılmağından Pırpız Sona qorxur, şəriət adamı Fazil Məhəmməd yox.

Hər iki sənətkarı birləşdirən cəhətlərdən biri də erməni terroru və erməni kilsəsinin təbliğatı məsələsidir. “İblis”də Ermənistanı İncil adı ilə qurşun daşıyan papas erməni surəti ilə Cavid, erməni terroru və erməni kilsəsinin propaqandası məsələsinə də toxunub ki, bu məsələlər, demək olar ki, çox geniş şəkildə Mirzə Cəlilin yaradıcılığında, məsələn, “Axund ilə keşişin vəzi”ndə öz əksini tapıb (169, 583).

Cəlil Məmmədquluzadə isə, Allaha, şeyxlərə, seyidlərə, mollalara münasibətini “Din söhbətləri” (168, 333), “Din və millət” (168, 424-25), “Dinsizlik” (168, 167), “Minacat” (168, 247-48), “Peyğəmbərlik və ya kişmiş davası” (168, 204), “Seyidlər” (170, 293) kimi əsərlərində açıq şəkildə ortaya qoyub. O, “Peyğəmbərlik və ya kişmiş davası” əsərində yazır: “Molla - yəni nə? Başdan ayağa danışdıqları yalan, başdan ayağa tutduqları iş qələt” (168, 205).

Bu iki sənətkarın yaradıcılığında olan bənzərliklərdən biri də qadın azadlığı məsələlərinin ən əsas problem kimi ortaya qoyulmasıdır. Aydınır ki, XX əsrin əvvəllərində realist sənətkarlarla yanaşı, romantiklər də qadın azadlığı məsələsinə irəli sürür, qadınların azadlıqlarını əldə etməsinə vətənin nicatı kimi baxır, qadını kölə vəziyyətinə salan ictimai quruluşu tənqid edirdilər. Cavid romantik şair idi və romantik şeirin mövzu dairəsi isə həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Ona görə gözəl, zərif və incə məxluq olan qadın öz gözəlliyi ilə cəmiyyəti zülm və istibdadın vəhşi pəncəsindən xilas edə biləcək mənəvi paklığın, mənəvi ucalığın timsalıdır. Lakin cəmiyyəti öz mənəvi gözəlliyi ilə xilas edən Şərq qadını özü cəmiyyətdə tüğyan edən zülmün, haqsızlığın, ədalətsizliyin, bərabərsizliyin, mənəvi əsarət zəncirinin altında inləməkdədir. Şərq aləmində qadının hüqu-

qunun tapdalanması, nəvazişə və qayğıya möhtac olan bu ali xilqətin cəmiyyətdə layiqincə qiymətləndirilməməsi, qadına qarşı bəslənən kin-küdurət, qaba, kobud münasibət, ələlxüsus da, Şərq qadınının, müsəlman mühitinin acı və kədərli taleyi, ürəyi insanpərvərlik və humanist duyğular ilə coşub-daşan şairin qəlbini üşüdür, ürəyini sızladır. “Şu ıssız mühitimizin qadınla yüksələcəyinə” - inanan Cavid artıq qadının qalxmasını, haqqını arayıb bulmasını istəyir və bunun ən doğru yolunu mübarizədə görürdü. O, yaradıcılığında maarifdən uzaq, mənəvi - ruhi əzablara, zülmə məruz qalan Şərq qadınına mübarizə yollarını göstərirdi. Çünki Cavid bu qənaətdə idi ki, yalnız cəmiyyətdə qadına qarşı münasibətlər düzəlsə, cəmiyyətdə baş verən bəzi pozğunluqların qabağını almaq olar.

Bütün yaradıcılığı boyu qadın azadlığı məsələsinə izləmiş Cəlil Məmmədquluzadə “Şərq qadını məsələsi mənim köhnə dərdimdir”-deyə başladığı “Köhnə dərdim” məqaləsində bu problemi dilə gətirərək yazırdı: “Bütün ömrümdə vurduğum qələmin çox hissəsi Şərq qadını məsələsi üstündə vurulub. Onun üçün də Şərq qadınlarının dərdini mən hamıdan artıq anlaya bilirəm. Nədir onların dərdi - Şərq qadını azad etmək. Nədən? Şəriətin kəməndindən, müsəlmançılığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zülmündən” (169, 64).

Qadınların əsarətdə saxlanılmasında dinin böyük rolu olduğunu göstərən Mirzə Cəlil “Arvad məsələsi” məqaləsində bu məsələyə münasibətini belə bildirir: “Dinlərə gəldikdə demək olar ki, cəmi dinlər arvadları əskik bir insan dərəcəsinə qoyublar. Tariximüqəddəs İbrahim peyğəmbəri Saranın başının sahibi deyib yazır ki, onları arvad xəlp eləməyib. Bizim islam dinində həmçinin kişilərin ixtiyarı arvadlarınki ilə bərabər deyil; məsələn, götürək kişilərin çox arvad almaq ixtiyarını, yəni irsin bir hissə bacıya, iki hissə qardaşa çatmağını və qeyrə (169, 43).

Mirzə Cəlilin Zeynəbi kimi Hüseyn Cavidin Maralının taleyi də

acınacaqlıdır, çünki hər ikisi də öz taleyini həll etməkdə hüquqsuzdur. Hətta o qədər hüquqsuzdur ki, yeganə arzusu “bu bayquş yuvasından qurtula bilmək olan” Maralı bu evdən yalnız ölüm çıxarır.

Maralla müqaisədə Mirzə Cəlilin Zeynəbinin taleyi daha acınacaqlı, daha fəciəlidir. O da sevmədiyi, hətta qurbağadan iyrendiyi qədər nifrət etdiyi Xudayar bəylə şəriət tərəfindən evlənməyə məhkum edilmişdir.

Bu iki sənətkarın ortaq cəhətlərindən biri də onların maarifçilik məfkurəsinin daşıyıcıları, maarif, məktəb məsələsini önə çəkmələridir. Hər iki sənətkarın kiçik əsərlərindən tutmuş, irihəcmli əsərlərində elm və təhsilə sonsuz sevgi əks olunub, çünki Hüseyn Cavid də, Mirzə Cəlil də əsl maarifçi idi və məktəbə, tədrisə dair fikirləri ilk növbədə dünyəvi təhsil prinsiplərinə əsaslanırdı. Onların bu haqda təsəvvürləri bir tərəfdən inamlarından qaynaqlanırdısa, digər tərəfdən təhsil sahəsində dünyada qazanılan mütərəqqi ənənələrə söykənirdi.

Ümumiyyətlə, xalqın görkəmli maarif carçılarından olan, bütünlükdə əsərlərinin əsas qayəsini millətin maariflənməsi və mədəniyyət məsələləri təşkil edən Mirzə Cəlil kimi, “Turana qılıncdan daha kəskin, ulu qüvvət, yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət” (23, 30) - deyən Hüseyn Cavid də millətin tərəqqisi, inkişafı üçün maariflənməyi, mədəniləşməyi ən vacib amillərdən sayırdı.

Bir sözlə, bir-birinin müasiri olan bu iki böyük sənətkar Millət, Vətən, Dil probleminin həll olunmasında, qadınlarımızın maariflənməsində, millətin formalaşmasında, cəmiyyətin dəyişdirilməsində öz üzərlərinə düşən vəzifəni dərk etmişdilər. Hər ikisi də əsl vətəndaşlıq qeyrəti ilə bu vəzifələri yerinə yetirməyə layiqincə xidmət göstərmiş, ömürlərini bu yolda fəda etmişlər.

Hüseynin Cavidləşməsində Şeyx Məhəmməd Rasizadənin rolu

Zəmanəsinin gözüaçıq, qabaqcıl fikirli adamlarından olan Şeyx Məhəmməd (1878-1939) keçən əsrin əvvəllərində qardaşı Cavidə Türkiyəyə oxumağa göndərmiş və maddi qayğularının bir qismini öz üzərinə götürmüşdür. Cavid qardaşından hər zaman ehtiramla bəhs edib. Hələ 1910-cu ildə İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda o, Şeyx Məhəmməddən “fəzilətpərvər qardaşım” - deyə söz açıb. Onlar həm də yaxın dost olublar.

Şeyx Məhəmməd İranda ruhani təhsili alıb, “Şeyx” titulu qazandıqdan sonra uzun illər “könlünü din, fəlsəfə və elmi hikmətə” bağlayıb. 1917-ci ildə İrəvan Maarif İdarəsində kurs bitirən Şeyx Məhəmməd dini yolu deyil, dünyəvi təhsil vermək yolunu tutub və 1906-cı ilin yanvarından ömrünün axırınadək Naxçıvanda “Məktəbi-xeyriyyə”də müəllimliklə məşğul olub. Əli Sultanlı Cavid haqqında yazdığı məqaləsində Şeyxin məhz bu xüsusiyyətini önə çəkib: “Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd Rasizadə mükəmməl təhsil görmüş bir vaiz idi. Vaizlikdən də ziyadə müəllimlik və mühərrirliklə məşğul idi” (30, 170).

Şeyx Məhəmməd Naxçıvan sovetləşdikdən sonra da müxtəlif orta məktəblərdə, pədoqoji və kənd təsərrüfatı texnikumlarında bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin: siyasi lider Heydər Əliyev, akademiklər: Yusif Məmmədəliyev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Həsən Əliyev, Lətif Hüseynzadə, İzzət Maqsudov kimi alimlərin müəllimi olub. Onun müəllimliyi haqqında tələbələri hər zaman gözəl sözlər söyləyib. Məsələn, umummilli lider Heydər Əliyev dördüncü-beşinci siniflərdə müəllimi olmuş, ona ana dilindən dərs vermiş Şeyx Məhəmmədi belə xatırlayır: “Xatirimdədir, çox ciddi müəllim idi. Bizi yaman sıxışdırardı. Amma dili də çox yaxşı öyrədirdi” (180 14).

Umummilli lider Heydər Əliyevin müəllimi Şeyx Məhəmməd haqqında söylədiyi bu sözlər onun müəllimlik fəaliyyəti haqqında

fikir yaradır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Rafael Hüseynov yazır: “Şeyx Məhəmmədin ötkün müəllimlik bacarığı haqqında ilk şəhadəti 1996-cı ilin oktyabrında Naxçıvanda Cavid məqbərəsinin açılışı səfəri zamanı Heydər Əliyevdən eşitmişdim. O arada İran İslam Respublikasının Baş naziri Həsən Həbibli Azərbaycan səfərini başa vurub Naxçıvandan vətəninə dönərkən yolüstü Azərbaycanın dövlət başçısı ilə görüşmüşdü, həmin qəbulda Prezident əsas mətləblərə keçməzdən qabaq Cavidin o siyasi kontekst üçün söylənməsi önəmli cəhətlərindən bəhs etmiş, İran İslam Cumhuriyyətinin yüksək kürsülərindən birini tutan qonağa şairin ruhani ailədən çıxmasını Təbrizdə, Urmiyədə təhsil almasını demiş, yaradıcılığında islam, İran əks sədalarından söz salmış, “Xəyyam”, “Səyavuş”, “Peyğəmbər”dən danışmış və əlavə etmişdi ki, Cavidin böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd də İranda oxuyub: “O, mən uşaqkən müəllimim olub” (111, 447).

Şeyx Məhəmmədin böyük oğlu, İkinci dünya müharibəsində həlak olmuş, Tahirin oğlu Arturun babasının şagirdi Heydər Əliyevin komandasında müxtəlif vəzifələr tutması və birbaşa onun təqdimatı ilə Azərbaycanın Baş naziri olmasına münasibət bildiren R. Hüseynov yazır: “Gümanımdır ki, xasiyyəti etibari ilə ona bəslənmiş münasibətləri nə yaxşısını, nə pisini-qətiyyəni cavabsız qoymağı sevməyən Heydər Əliyevin təbiətindəki yaxşıliqqaytarma şəkəri bu təyinatda təsirini buraxmamış deyil.

Minnətdar şagird çoxdan həyatda olmayan müəlliminə ehtiramını ustasını nəvəsinə diqqətiylə göstərdi” (111, 447).

Deməli, məsləki “öyrənmək və öyrətmək” olan Şeyxin müəllimliyini Heydər Əliyevin də vurğuladığı kimi, mükəmməl olub. Həmişə ədəbiyyatın, mədəniyyətin, savadın yüksəlişi uğruna çalışan Şeyxin tələbələrindən biri də akademik Məmməd Cəfər Cəfərov olub. Akademik ilk məktəbə getdiyi günü xatırlayaraq yazır: “Yeddi yaşına təzəcə girmişdim. Atam məni bazar məscidinin həyətidə yerləşən və “Məktəbi-xeyriyyə” adlanan məktəbə qoydu” (46, 171).

Bu, həmin “Məktəbi-xeyriyyə” idi ki, Şeyx Məhəmməd də burada dərslər deyirdi.

Təhsilini yarımçıq qoyub işləməyə məcbur olan Məmməd Cəfər sonradan təhsilini davam etdirmək üçün texnikuma sənəd vermək istəsə də, buna müvəffəq ola bilmir. Bu zaman yenə onun dadına Cavidin maarifçi qardaşı Şeyx Məhəmməd çatır. Çətin günlərində köməyinə çatan müəllimini minnətdarlıqla xatırlayan akademik Məmməd Cəfər yazır: “Bir gün bərk xəstələnmişdim, işə gedə bilmədim. İş yoldaşlarım Xəmirgirdə Hacı ilə dəxildar Bektaşlı Bağır əmi məni yoluxmağa gəlmişdilər. Bağır əmi dedi ki, Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmmədlə danışmış, Şeyx vaxtı ilə mənim məktəbdə oxumağım haqqında özünün və Molla Əlinin imzası ilə bir kağız verməyə və texnikuma daxil ola bilmək üçün bir ay da evində dərslər deyib hazırlamağa razıdır” (46, 173).

Beləliklə, sağalıb işə gedən Məmməd Cəfər bundan sonra Şeyx Məhəmmədlə gecə dərslərinə başlayır. O günləri və xeyirxah müəllimini xatırlayan akademik yazır: “Birinci gecə o, məni yoxlayıb dedi ki, ədəbiyyatı çox yaxşı bilirsən, sərf-nəhvədən başlayaq. Cümlə yazdırır, təhlil etdirirdi. Bir də müxtəlif məzmunlu xatirə, təəssürat və nağıl yazdırıb oxutdurur, cümlə xəstələrini, yerində və düzgün işlənməyən sözləri qeyd edirdi. Yazılarımın çoxundan razı qalırdı. Ancaq nağıllara gələndə deyirdi ki, belə olmaz, öz sözlərlə yazmısan, nağılı necə eşitmisənsə, gərək elə yazasan, əlavə özündən uydurmaq olmaz” (46, 173).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun ilk şeirini də müəllimi Şeyx Məhəmməd nəşr elətdirib. Xatirələrində dəfələrlə o günlərə səyahət edən Məmməd Cəfər Cəfərov yazır: “Bir gün təzəcə yazdığım bir şeiri də Şeyxə göstərdim. Bəyəndi, dedi, “İşçikəndli müxbiri” məcmuəsinə göndərəcəyəm. Misralarda heç bir dəyişiklik aparmadı. Təkcə imzanı dəyişib “Kündəgir” qoydu. Əlavə etdi ki, “Böyük yazıçılar birdən-birə açıq imza ilə əsər çap etdirməmişdi. “Şeir “Kündəgir” imzası ilə çapdan çıxdı. Özü bir

şey, sənət əsəri olmasa da, məndə özümə, öz qüvvəmə inam hissini artırdı” (46, 173).

Şeyx Məhəmməd həm yaxşı müəllim, həm də xeyirxah insan olub. Tələbələrinə doğru yol göstərüb. Tələbələri ilə arasındakı müəllim - tələbə münasibətləri də bunu təsdiqləməkdədir. Necə ki müəllimi Şeyx Məhəmmədin tələbəsinə göstərdiyi kiçik bir qayğı ilə gənc Məmməd Cəfərdə özünə, gələcəyə inam hissi yarada bilib. Şeyxin dərs dediyi tələbələrindən biri də sonralar “Zəngəzur” romanının müəllifi kimi tanınan Əyyub Abbasov olub. “Mübarizə” adlı şeir kitabını öz müəlliminə bağışlayan Əyyub Abbasovun kitaba yazdığı aftoqrafi bir daha dediklərimizin təsdiqi kimi diqqət çəkir: “Ədəbi yaradıcılığımın yardımçısı, müəllimim Rasizadəyə...” (46, 449).

Hər bir yetirməsinin uğuruna öz balalarının uğuru kimi sevinən Şeyx Məhəmməd qızların da oxumasının, maariflənməsinin tərəfdarı olub, dərs dediyi tələbə qızların oxumasında elmə, sənətə yönəlməsində müstəsna xidmətlər göstərüb. Şeyxin dərs dediyi xanımların içərisində Zərqələm, Şəmsinur, Zəroş Həmzəyeva da olub.

Bu qadınlardan biri Şəmsinur xanım Kəngərli (Hüseyn Cavidin Bakıdakı ev muzeyinin direktoru Gülbəniz xanım Babaxanlının anası) məktəbi qızıl medalla bitirib. İmtahansız Tibb İnstitutuna daxil olub. Gülbəniz xanım deyir ki, “Şeyx Məhəmməd anama 1934-1936-cı illərdə dil-ədəbiyyatdan dərs deyib. O, unudulan müəllim olmayıb. Anam Şeyx Məhəmməddən hey danışardı. Danışardı ki, “Çox sevimli müəllimlərimdən idi. Bizdə ədəbiyyata, teatra o maraqlı oyaq. Şeyx Məhəmməd Cavidin bütün əsərlərindən bizə danışır və əzbərləyirdi. Bir gün dərsə gəldik, o yoxdu” (Şeyx Məhəmməd işdən çıxarılmışdı)

Şeyxin dərs dediyi tələbələr arasında Zərqələm xanım və sonralar aktyorluq sənətini seçən Azərbaycanın Xalq artisti Zəroş xanım Həmzəyeva da olub. Sözsüz ki, Zəroş xanımda teatra marağı ilk

olaraq müəllimi Şeyx Məhəmməd aşlayıb.

Müəllim, şair, jurnalist Şeyx Məhəmməd hansı sənətdə olursa olsun, hər şeydən öncə öz vətəninə sevən əsl vətəndaş olub. Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin tarix, ədəbiyyat bölməsinin rəhbəri olan Şeyx Məhəmməd Naxçıvan tarixinin araşdırılmasında böyük xidmətlər göstərüb. Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilovun “Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət” kitabında toplanmış 21 May 1925-27 avqust 1928-ci illərə aid Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin material-protokollarında Şeyx Məhəmmədin adına tez-tez rast gəlinir. Bu cəmiyyətin iclas protokollarından məlum olur ki, o, 1930-cu ildə “Şərur dairəsinə səyahət haqda qeydlər” adlı yazı yazıb, “Dillərin tülu və qürubu” mövzusunda məruzə edib. Bir sözlə, Naxçıvanı öyrənən cəmiyyətin işində əsl ziyalı, vətəndaş qeyrəti ilə çalışıb, xidmət göstərüb.

Təəssüf ki, 1937-də alimlərimiz, filosoflarımız, şeyxlərimiz, şairlərimiz kimi, bu insanların şəxsi arxivləri də, “mədəniyyət yaradan insanların şəxsi münasibətlərinin göstəricisi olmuş yazılı sənədlər də zavala gəlib”, repressiyaya məruz qalıb. Qardaşı Hüseyn Cavid Bakıda tənqidə məruz qalanda, Şeyx üçün də Naxçıvanda təziqlər başlayıb. 1933-cü ildə Şeyx Məhəmməd işdən çıxarılıb. Onun işdən çıxarılması üçün tapılan əsas iş “çox ciddi, qorxunc idi; Şeyx Məhəmməd tələbələr arasında təbliğat işini yaxşı aparmadığına, ola bilsin ki, məqsədli, pozucu şəkildə apardığına görə siyasi ittihamla işdən azad edilərək” (46, 460) ağır zillətə məhkum olunub. Onun “Şeyx” titulu öz dəyərini itirib, çünki məscidlərin məktəb olduğu, minbərlərin yıxıldığı və ya məktəblilər üçün oyun yerinə çevrildiyi bir zamanəyə Şeyx lazım olmayıb.

Naxçıvanda maarifpərvər Şeyx Məhəmmədin yetişdirdiyi yüzlərcə tələbələrindən biri də professor Yavuz Axundludur. Professorla Şeyx Məhəmmədə köklənən söhbətimiz zamanı o, müəllimini xatırlayır: “O zaman məktəb məscid həyətində yerləşirdi, yəni Naxçıvanın mərkəzindəki indiki şəhər məscidi. Bazar çayı düz

məscidin yanından axıb gedirdi. Məktəb yeddiillikdi. Şeyx Məhəmməd arıq, hündür bir adam idi. Gözünün birində də balaca bir xal vardı. Çox savadlı, səviyyəli bir insandı. 1935-36-cı illərdə mən beşinci sinifdə oxuyurdum. Yadımdadır, Şeyx Məhəmməd bizə dərs deyirdi. Maraqlı dərs deməyi vardı. Bəzən öz şeirlərindən bizə oxuyardı. Bir dəfə bizə qara sözünü başa salırdı. Başa salmağa çalışırdı ki, qara sözü cümlədə həm isim, həm də sifət kimi işlənə bilər. Danışa-danışa mənə yaxınlaşdı, saçlarını əlləri ilə sıgalladı və dedi: məsələn: Yavuzun saçı qaradı.”

“O zaman mən 11-12 yaşım olanda Şeyx Məhəmmədin “Şərq qapısı” qəzetində tez-tez şeirləri dərc olunardı. Atam qəzet alıb evə gətirərdi, mən də bu şeirləri oxuyardım. 1936-cı ildə Azərbaycanın 15 illiyi ilə əlaqədar Səməd Vurğuna Lenin ordeni verilməsini də ilk dəfə müəllimimiz Şeyx Məhəmməddən eşitdik. Hətta o da yadımdadır ki, müəllimimiz dedi ki, “Lenin ordeni alanlara ayda 25 manat da pul verirlər. Buru ilk dəfə idi ki, duyurduq və mən də bunu ilk dəfə sizə deyirəm” - deyə xüsusi vurğulayan professor Yavuz Axundlu müəlliminin son günlərindən bəhs edərkən deyir: “1937-nin əvvəllərində bir də onu görmədik. Atam (Yavuz Axundlunun atası İbrahimxəlil Axundov da bu məktəbdə dərs deyib) deyirdi ki, artəldə fəhlələrə dərs deyir. Bu artel 1938-ci ildə Naxçıvanda 4 saylı məktəbin nəzdində yaşlılar üçün təşkil olunmuşdu.

Bəzən zaman adamı dünyaya gəlməmişdən ona yazılan tale ilə imtahana çəkir. İnsana həyatın hər üzünü göstərir. Həyatınsa üzü bəzən çox sərt olur. Hüseyn Cavid və Şeyx Məhəmməd Rasizadələrin belə ağır, qorxunc dövrdə yaşaması, yaratması taleyin bir sınağı-ımtahanı olub.

Şeyxin oğlu Hamid Rasizadə “Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Hüseyn Cavidin böyük qardaşı və ya atam haqqında bəzi qeydlər”ində yazır: “vaxtı ilə atamın şagirdi olmuş Naxçıvan ziyalılarından biri Əkbər Əkbərov söhbətlərimizdən birində dedi: - “O zaman Bakıda olduğu kimi Naxçıvanda da ifşa yığıncaqları keçiri-

lirdi. Belə yığıncaqların birində Şeyx Məhəmməd müəllimə də söz verdilər ki, çıxış edib “xalq düşməni” olan qardaşını ifşa etsin. O, xitabət kürsüsünə qalxaraq 10-15 dəqiqə Cavidin yaradıcılığından, onun əsərlərindən danışdı, bir az sonra dedi: “Nə deyim, hamısını düz yazmışdır. - Salona sükut çökdü, o keçib yerində oturdu” (186).

Cavidin qardaşı, “dostu” və hamisi Şeyx Məhəmməd özü tərəddüdlər, təhdidlər içərisində qalıb, lakin “qorqunc”, “əsəbi” zamanda belə (25,148) ona söz dedirtməyib.

Düzdür, Şeyx Məhəmməd Cavidin yolunu getməyib, ürəkdən inandığı sovetləri alqışlayıb, lakin hamı eyni yoldan getməlidir kimi bir məcburiyyət də yoxdur.

Adətən, Caviddən bəhs edənlər belə bir cümləni xüsusi vurğulayırlar: “Hüseyn Cavidin həyatı yazdığı faciələrdən də faciəli olub.” Bunu Şeyx Məhəmmədə daha çox şamil etmək olar, çünki Cavid dövrəyə qulluq etməyib, nəinki qulluq etməyib, hətta bütün yaradıcılığını sovetlərin əleyhinə həsr edib, rusun qarşısında turançı, türkçü kimi boy göstərmiş və məfkurəsi uğruna qurban gedib. Şeyx isə alqışladığı, qucaq açdığı, qulluq göstərdiyi sovetlərin qəzəbinə tuş gəlib. Sovetlərə inanıb, xidmət etsə də, sovetlərdən xoş üz görməyib. Əksinə, göstərdiyi xidmətlərin müqabilində bol-bol təziq və təqiblərə məruz qalıb, işsizliklə, evi əlindən alınmaqla imtahana çəkilib. Bütün bunlar Şeyxin qardaşı Hüseyn Cavid üzündən başına gəlib.

Şeyx Məhəmmədin “qardaşı və dostu” Cavidə münasibəti hər zaman yüksək olub. Onların “yaradıcılıqda ayrı-ayrı səngərdə” olmasına baxmayaraq, yeri gələndə bir-biri üçün canlarından keçməyi bacarıblar. Rasizadə qardaşlarının münasibətinə aydınlıq gətirən tədqiqatçı A.Turanın fikrincə: “Cavidə Şeyxin münasibəti məhz 1937-ci ildən sonra müəyyənləşib. Əgər belə olmasaydı, 1937-ci ilə kimi yaradıcılıqda Cavidlə tamamilə ayrı bir səngərdə dayanan Şeyx Məhəmməd həmin ifşa iclaslarında bir az da ötkəm danışma-lydı. 37-ci il qardaşın qardaşı tanımadığı, atanın övladdan imtina

etdiyi siyasi qiyamət məqamıydı. Amma buna rəğmən, Şeyx Məhəmmədin məhz ifşa iclaslarında, cəmiyyətin Cavidə qarşı çıxdığı macalda Cavidin səngərinə adlaması qərübə görünsə də, Hürriün Kərbəladakı mövqeyinə bənzəyirdi” (211, 22).

Fikrimizcə, “qardaşın qardaşı tanımadığı, atanın övladdan imtina etdiyi siyasi qiyamət məqamında” Şeyx Məhəmmədin “ifşa iclaslarında, cəmiyyətin Cavidə qarşı çıxdığı macalda Cavidin səngərinə adlaması” bir o qədər də “qərübə görünməməli”, əksinə, qardaşının çətin, dar məqamında onunla “bir səngərdə olması” (bu səngərdə olmasının onun faciəsini yaratdığını bilə-bilə) sözlün həqiqi mənasında canından çox sevdiyi “dostu və qardaşı” Cavidin uğruna göstərdiyi əsl qəhrəmanlıq sayılmalıdır. Çünki Azər Turanın sözlə təsvirini verdiyi bu “siyasi qiyamət məqamında” olacaqları, başına gətiriləcəkləri bildiyi halda Cavidə arxa duraraq - “Nə deyim, hamısını düz yazmışdır” - deməsi belə, o zaman hər kişinin işi, hər qəhrəmanın hünəri deyildi. Bu sözləri demək, böyük qəhrəmanlıqdı. Bu sözləri demək, ölümün gözüne dik baxmaqdır. Bu sözləri demək, sevdiyi uğruna ölümü seçməkdir.

Şeyx Məhəmməd qardaşı Cavidə və qızı Zəhraya görə başına gətirilən fəlakətlərin ağırlığından çöküb darmadağın olanda onun yanında 8 baş külfətindən başqa kimsə yox idi. Canından çox sevdiyi Caviddən uzaq düşmüş, oğlu Tahir, qızı Şəfiqə, bacısı oğlu Abbas Gülməmmədov Bakıda, qızı Zəhra ailəsi ilə birlikdə sürgündəydi; Naxçıvanda ağır maddi çətinliyə düşər olmuş Şeyx Məhəmməd mənəvi cəhətdən də təklənmişdi. Onun üçün təlatümlü keçən bu illərdə Şeyx Məhəmməd ancaq itirdiklərini geri almaq üçün əlləşib. Gah işdən çıxarılması, gah da iş otağı kimi istifadə etdiyi otağı əlindən alındığı üçün lazımı yerlərə məktublar yazıb, ricalarda bulunub. Şeyx Məhəmməd Naxçıvan Kommunal Təsərrüfat İdarəsinə yazır: “Mən Naxçıvanın qoca müəllimlərindən və yazıçılarından biriyəm. Mənim Əlixan məhəlləsində, Bakı küçəsində bir evim vardır. Külfətim 10 nəfərdir. Damlar ancaq özümü zərər kəfayət

qədərdir. Mənim kiçik bir kitabxanam vardır ki, yalnız orada yazıram, dərs deyib, işləyirəm. Bu gün sizin tərəfinizdən mənim həmin kitabxanam boşaldılıb bir qadına verilmişdir. Halbuki, həmin otaq olmasa, mənə işləmək mümkün deyildir. Bu saat mənim kitablarım qəhvəxanada torpaqlar içinə tökülmüşdür. Sizdən rica edirəm ki, qər qədər mənim kitabxanamı boşaltdırıb öz ixtiyarında qoysunlar və mənim işlərimə əngəl törətməsinlər” (111, 459).

Növbəti işdən azad etmələrdən birində, bu dəfə siyasi bir səbəblə, yazdığı məktubda yenə qocaman bir müəllim olduğunu xatırladan Şeyx Məhəmməd yazır: “Mən 1906-cı ildən bəri Naxçıvanda yeni məktəb müəssisələrindən olan qoca bir müəlliməm. 9 nəfərdən ibarət ağır bir ailəm vardır ki, onların böyükləri məktəbdə oxuyurlar, mənə yardım edə biləcək ailə üzvü bir nəfər belə yoxdur. Keçən tədris ilində əlimdə yalnız bir məktəb vardı ki, çətinliklə ili başa çatdırdım. Bir tələbənin yataqxanada siyasi səhv olaraq əski əlifba ilə, xüsusi özü üçün qeyd etdiyi dərs cədvəli münasibətilə bu il sizin işarənizlə mənim yerimə başqa bir müəllim göndərilibdir. Bir tələbənin xüsusi bir qəbahəti üçün mən özümü bu qədər ağır bir cəzaya müstəhəq görmürəm. Mən müəllimlikdən başqa, 1905-ci ildən bəri həmişə yazılarımla inqilaba yardım edənlərdənəm. Həmişə mərkəzi və yerli qəzet-jurnallarda mümkün qədər yazanlardanam. Və əlan da çalışmaqdayım. Naxçıvanlı ziyalılardan az adam tapılar ki, məndən az-çox istifadə etməmiş olsun. Mənim vücudum canlı bir təbliğatdır. Bu zamanda mənim işsiz qalıb fəlakətə, çətinliyə düşməmə firqə razı olmasın gərək. Ona görə də rica edirəm ki, məni öz yerimə qaytarmağa imkan verəsiniz” (111, 460).

Naxçıvanlı ziyalılar içərisində xüsusi nüfuza malik olan, vaxtı ilə “məktəbə xüsusi faytonla aparılıb-gətirilən”, “mükəmməl müəllimliyi” ilə seçilən Şeyx Məhəmmədin xidmətləri qəsdən kiçildilir və ya unutturulur, cəzalandırılırdı. Bu da Şeyx Məhəmmədi sındıra bilməsə də, sarsıdırdı.

Onun böyük qızı Zəhra əri Məşədi İsmayilla birlikdə uzaq

Qazaxıstana sürgün edilmiş, qardaşı "xalq düşməni" elan olunmuşdu. Evi əlindən alınmış, işdən çıxarılmışdı. Bu zaman HKVD də Şeyx Məhəmmədi unutmayıb, tez-tez çağırılıb, dindirilib. Mənəvi və maddi cəhətdən çox ağır cəzalar alıb.

Özünün təlatümlü anlarında Şeyx Məhəmməd ürəyində bir də "dostu və qardaşı" Cavid dərdi yaşadıb. "Şeyx ölənə qədər bu adla qəlbində, canında sönməz bir qurur gəzdirsə də, əslində, bu adın ona, onun övladlarına gətirə biləcək bədnam fəlakətlərini də görürdü. Qalanların önlərə bəxtəvərlik verdiyi bu qorxunc illərdə Şeyx Məhəmmədi də qınamaq olmur...", çünki Şeyx Məhəmməd tək deyildi, arxasındakıları da düşünmək kimi bir məcburiyyəti də vardı. Böyük bir külfətin bütün ağırlığı onun üstündə idi.

Özünün təbirincə desək: "xalqın geridə qalmasını acı bir həqiqət olaraq hiss edib, bunun çarəsini yalnız xalqı ziyalandırmaqda görən və buna görə də 1905-1906-cı illərdən sonra müəllimlik və yazıçılığa başlayan", "dahi şairlər, siyasətçilər, alimlər müəllimi" Şeyx Məhəmmədin xalqı üçün xidmətləri sonsuzdur və bu mənada Azərbaycanın işıqlı ziyalı Şeyx Məhəmməd bizim üçün hər şeydən əvvəl xalqına öz xidmətlərinə görə əzizdir.

"Rasizadələr nəslə Azərbaycanın sıradan, adi, ötəri bir hadisəsi deyil, milli özünüdərkini formalaşmasında çox parlaq işlər görmüş, ədəbiyyat tariximizin qızıl səhifələrini yazan Cavid əfəndini yetirmiş bir nəsilidir. Eyni zamanda, Şeyx Məhəmmədin, Ərtoğrulun, Tahirin, Turanın mənsub olduğu nəsilidir. Üstəlik, tariximiz üçün hədsiz məsuliyyətli bir dövrdə hökumətin etibar edildiyi Artur Rasizadənin-milliyətçi türk aydını Tahr Rasizadənin yadigarı olan bir dövlət adamının nəslidir" (213, 53).

Sidqinin, Şerifzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Eynəli bəy Sultanovun, Çakərin, Qəmküsarın, Şeyxovların müasiri olan Şeyx Məhəmməd Naxçıvanın məşhur maarifçi simalarından idi. Hər zaman elmə, təhsilə məsuliyyətlə yanaşmış, xalqın maariflənməsində böyük xidmətlər göstərmiş Şeyx Məhəmməd qardaşı

Cavidin məsləhətkeşi, "hamisi və dostu", maarifçi müasiri idi.

Qardaşı Şeyx Məhəmməd kimi, Türkiyədən döndükdən sonra məqsədi "vətənə xidmət etmək" olan Cavid də repressiyaya qədər müəllimliklə məşğul olub, vətənə sədaqətlə xidmət edib. Cavid müəllimliklə yanaşı, şair-dramaturq olduğu kimi, Şeyx Məhəmməd də müəllimliklə yanaşı həm də şair və jurnalist olub.

XX əsrin əvvəllərindən Şeyx Məhəmməd "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad", "Tazə həyat", "Təkamül", "İqbal", "Füyuzat", "Açıq söz", "Hürriyyət" kimi qəzet və jurnallarda, sonralar sovet mətbuatında, xüsusilə, "Şərq qapısı" qəzetində xalqı maarif, elm və mədəniyyətə səsləyən şeirlər dərc etdirib.

1934-cü ildə Şərqi böyük şairi Ə. Firdovsinin 1000 illik yubileyi Bakıda qeyd edilən zaman hər iki qardaş: Naxçıvanda Şeyx Məhəmməd "Şahnamə" adlı poema, Bakıda isə Hüseyn Cavid "Şahnamə" motivləri əsasında "Səyavuş" faciəsini yazıb. Şeyx Məhəmmədin 1934-cü il iyunun 1-də başlayıb, sonunda bitirdiyi "Şahnamə" poemasına yazdığı müqəddimədən də görüldüyü kimi, bu, yalnız bədii təxəyyülün məhsulu olan bir əsər deyil, bu əsəri yazmamışdan əvvəl, müəllif, xeyli araşdırmalar aparıb, bir çox mənbələrə müraciət edib.

Cavid isə Bakıda Firdovsinin 1000 illik yubileyini şairin "Şahnamə"si əsasında yazılmış beş pərdəli "Səyavuş" mənzum faciəsi ilə qarşılayıb.

Cavid ilə Şeyx Məhəmməd eyni ailənin, eyni zamanın övladları olsalar da biri dövrə qulluq edib, digəri isə böyük ədəbiyyat yaratmaq uğruna, məsləkinə, əqidəsinə qulluq edib. Məhz buna görə də Cavid əfəndi ölümün gözüne baxa-baxa dövrün fəvqünə qalxarkən, Şeyx Məhəmməd sovetlərin, "ətəyindən tutub, fırlanıb."

Duyğuları ilə özünü ifadə edən Şeyx Məhəmməd hətta o illərin yenilikçi şairlərini belə öyüb, alqışlayıb. Belə şairlərdən biri də "Bakı ədəbi mühitinə qatıldığı lap başlanğıc aylarda - 1931-ci ildə "Bolşevik yazı" nı qələmə alan gənc Rəsul Rza olub:

Bir səs deyir:

Rza, durma!

Rza, yaz!

Yaza yaz!

*Qarşı gündən gülümsəyən
yaraşlıq yaza yaz.*

Xalq yazıçısı Anara görə “O səs-keçmiş yazlardan yox, gələcək yazlardan yazmağa çağırən səs, Rəsul Rzanın içərisindəki yenilikçi fəhmin və Vaxtın səsi idi. Daha doğrusu, dövrün səsiydi” (264) və “köhnə ədəbiyyatın sadıq təmsilçisi” adlandırdığı Şeyx Məhəmməd bu xeyir - duası ona çox əziz gəlir: “Sonrakı yarım əsrlik ədəbi yolu içərisində tənqidləri də, tərifləri də çox görəcək Rəsul Rzanın özünün görmədiyi, oxumadığı bir qiymət var ki, həmin “Bolşevik yazı”ndan dərhal sonra yaranmışdı, mənə çox əziz gəlir. Yaşlı bir insan, köhnə ədəbiyyatın sadıq bir təmsilçisinin qiymətidir o qiymət. Hüseyin Cavidin Naxçıvanda yaşayan, müəllimlik edən, hərədən qələm təcrübələri yerli qəzetdə və respublika mətbuatında dərc edilən böyük qardaşı Şeyx Məhəmməd Rasizadə vermişdi o qiyməti. Gələcəkdə səndən çox şey gözlənir, Ədəbi məsləkin bir gün izlənilir. Rza, durma, Rza, durma, Rza, yaz!” (264).

Anara görə, “Qoca şair ilk qələm təcrübələrini oxuduğu, ona doğma olmayan üslubda yazan gəncin yolunun, məsləkinin bir gün izlənəcəyini, ədəbi mühitə yenicə atılmış cavanın bir gün özünün mühit yaradacağını peyğəmbər bəsirətliyi ilə sezmışdi. Ən sevimlisi isə odur ki, köhnə ədəbiyyatın təmsilçisi və məftunu olan bu insan yenini və cavanı qəlb genişliyi ilə qarşılamağa özündə qətiyyət tapmışdı” (264).

Dövrünün şairi olan Rəsul Rzaya Şeyx Məhəmmədin çox bəyənilən o xeyir duası belə idi:

Qəmgin deyil, sən həmişə dilşadsan,

İcadlarda obrazlarda azadsan,

Futurizm məktəbində ustadсан,

Rza durma, Rza durma, Rza yaz!

Alqışlaram səni əski sazımla,

Təbrik edirəm bu sınıq sazımla... (111, 23).

Əslində, burada təəccüblənəcək bir şey olmamalıdı, çünki Şeyx Məhəmməd öz mövqeyini hələ 1917-ci ildə, İrəvan Maarif İdarəsində kurs bitirdikdən sonra müəyyən etmişdi. Dövrə qulluq etməyən qardaşı Caviddən fərqli olaraq o, dövrün tərəfində idi və məhz dövrün diktəsi ilə sovetlərə sevgi və sədaqətini təsdiq edəcəsinə təənnüm şeirləri yazırdı. Tənqidçi müasirləri Cavidə niyə “kolxozdan, traktordan, pambıqdan yazmırsan” - deyərək üzünə bozaranda, Şeyxin “Kolxoz naxırı qayıdarkən”, “Yeni kadrolar”, “Yeni dünya”, “Pambıq nübarı” kimi şeirlər yazmasını normal qəbul etmək olar. O, yeni quruluşa ürəkdən inananlardan idi.

Bir padişah varmış varmış və bu padişah ildə bir dəfə taxta çıxır və həmin gün onun bütün rəiyyəti uzaqlığından-yaxınlığından asılı olmayaraq padişahlarını görməyə gəlmişlər. Həm də elə-belə yox, əlidolu, padişaha yaraşır şəkildə. Hər kəs ən matah malını, kimisi min cür əziyyətlə toxuduğu göz nuru xalça-palazını, kimisi yetişdirdiyi mer-meyvəsini, kimisi ən cins atını, bir sözlə, kimin padişaha layiq görülən nəyi varsa götürüb gətirmiş sevimli padişahına. Belə günlərin birində yenə padişah çıxıbmiş taxta və yanında da sevimli qızını oturtmuş imiş. Hər kəs növbə ilə gəlib bir-bir təzim edib, gətirdiyi mətahını padişaha təqdim edir, sonra təzim edib, gedirmişlər. Bu mərasimdə ilk dəfə iştirak edən padişah qızı gördüklərindən çox təəccüblənərək və atasından soruşur: “Ata, dünya bizimdi?”

Padişah qızının niyə belə soruşduğunu anlayır və deyir: - “Yox, qızım, dünya bizim deyil, amma dövrən bizimdir.”

Rasizadə qardaşlarının yaşadığı zamanda da padişah sovet hökumətinin başçısı Stalindi, sarayı isə Kreml idi. Hər kəs rejimin xidmətində idi, yəni dövrün onların idi.

Doğrudur, bunları yazdıqca, bir haşiyyə çıxmalı olursan, çünki bu "hər kəs" in içərisinə düşməyənlər də vardı, amma düşənlər daha çoxdu.

Şeyx Məhəmməd də bunlardan biri idi və bu da onun faciəsi idi. Bu gün onun faciəli taleyini, yaşadıklarını, bir imanlı, elmlə ziyalının salındığı vəziyyəti izləyəndə ürəyində təəssüflənirsən. Bilmirsən onun bu halına, güləsən, yoxsa ağlayasan? - Şeyx Məhəmməd kimi iki yol ayrıcında qalırsan. Bir də baxırsan ürəyindən keçənlər dilinə, dilindən süzülənlər vərəqlərdə öz əksini tapıb. Şeyxdən fərqli olaraq ona acımadan "sosializmin bülbülü" nə çevirən dövrü alqışlamaq olmur, yalnız lənətlənir.

Düşünürsən ki, məgər böyük elm adamlarının, siyasətçilərin, şairlərin müəllimi olmuş, maarifpərvər ziyalı Şeyx Məhəmməd əsl şairin və əsl şeirin necə olduğunu bilmirdimi? - Bu mümkün deyil. Aydın ki, bilirdi. Amma ürəkdən inandığı sovetlər onun gözünü elə qorxutmuşdu ki, bildiyini, duyduğunu, istədiyini bir kənara qoyub, dövrün istədiyini yazmağa məhkum buraxılmışdı. O zamanlar bu şeirləri yazan bir tək Şeyx Məhəmməd deyildi, adlı-sanlı "Xalq şairi" adını almış şairlər də yazırdı.

İdeyaca ikiye bölünmüş ədəbiyyatın birinin başında Səməd Vurğun, Rəsul Rza dururdusa, digərində aparıcılıq Hüseyn Cavidə idi. Şeyx birincilərin sırasında idi.

Əminliklə demək olar ki, Şeyx Məhəmməd bilirdi ki, əsl ədəbiyyat onun yazdığı yox, "Mən fəqət hüsnü xuda şairim, Yərə enməm də səmə şairiyəm" - sözlərini özünə şüar edən Cavidin yazdıqlarıdır. Bir tərəfdən də dövrə baş əyməyənlərin aqibəti də göz önündə idi.

İlk başlarda az da olsa tərifi görənlər Şeyx Məhəmmədin xoşbəxtliyi az sürüb, itirdikləri qazandıqlarından çox olub. İtirdiyi

ən böyük şey isə, adının önündəki Şeyx kəlməsi olub. (Məgər, Allahın "öldürüldüyü", Allahın evlərinin, məscidlərin kluba döndərildiyi bir cəmiyyətə Şeyx lazım idi?).

Ömrünün sonunadək qeyrətlə çalışıb, insanlara elm, savad verməklə məşğul olan Şeyx Məhəmməd heç kimi satmayıb, kimdənə danos yazmayıb, sadəcə bir çoxları kimi, o da sovetlərə könüldən inanıb, sonralar bu inam, şübhə ilə, qorxu ilə əvəzlənib.

Nə etmək olar? - O qorxunc və mürəkkəb illərdə Cavid kimi "böyük gələcək üçün bütün yaratdıqlarına nakam ömürləri bahasına əbədiyyət verənlər də olub", Şeyx Məhəmməd kimi "dövrün, ideologiyanın istədiyini deyib həyatını xilas edənlər, firavanlığını təmin edənlər də" (111, 475), amma itirənlər yalnız ikincilər olub. Akademik İsa Həbibbəyli Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməddən bəhs edərkən haqlı olaraq onu "Tanınmış maarifçi və şair" adlandırır.

Beləliklə, hər iki Rasizadə: Şeyx Məhəmməd və Hüseyn Cavid xalqın maariflənməsində misilsiz xidmətlər göstərüb. Təbii ki hər biri: Şeyx Məhəmməd öz çəkisində, öz sanbalında, Hüseyn Cavid öz çəkisində öz sanbalında.

Cavid və Eynəli bəy Sultanov

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ziyalıları bütün mədəni sahənin, o cümlədən, ədəbiyyat və incəsənətin daha da tərəqqisi, onun yeni məna kəsb etməsi üçün müxtəlif üsullar axtarmış, xüsusilə də, ədəbi qüvvələri vahid təşkilatda birləşdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişlər. Bu baxımdan, milli maarif, ədəbiyyat və mədəniyyətimizin tərəqqisində Naxçıvan mühitinin yetişdirməsi olan yazıçı, nasir, publisist, ictimai xadim Eynəli bəy Sultanovun (1866-1935) xidmətləri əvəzsizdir.

Ziyalıları öz ətrafında toplamağı bacaran və xüsusi təşkilatçılığı ilə seçilən Eynəli bəy Sultanov hələ 1882-ci ildə Naxçıvanda öz

evində “Ziyalılar cəmiyyəti” təşkil edir. Qabaqcıl dünyagörüşlü insanlarla, oxumuş gənclərlə əlaqə saxlayan Eynəli bəy demək olar ki, Naxçıvanın bütün tərəqqipərvər, qabaqcıl fikirli adamlarını Paşa ağa Sultanov (1849-1902), Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi) (1874-1915), Mirzə Ələkbər Xəlilov (1862-1896), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifov (1854-1917), Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrulla Şeyxov (1863-1921) və digərlərini yaratdığı bu cəmiyyətə cəlb etməyi bacarıb.

Yaratdığı “Ziyalılar cəmiyyəti”ndə dövrün ictimai-siyasi və qadın hüquqsuzluğu kimi vacib əhəmiyyət kəsb edən məsələlər müzakirəyə cəlb olunur, kitabxanalar açmaq üçün qərarlar alınır, elmi-ədəbi mübahisələr aparılır, hətta Puşkin, Tolstoy, Belinski, Dobrolyubov kimi görkəmli rus yazıçı və şairlərinin əsərləri gətirilib cəmiyyətdə oxunur, elmi mübahisələrə cəlb olunur, tərcümə edilirdi. Bir sözlə, “Ziyalılar cəmiyyəti”nin nümayəndələri xalqı “cəhalət uyqusundan” oyatmaq üçün əllərindən gələni əsirgəmərdilər.

“Mədəni-maarif tədbirlərinin əsas təşkilatçısı, mütərəqqi ziyalılar dəstəsinin ilk müəllimi və tərbiyəçisi” (201, 6) olan “Eynəli bəy Sultanovun təşkilatçılığı sayəsində Naxçıvanda “Ziyalı məclisi” ilə yanaşı, digər bir cəmiyyət-“Müsləman dram cəmiyyəti” yaradılmışdı. Bütün bunlar da öz növbəsində “Naxçıvanda maarifçi ziyalıların yetişib formalaşmasında, ictimai-mədəni tərəqqinin daha sürətli inkişafında müsbət rol oynamışdır” (97, 29).

Bu işdə şəhərin tərəqqipərvər adamları cəmiyyətin fəaliyyət göstərməsinə yaxından köməklik göstərsələr də, ruhanilər və hökumət məmurları onlara yaxşı münasibət bəsləmir, onlara əngəl olmağa çalışırdılar. Belə bir çətin şəraitdə Naxçıvanda ilk mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olan Eynəli bəy Sultanovun fəaliyyəti müasiri Cəlil Məmmədquluzadəyə də sözün əsl mənasında “qolqanad” verib. Naxçıvana yay təttilində gələn Cəlil Məmmədquluzadə “gənc ziyalı dostlarının” artıq burada yenilik toxumunu səpdiyini görüb.

Dostlarının bu təşəbbüsünü alqışlayan Cəlil Məmmədquluzadə təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqda Eynəli bəy Sultanovla görüşüb. Bundan sonra yüksək intellekti ilə Mirzə Cəlili valeh edən Eynəli bəy Sultanov onun ən yaxın silahdaşına çevrilib. Məktublarından birində Eynəli bəy Sultanovu “sındaşım” və “əzizim” adlandıran Cəlil Məmmədquluzadə bu barədə yazır: “Mən darülmüəllimini qurtaran zaman Naxçıvanda özümdən artıq huşyar dostlarıma rast gəldim. Mənim səsime səs verən sındaşlarımdan qabaqca əzizim Eynəli Sultan oldu” (232, 5).

Beləliklə, “Cəlil Məmmədquluzadənin səsinə hamıdan qabaq səs verən” Eynəli bəy Sultanov Mirzə Cəlilin təbirincə desək; onu “qeyri sadəcə kənd müəllimləri içində yaddan çıxmağa qoymayan, məsləkdaşı ilə-rus maarifindən, Avropa əhli-qələmlərindən şirin-şirin və bəzi vaxtlarda odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı” söhbətlərə geniş yer verən, öz həmfikri və dostunu “maarif aləminə” (232, 6) daxil etmiş olub.

XIX əsrin 80-90-cı illərində Eynəli bəy Sultanov ziyalılar arasında həm də qadın azadlığının qarçısı kimi tanınıb. Onun “Azərbaycan qızı” (Tatarka) pyesi bu niyyətə xidmət üçün yazılıb. Cəlil Məmmədquluzadə daim hörmətlə yad etdiyi “əməl dostu” və “sındaşı”nın bu cəhətini uca tutaraq yazır: “O vaxtlar arvadlarımızın əsarətdə olmaq söhbətləri təzə-təzə meydana atılmaq istəyirdi və birinci dəfə arvadları müdafiə edən sözləri Eynəli yoldaşımız vəsi-təsi ilə məşhur arvad azadlığı tərəfdarı Con Stüart Milin kitabında gördüm... Con Stüart Mil bu kitabında hansı bir özü kimi Avropa yazıçısı ilə arvad azadlığı barəsində mübahisəyə girişmişdi və kitabda sübuta yetirirdi ki, arvad azadlığına indiyədək qoyulan sərhədlərin gerek hamısı götürülsün” (232, 5).

Eynəli bəyin qadın azadlığına, “Bütün gənc, gözəl və nəci bəxş qadınlara” itfah edərək yazdığı “Azərbaycan qızı” əsərində baş verən hadisələr, demək olar ki, “real həyat hadisələrindən alınmışdı. Əsərin mövzusunun “Yerli həyatdan” götürüldüyünü və

burada baş verən əhvalatların Zaqafqazyanın “Kiçik əyalət şəhərlərindən birində baş verdiyini” Eynəli bəy Sultanov özü, pyesin “Müəllifdən bir neçə söz” hissəsində “gerçəkliyə sədaqət üsulu ilə” yarandığını etiraf etmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayələrin ilk rusdilli yaradıcılarından olan Eynəli bəy Sultanov Tiflisdə “Zakavkazye” qəzetinin “Müsəlman həyatı” şöbəsinin müdiri olmuş, “Novoye obozreniye”, “Kavkaz”, “Zakavkazskaya reç” və “Kaspi” kimi qəzetlərdə sosial-ictimai, milli, mədəni, tarixi mövzularda publisistik məqalələri çap olunmuşdu. Yazıçı bu məqalələrdə demək olar ki, qadın azadlığı, fanatizm, cəhalət, gerilik kimi məsələlərə öz kəskin tənqidi fikrini bildirmişdi. O, xalqına müraciətlə yazırdı: “Mən səni sevirəm xalqım! Bütün bəşəriyyətə bəslədiyim bir məhəbbətlə səni sevirəm. Səni bəşəriyyətin bütün ailəsinin üzvü kimi sevirəm, bütün məziyyətlərin və qüsurlarıyla sevirəm... Mənim xalqım! Səni azad xalqlar cərgəsində azad, xoşbəxt xalqlar arasında xoşbəxt, mədəni millətlər sırasında mədəni görəcəyəmmi? Mən inanıram ki, sənin inkişafının qabağını kəsən bütün maniələrdən azad olacağı saat yaxınlaşır” (232, 8).

Xalqımı bu qədər ürəkdən sevən, onun tərəqqisi naminə bütün bacarığını və səyini ortaya qoyan, xüsusi təşkilatçılığı, maarifçiliyi ilə örnək olan Eynəli bəy Sultanovu onun “sındaşı” olmasa da həmyerlisi, həmfikri və müasiri olan Hüseyn Cavid də sevmiş, ona böyük rəğbət bəsləmişdir. Eynəli bəy kimi, Cavid üçün də həqiqətin ancaq bircə mənası olmuşdur. Bu da öz doğma xalqını azad, xoşbəxt və mədəni görmək, ana vətənə xidmət arzusu idi. Onun həmvətəni və həmfikri Eynəli bəy Sultanova olan dərin rəğbəti və diqqəti hələ Cavidin İstanbuldan Naxçıvana, Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi bir məktubunda öz əksini tapıb. O məktubunun sonunda Eynəli bəy Sultanova məxsusi salam göndərib.

Hüseyn Cavid xoşbəxt idi ki, belə səmimi bir dostluq münasibətləri qura bilmişdi. Cavidin maarifçi müasirlərinə, o cümlədən,

Məhəmməd Tağı Sidqi, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov və başqalarına olan münasibətləri də bir çox maraqlı məqamlara aydınlıq gətirir.

Hələ XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Naxçıvan ictimai-ədəbi mühitində başlıca simalar kimi nüfuz qazanmış, mədəni və maarif cəbhəsində yorulmadan fəaliyyət göstərmiş, yaşamı və fəaliyyəti dövründə Azərbaycan milli təhsilinin, mətbuat, maarif və mədəniyyətinin müdafiəçisi olmuş, xalqının maariflənməsi yolunda əlindən gələni əsirgəməmiş, milli-mədəni tərəqqi və milli istiqlal uğrunda böyük xidmətlər göstərmiş Q. Şərifzadə və Eynəli bəy Sultanovun müasiri olmaq gənc Hüseynə stimül vermişdi.

Q. Şərifzadənin ölümü münasibəti ilə yazdığı məqalə-nekroloqunda Naxçıvan mühitinin elmə və maarifə münasibət məsələsinə də toxunan “Bu avam və cəhalətpərəst mühitin son vaxtlar Qurbanəli Şərifzadə kimi ziyalıların vasitəsiylə tərəqqi etməsini xüsusilə vurğulayan” (25,16) - Hüseyn Cavid yazırdı: “Az bir zamanda naxçıvanlılar, Naxçıvandağı gənc simalar yalnız Şərifzadə və onun kimi həqiqətpərvər zəvat sayəsində cəhalət qaranlığından qurtuldu... həqiqət işığını dərk etməyə müvəffəq oldu. Və bugünkü Naxçıvan, demək olar ki, Qafkasyanın digər sahələrinə nisbətən pək də geridə qalmayıb az-çox düşüncəli, mühakiməli, ziyalı simalar yetirmək ümidini bəsləməkdədir” (25, 191).

Fikrimizcə, bu sözləri yalnız Qurbanəli Şərifzadəyə deyil, ümumilikdə, Naxçıvanın o dövrdəki bütün ziyalılarına, başda da xalqının görkəmli maarif çarçılarında olan, bütünlükdə, əsərlərinin əsas qayəsini millətin maariflənməsi və mədəniyyət məsələləri təşkil edən Eynəli bəy Sultanova və onun bütün maarifçi müasirlərinə şamil etmək olar. Çünki istər Eynəli bəy Sultanov və Hüseyn Cavid, istərsə də onların müasirləri cəmiyyətin dəyişdirilməsində öz üzərlərinə düşən vəzifəni dərk etmiş və bu vəzifələri yerinə yetirmişlər. Dünya elm və mədəniyyətinə yiyələnməyin tərəfdarı olan, “Avropa yüksək elmi mədəni dəyərlərinin öyrənilməsinə də vacib sayan”

ədil, millətin ümumi inkişafında hər bir vətən övladının sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq elm, savad öyrənməsinin əhəmiyyətini önə çəkib” (220, 106), əsərlərində həyati problemləri, insan talelərini, milli və bəşəri məsələləri, maarifçilik ideyalarını əks etdirərək müasirləri ilə həmfikir olmuş, hər zaman xalqın inkişafına və tərəqqisinə xidmət etmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərdən olan Eynəli bəy Sultanov və onun müasirləri, tərəqqipərvər, qabaqcıl fikirli adamları Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifzadə, Məhəmməd Tağı Sidqi, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Əlməmməd Xəlilov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Bəyalı oğlu Süleymanov, Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi), Əsəd ağa Kəngərli, Qurbanəli Şərifov, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Nəsrulla Şeyxov eyni əsrin, eyni regionun, eyni mühitin övladları idilər və eyni amala, eyni məqsədə qulluq edirdilər. Onları amalları və məqsədləri birləşdirirdi. Amalları isə vətənə, xalqa təmənnəsiz xidmət idi.

III FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN SƏNƏTİ DÖVRÜN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ

Cavidin tərcümeyi-halının Cənubi Azərbaycan mərhələsi

Cavidin həyatının Cənubi Azərbaycan dövrünü tədqiq etmək, onun elmi tərcümeyi-halının müəyyənləşdirilməsində mühim əhəmiyyətə malikdir. Elmi ədəbiyyatda ilk dəfə H. Cavidin həyatının bu mərhələsindən bəhs edən akademik Məmməd Cəfər Cəfərov olub. 1960-cı ildə nəşr etdirdiyi “Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında bu məsələni geniş və əhatəli şəkildə araşdırıb. Bununla yanaşı, Cavidin həyatının bu dövrünə aid materiallar Qulam Məmmədlinin; “Cavid ömrü boyu” - salnaməsində geniş şəkildə öz əksini tapıb. Hüseyn Cavid 1898-ci ildən 1904-cü ilədək Cənubi Azərbaycanda yaşamış və təhsil almışdır. Bu barədə Cavid 1898-ci ildə Təbrizdən müəllimi M.T.Sidqiyə yazdığı məktubunda xəbər verir və bildirir ki, “Təbrizdə böyük qardaşının yanında və “Talibiyyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. Qardaşı (Şeyx Məhəmməd) Məhəmməd Seyid həkim adlı bilikli, açıqfikirli bir şəxs ilə çox yaxın dostdur. Seyid həkim hər gecə onların mənzilinə gəlir və onlarla birlikdə “Nasiriyyə”, “Təbriz”, “Şərəfət”, “İzzət”, “İttıla” və “İran” qəzetlərini oxuyur, müzakirə edirlər” (43, 24).

Ömrünün bir neçə ilini Təbrizdə keçirən Cavid 1903-cü ildə Urmiyəyə gəlmişdi. O, 1903-cü ildə müəllimi Məhəmməd Tağı Sidqiyə yazırdı: “... Rəbiə-əvvəl ayının 13-də Urmiyə gəldim. Bu şəhərdə mənə şadlıq üz verdi... Urmini İrannın şəhərləri ilə müqaisə etmək olmaz. Bu şəhər Azərbaycanın şəhərlərinə xüsusilə oxşayır. Bu şəhərin İrannın şəhərlərinə dəxli yoxdur” (43, 42).

Məktubda onun 1903-cü ildə Urmiyəyə gəlməsi ilə yanaşı,

Urmiyəni İranın başqa şəhərləri ilə müqaisə etməsi faktı da diqqəti çəkir. Qədim Azərbaycan torpağı olan “Urmini İranın şəhərləri ilə müqaisə etmək olmaz. Bu şən şəhər Azərbaycanın şəhərlərinə xüsusilə oxşayır. Bu şəhərin İranın şəhərlərinə daxil yoxdur” (43, 42) - şəkildə bəhs etməsi onun yalnız İranın Təbriz və Urmiyə şəhərlərində deyil, İranın bir çox şəhərində olduğunu göstərir, çünki Cavidin Urmini İranın digər şəhərləri ilə müqaisə etməsi üçün bir neçə şəhərində olması lazım idi və şair Təbriz və Urmiyə ilə yanaşı, İranın başqa şəhərlərində də olmuşdur. “Bu şəhərdə mənə sadlıq üz verdi” - deyə bəhs etdiyi Urmunu şair çox sevmişdi. Hətta Urmudan vətənə dönməsindən 25 ilə yaxın bir zaman keçməsinə baxmayaraq, Cavid sonralar yazdığı “Azər” poemasında Zərdüştün diyarı olan bu şəhəri vəsf etmişdi:

*Urmu bir şəhərdir ətrafı gülzar,
Gül bağları var ki, gəzənlər azar,
Zərdüştün günəşi orda az qızar.
Çox zaman mayısdan seçilməz yazı,
Xoşdur o torpağın hər sözü, sazı (21, 159).*

Hüseyn Cavidin Cənubi Azərbaycanda olduğu dövrdə, İranın vəziyyəti bir o qədər də yaxşı deyildi. İran tam bir müstəmləkə vəziyyətində idi. Öz nüfuzlarını İranda möhkəmlətmək üçün çar Rusiyası və İngiltərə çox ciddi şəkildə rəqabətə girişmişdi, “ölkədə zülm və istismar, səfalət və aclıq o dərəcəyə çatmışdı ki, İran və Cənubi Azərbaycan əhalisi bir tikə çörək dalınca Rusiyaya və bir sira Şərqi ölkələrinə səpələnmişdilər” (129).

Ölkənin düşdüyü ictimai-siyasi vəziyyətlə tanış olan Hüseyn Cavid buradakı mövcud vəziyyətə, imperialist dövlətlərinin törətdikləri rəzalətlərə qarşı öz mənfi münasibətini bildirmişdi ki, bütün bunlar şairin İrandan müəllimi M. T. Sidqiyyə yazdığı məktublarında öz əksini tapıb: “Doğrudan da, Urmiyə Rum ölkəsi qitələrin-

dən biridir. Şəhər özü səfalı, cəmaəti saf ürəkli, sadələvh, hamısı sənaye və kənd təsərrüfatı işlərində məharət sahibi, kəsbkarlıqda, ticarətdə qabiliyyətli olaraq, ölkənin və mədəniyyətinin inkişafına rəğbət göstərəndirlər. Lakin minlərlə təəssüf olsun ki, ingilis və rus kilsələri zənglərinin gurultusu ünsiyyətsiz müsəlmanların və iranlıların azan səslərinə üstün gəlir. Onların müsəlmanlıq aləminə qətiyyətinə etinaları yoxdur. Gündən-günə öz işlərinin irəli getməsinə çalışır, millətlərini artırmağa və başqa işlərinə səy göstərirlər. Şəhərin hər tərəfində, ortada yerləşən geniş sahələri, o cümlədən eni və boyu azı üç-dörd verst olan “Dilgüşa” bağını ingilislər əlinə alıb orada geniş layihələr üzrə gözəl binalar, xəstəxanalar, xoşa gələn məktəblər tikmiş, kilsəyə oxşar möhkəm qalalar çəkmiş, şəhər əhalisi icərisində onlara kilsə kimi şöhrət qazandırmışlar. Eləcə də burada rus kilsələri Naxçıvanda olan kilsələrdən on dəfə artıq geniş və böyükdür” (25, 248-49).

İranın ictimai-siyasi vəziyyətindən bəhs etdiyi bu məktubunda Cavid həmçinin bu əsərin səbəbini də göstərir, bunu ilk növbədə, “İran dövlət başçılarının xəyanəti və kütbeyinliyi” ilə izah edirdi. Onun Urmiyədən yazdığı məktublarında İranın və Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti ilə yanaşı, başqa məsələlərə də toxunulmuşdu. Bu məsələlərdən biri də mətbuata etinasız münasibət idi.

M. T. Sidqiyyə yazdığı məktubunda savadsızlığın, mətbuata etinasızlığın baş alıb getdiyindən bəhs edən, sifariş verdiyi qəzetləri ala bilməməsindən gileylənən Cavid özünə təsəlli verərcəsinə yazır: “Mən dəfələrlə soruşmuşam ki, Hüseyn Rasızadə Naxçıvani adına qəzet varmı? Deyirlər: Yox! Ancaq Mirzə Hüseyn Abdullazadə adına var. Mən onun yanına gedib soruşdum, o, məndən üzr istədi və dedi ki, poçta bilməyə-bilməyə, anlamaya-anlamaya gətirib mənə verir, mən də alıb oxuyuram. Çünki qəzet oxumağa həvəsim var. Çox şükürlər olsun ki, viran qalmış İranda da bir qəzet oxuyar tapılır” (25, 247).

Göründüyü kimi, Cavid qəzetləri mümkün qədər əldə edib oxuyurmuş və o dövrdə İranda qəzetə maraq az da olsa da varmış, bir qəzet oxuyana rast gəlmək mümkünmüş. Qəzetin yoxluğu məsələsinə gəldikdə isə, o dövrdə İranda "İran", "İttıla" kimi qəzetlər nəşr olunurdu və digər qəzetləri də İrana gətirmək mümkün idi. Deməli, İranda oxumaq üçün yetərincə qəzet nəşr olunurdu. Hətta istənilən qəzeti də buraya gətirtirmək mümkünmüş. Necə ki Hüseyn Cavid burada olarkən müxtəlif ölkələrdə çıxan "Nasiri", "Şərqi-Rus" qəzetlərini də əldə edib mütaliə edirmiş: "Tərcüman"dan xəbər yoxdur. Bilmirəm, bəlkə də İrana buraxmırlar... "Sürəyya", "Şərqi-Rus"u qonşum irəvanlı Kazımovlardan alıb, gecələr oxuyuram" (25, 246).

Məktublardan o da məlum olur ki, Cavid daha çox "Nasiri" qəzetini oxuyurmuş və onun bu qəzetə marağı da səbəbsiz deyilmiş.

"Nasiri" qəzeti (1883-1889) sərbəst qəzetlərdən idi. Onun redaktoru Təbriz Darülfünunun müdiri və tanınmış alim Nədimbaşı idi" (129).

"Nasiri" qəzeti İranın mütərəqqi ruhlu qəzetlərindən idi. Onun mütaliə etdiyi digər bir qəzet isə, "Sürəyya" qəzeti olub. İnqilabi ruhlu mühacir İran qəzeti olan "Sürəyya" qəzeti haqqında Məmmədli Tərbiyət "Bu qəzet gənc iranlılar arasında böyük bir fikir inqilabı yaratdı və ictimai şüurun oyanmasına səbəb oldu" - şəklinə bəhs edib.

Oxuduğu qəzetlərdən açıq-aşkar görünür ki, Hüseyn Cavidin dünyagörüşünə İranın mütərəqqi, demokratik ruhlu mətbuatı daha səmərəli təsir göstərmişdir. O, İranda olarkən rus dili ilə maraqlanır, bu dildə yazılan müəyyən materialları oxuyurmuş. Bu fikri möhkəmləndirən faktlardan biri Cavidin Urmiyada yazdığı şeirlərində rus kəlmələrinin işlədilməsidir.

Ümumiyyətlə, Caviddə rus dilinin öyrənməyə hər zaman böyük istək olmuşdu. Onun bu arzusu 1903-cü ildə yazdığı məktubunda öz əksini tapıb: "Şimdi bənim nöqtəyi-nəzərim rusca qayət mükəm-

məl bilmək və ən birinci düşüncəm də budur" (25, 117). O, İrandan vətənə qayıtdıqdan az sonra "Şərqi - Rus" qəzetinin 27 avqust 1904-cü il tarixli nömrəsində dərc etdiyi məqaləsində yenə bu məsələyə münasibət bildirərək yazırdı: "... Rus dili... bizim vətəndə bəzi həqiqətləri və məsələləri bilmək və dərk etməkdə ən lazımlı vəsait sayılır. O dili öyrənmək və bilmək vacibdir" (25, 148).

Cənubi Azərbaycanda yaşayarkən Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetinə şeir və məktub göndərən Cavid burada bədii yaradıcılıqla da məşğul olub, lakin çox təəssüf ki, bu gün bizim əlimizə gəlib çatan ancaq sevimli müəllimi, mənəvi atası saydığı M. T. Sidqinin vəfatı münasibəti ilə yazdığı şeirlərdir. Hüseyn Cavid 1904-cü ilin yay aylarında İrandan Naxçıvana qayıtmışdır.

Ümumiyyətlə, elmi tərcümeyi-halının müəyyənləşdirilməsində Cavidin Cənubi Azərbaycanda yaşadığı dövrün tədqiqi mühim əhəmiyyət kəsb edir. Çünki şairin dünyagörüşünün formalaşmasında bu illərin də təsiri çox olmuşdur.

Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında Türkiyə ədəbi-maarifi mühitinin rolu

Hüseyn Cavid turançı idi. Onun turançı kimi formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinin çox böyük təsiri olmuşdu. Şair gəncliyinin beş ilini (1905-1910) İstanbulda keçirmişdi. Bu zaman İstanbul Türkiyənin paytaxtı idi, ictimai-siyasi və mədəni cəhətdən Yaxın Şərqi ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biri sayılırdı.

Cavidin Türkiyədəki həyat və fəaliyyəti haqqında məlumatı, əsasən, onun İstanbuldan Naxçıvana dostu Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktub vasitəsi ilə alırıq. Professor Əziz Şərif məktubların əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: "Mənum əlimdə onun İstanbuldan Naxçıvana Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktubu vardır ki, bunlar 1906-1910-cu ilə qədər dörd ilin ərzində yazılmışdı. Bu məktublar şairimizin həyat və yaradıcılığında əhə-

miyyətli olduğu kimi, tərcümeyi-halında da qaranlıq olan İstanbul dövrünü lazımi dərəcədə aydınlaşdırır” (201, 26).

Həqiqətən də, bu məktublar, Cavidin İstanbul haqqında təəssüratlarını bilmək üçün çox qiymətlidir. Onlardan birində şair İstanbulu belə təsvir edir: “İstanbulda var dörd tramvay yolu ki, hər birində 24-ə qədər vaqon olur; və qarşıda köprünün o biri tərəfində daha bir tunel yolu vardır ki, on dəqiqəyə qədər yenişdən yöquşə qalxır... İstanbulda çox böyük qiraətxana və kütübxanələr var, amma layiqlərinə kitabları və qəzetləri yoxdur, çünki hər bir eyi mündəriçiat və mətbuat yasaqdır. Belə anlaşılır ki, dörd-beş sənə bundan əqdəm Türkiyədə hürr əsərlər var imiş və camaata da belə dəhşətli surətdə sıqı tutulmazmış, ələlxüsus Kütüpxaniyi - Ümumiyyəti - Osamanıyyənin bir tərəfində 7-8 sandığa kimi kitab vardır ki, beş sənə bundan əqdəm yasaq deyilmiş, amma indi yasaq olmuş... İstanbulda mütəəddid və günəgün teatrolar varmış; ələlxüsus rəmazanda büsbütün qəsəbə və əsnafın dükənləri gecələrdək açıq olmuş. Körpünün o biri tərəfində yaşayanların çoxusu əcnəbi olduğundan əcnəbilərə içkiyə məmaniət yoxmuş, amma müsəlmalara həp yasaqdır, kimsə ələzzahir içki içməz...

Ünaz fırqəsi, büsbütün xanımlar üzü açıq və hürrdülər, amma məmunasib bir şey yapmazlar. Xilafi-şər bir iş nəşət edərsə, dövlət çox sıqı tutar. Amma bəzilərinin də müxtəsər bir üz örtüyü vardır. Türkiyədə muze sənətinə tərəqqi verməyə çox tələş və səy olunur” (201, 39-40).

Bu məktubla Cavid Qurbanəli Şərifzadəyə İstanbulun o vaxtkı ictimai-siyasi və mədəni həyatı haqqında məlumat verməklə yanaşı, həmçinin onun 4-5 il əvvəlki vəziyyəti ilə də tanış edir.

H.Cavidin Türkiyəyə gəldiyi dövrdə Sultan II Əbdülhəmidin otuz ildən artıq sürən istibdad rejimi hökm sürürdü. Artıq vəziyyət əvvəlki vəziyyət deyil, İstanbul ictimai-siyasi həyatında gərginlik əmələ gəlmişdi. Hələ XIX əsrin II yarısından fəaliyyətə başlamış gizli inqilabi təşkilatlar dövlətdə bir çaxnaşma yaratmışdı. İstanbul

hərbi tibb məktəbinin kursantları tərəfindən “Osmanlı birliyi” (1889) adlı gizli inqilabi təşkilatı yaranmışdı. Ondan sonra tezliklə Türkiyənin digər yerlərində də bir neçə siyasi özəklər yaranmış və həmin özəklərin birləşməsi nəticəsində 1894-cü ildə “İttihad və Tərəqqi” partiyası meydana gəlmişdir. Partiyanın nümayəndələri tarixə “Gənc türklər” adı ilə düşmüşlər.

Məktublardan bilinir ki, Cavidin ömrünün dörd-beş ili Türkiyənin “qaynar və mürəkkəb” bir dövrünə düşüb. Bu dövrdə o, İstanbulun Validəxan məhəlləsində yaşayıb. Məktubda adı keçən Validəxan “XII əsr türk yapı sənətinin şah əsərlərindən, İstanbulun ən böyük binalarından biridir. O, İstanbulda “Çaxmaqçılar yoxuşunda...”, bu yoxuşu Sultan hamamından Bəyazidə doğru çıxarkən sağ qoldadır” (129, 137).

Validəxanın özünəməxsus mühiti varmış. Validəxan mühiti haqqında Cavid yazır: “Validəxanda sakin olanlar həp əcəmlər, iranlılar olduğundan dövlət nəzərində o qədər mütənabeh deyil, amma tişarılarda olan arqadaşların mənzillərində bir qəzetə, yaxud istiqlalə dair bəreks bir söz oqunması və qonuşulması pək məmnun olub artıcaq mahalətdədir. Validəxanda iranlılıq nöqətyi-nəzərinə və qarşıda əcnəbilər sakin olduğu cəhətə, amma hər bir eħrarənə qəzetlər gətirmək əcnəbi postaları təbəccütü ilə pək qolay və çox asandır” (201, 33-37).

İstanbulda olarkən Cavid Cənubi Azərbaycan inqilabçıları ilə də görüşmüş Ömər Naci, Mirzə Məmmədəlixan, Səid Səlməsi, Səfvətlə yaxından əlaqə saxlamışdı. 1909-cu ildə yazdığı bir məktubunda Cavid Naci bəydən bəhs edir: “Sonra bir evə getdim ki, orada İran əħrarından Naci bəy (Cənubi Azərbaycan fədailərinin baş ideoloqlarından biri) ismində bir zatı ziyarət edəcəkdim. İçəri girdim, məğərsə Hacı Rəsuldan maəda bildiyim gənc İran əħrarının ən həmiyyət pərvərlərindən yeddi - səkkizini orada buldum. Eyicə söhbət etdik, yemək yedik, sonra Boğaz içi vapurlar ilə həpimiz bir yerdə Kadıköyü ismində bir köyə getdik ki, Mirzə Məhəmmədəli

xan (Seyid Həsənin yoldaşı) orada iqamət ediyor. Müşairəleyhlə bir qiraətxanədə buluşduq, kamali-məhəbbət və səmimiyyətlə iki-üç saat qədər məşğul olduq. Bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmuşdum... Səid Səlməsi isə bir qaç gün bundan irəli o tərəflərə əzimet etmişdir” (25, 260).

Hüseyn Həşimli “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı” (2009) kitabında yazır: “İstanbulda olarkən Səid Səlməsi orada təhsil alan romantik şairimiz Hüseyn Cavidlə, həmçinin Güney Azərbaycanın tanınmış maarifçisi Məhəmmədəli Tərbiyyətlə də görüşmüşdür”. Türk alimi Yuvuz Akpınarsa bu faktı nəzərə çatdırmışdır: “Məhəmmədəli Tərbiyyət, Səid Səlməsi, Hüseyn Cavid İstanbulda görüşdükləri sıralarda Rza Təvfikdən xüsusi dərslər almışlardı” (Akpınar Y. Azeri ədəbiyyatı araşdırmaları. İstanbul: Dərgah yayınları, 1994. s, 70).

Cavidin, “bən də Mirzə Məhəmmədəli xanın yanında oturmuşdum...” - deyə bəhs etdiyi Mirzə Məhəmmədəli xan “Danışməndani Azərbaycan” əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyyət idi və Məhəmmədəli Tərbiyyət “İngiltərədən İstanbula gəlib, burada “Səadət” əncüməninin işlərində Mirzə Ələkbər xan Dehxuda və başqaları ilə birlikdə iştirak edrdi” (211, 42).

Cavidin “İran əhrarlarından biri” kimi tanıtdığı Naci bəy İranın Xoy şəhərində məktəb müdiri və Xoyda nəşr edilən “Sirat-ül-müstəqim” jurnalının redaktoru olmuşdu. “İttihad və Tərəqqi”nin Paris mərkəzi tərəfindən İran Azərbaycanına buradakı inqilabçılarla təmasda olmaq üçün göndərilmiş Ömər Naci tez bir zamanda Cənubi Azərbaycanın məşhur inqilabçılarının arasına girdi. Təəssüf ki, bir il keçməmiş İran məclisi - məbusanını topa tutan İran şahı Məhəmmədəli xan burada nə məktəb buraxdı, nə məcmuə. Bu zaman “Ömər Naci bəy Mirzə Səidlə bərabər bir dəstə təşkil edərək dağlara çəkilmiş, bir müddət dağlarda yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Bir gün İran şahının qüvvətli bir dəstəsi ilə döyüşdə Ömər Naci bir neçə dostuyla bərabər yaxalanaraq həbs edilmişdi. Həbs-

dən çıxdıqdan sonra Naci bəy İranda Səttar xanla birləşərək mücahiləsinə davam etmişdi. O illərdə “Bağça” məcmuəsində Səttar xanın və İran qiyafəti ilə Naci bəyin fotoqrafları və yazıları vardır. Türkiyədə məşruteliyyətin elanından sonra Ömər Naci azad edilmiş, 1908-ildə o, İstanbulda imiş” (255, 164). Hüseyn Cavidin İstanbulda tanıdığı, görüşdüyü Ömər Naci 36 yaşında Kərkükdə şəhid edilib (Bax:255, 109).

“İttihad və Tərəqqi”nin rəhbərlərindən Ənvər Paşanın və Atatürkün silahdaşları sırasında öndə gələnlərdən biri olan Ömər Naci və Ziya Gökalpın “millətin şahlanmış iman” kimi gördüyü Naci bəyi Hüseyn Cavidə İstanbulda ziyarət etmək qismət olub.

Cavidin məktublarında adı çəkilənlərdən biri də Cənubi Azərbaycan şairi, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin və Hüseyn Cavidin dostu Zeynalabdin Səfvət olub. Cavid onun haqqında İstanbuldan Naxçıvana Qurbanəli Şərifzadəyə yazır: “Zeynalabdin Səfvətə gəlincə, onunla da 20 gün əvvəl öpüşdük, vidalaşdıq. O, şimdiki Təbrizdə...” (201, 34).

Göründüyü kimi, İstanbulda yaşayarkən H. Cavid burada özünə “Qafqazlılardan və iranlılardan ibarət olan bir mühit yaratmışdı və bu mühitdə “mədəniyyət və hürriyyətin qızgın mübarizləri” Hacı Baba ağa, Ağa Zeynal Məmmədov, Məhəmmədəli Tərbiyyət, Səid Səlməsi və s. var idi. Bu insanların Cavidə müsbət təsiri olmuşdur. O, burada mətbuat vasitəsi ilə dünyada baş verən hadisələrdən xəbər tutmuş, “Həblül-mətin”, “Molla Həsirəddin”, “İrşad”, “Pərvəriş”, “Sürəyya”, “Siratül-müstəqim” kimi bir çox qəzet və jurnallarla da maraqlanmışdı.

Cavidin İstanbuldan yazdığı məktublarına burada yaşayarkən çox əziyyətlər çəkməsi, daima maddi sıxıntılar içərisində yaşaması da öz əksini tapıb: “Sözün ən qıyası, bəndəniz şimdilik əlimdə olan 5-3 lirədən yemiyə-yemiyə (daha doğrusu, həftələrlə pendir əkməklə qənaət edərək) kəməli-səfalətlə artıra bildiyim cüzi bir məbləğlə bir qaç ayda kəndimi idarə edə bilərəm. Yalnız burası bilinməli ki,

həyatın fəlasifeyi-kəlbiyyun ki, yaşayışların kəlb yaşayışından təfrik olunmaz - həyatından pək fərqli deyil” (201, 34).

Düzdür, bu zaman Cavidə müəyyən təşkilatlar və maarifpərvər insanların az da olsa, köməyi keçib. Lakin “özgülərə ehtiyac hissi ilə” yaşamaq Cavidin ürəyincə olmamış, “bəndənizi cocuqluğumdan bəri görmədiyim bilmədiyim, sevmədiyim və sevəməyəcəyim o qorxunc, o müthiş heçliyə... (dilançilik) deyilən o qüdüz illətə yalvarmaq istəyi. Fəqət əfsus, həzar əfsus, bənim təbiətim, yaradılışım bütün-bütün bu illətdən qaçar, bu zillətdən qorxar. Bən hammallığı, xidmətkarlığı pək ziyadə sevərim, fəqət belə dövrü - hürriyyət və zamani - səadətdə bənliyimi satmaq, əsiri olmaq istəməm (əsiri olduğumu bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir), əsarət zəncirinə bağlanmaq o müləvvəs qeydi çəkməyə razı olmayıram. Səbəbi isə ağır yük daşımaq, məğruranə bir minnət çəkməyə bir dürlü könlüm qani olmayır. Məşhur Kamal bəy demiş ki, (kimsənin lütvinə olma talib, əvəzi - cövhəri - hürriyyətdir). Bilməm, heç ömrünüzdə özgülərə ehtiyac hissi ilə mütəhəssis oldunuzmu?” (201, 34).

Hüseyn Cavid Türkiyəyə təhsil üçün getməsə də, təhsil almaq istəyi onda hər zaman güclü olmuşdu. 1906-cı ildə Hüseyn Cavid İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazırdı: “Bən də əvvəl həvəsləndim ki, hər işdən sərfnəzər edib, fəqət təhsillə məşğul olum. Sonra mülahizə etdim ki, bənim kəndi param bənim xərcimi ancaq bir bucuq sənə görə bilər. Ondan sonra nərdən para bulacağam? Mütəhəyyir qaldım və boşladım.

İştə mənim əfkarım: bən, inşallah-təala, əgər mümkün olursa, bütün müxtəsər partiya ilə olan bir iş və ticarət nəzərdə qoymuşam ki, gündə altı saat vəqt itirsin, fəqət sonra həm osmanlı üsuluca, həm də fransızca kəndi qonşumdan Şeyx əfəndi ki, qabil və zabitəli və övzai - rüzkarə xəbərdar bir müəllim və ədibdir, gündə üç saat kəndi əfkarınca təhsil edim. Müxtəsər, nərdə olursam, oxumaqda müsamiyə etməyəcəyəm. Və inşallah-təala, təhsil etməyə gəlmiş

əfəndilər ilə Qafqazyaya evdət etdikdə eyicə məlum olunar ki, onlar nə təhsil qılıb və mən nə kəsb etmişəm” (201, 34).

Qulam Məmmədlinin “Cavid-ömrü boyu həyat və yaradıcılıq salnaməsi”ndə, göstərilir ki, 1906-cı ildə bir neçə gənc oxumaq üçün İstanbulla göndərilib. Bu barədə “İrşad” qəzeti 1906-cı il 30 avqust tarixli nömrəsində oxucularına belə bir məlumat verib: “İstambul müxbirlərimiz yazır: İkmali - təhsil üçün Bakı müsəlmanlarının ezam etdikləri zat İstanbulla varid oldu... Bunlardan beşi Bakıdan, biri Naxçıvandan, biri də Gəncədən göndərilmişdir” (163, 34).

Qulam Məmmədiyə görə Naxçıvandan göndərilən gənc Hüseyn Cavid ola bilərdi. Lakin bu ehtimal güclü deyil, çünki Hüseyn Cavid İstanbulla təhsil üçün deyil, Abdulla Şaiqin də yazdığı kimi, ticarət üçün getmişdi, həm də 1906-cı ildə deyil, 1905-ci ildə.

Akademik M. Cəfər yazır: “Hüseyn Cavid 1903-cü ilin iyul ayında ali təhsil almaq məqsədilə İstanbulla gedir. Həmin ildə Batumdan Məhəmmədəli Sidqiyyə yazılmış bir məktubdan da Cavidin 1903-cü ildə Türkiyədə olduğunu öyrənirik. Məktubda deyilir ki, “Sidqinin şagirdlərindən Hüseyn Rasizadə bu saat İstanbulda təhsili-elmdədir (Akademik M. C. Cəfərovun göstərdiyi mənbəni olduğu kimi verirək Rəf, arxiv. 7, Q - 4 (342)). Lakin “İstanbulda Cavid ağır xəstələndiyindən təhsilini davam etdirə bilmir. 1904-cü ildə o, Naxçıvana qayıdır, bir müddət burada qalıb sağaldıqdan sonra Bakıya gəlir” (201, 23).

Hüseyn Cavidin 1903-cü ildə İstanbulla getməsi mümkün deyildi, çünki bu zaman o Urmiyədə idi. O, Urmiyədən Naxçıvana 1904-cü ilin yay aylarında qayıtmışdı.

1905-ci ilin mart-aprel aylarında H. Cavid Bakıda idi və bu aylarda Bakıda olduğunu A. Şaiq də “Xatirələrim” kitabında təsdiq edir. O yazır ki, “Cavid ilə 1905-ci ildə tanış oldum. O zaman Bakıya səyahət üçün gəlmişdi...” (197, 91).

Cavid “Təbrizdən qayıtdıqdan sonra bir müddət ticarətlə məşğul olmuş”, 1905-ci ildə səyahət üçün Bakıya, sonra isə Tiflisə gəlmiş

burada "atasının yaxın dostlarından ticarət şirkəti sahibi olan biri ilə şərikin olmuş. Hüseyin şirkətin həm mühasibat işlərini aparmalı və həm də əlində olan sərmayəsi - 700 manatı şirkətə verməli idi. Şirkətin Batumda, Təbrizdə və İstanbulda şöbələri var idi. 1905-ci ildə Hüseyin İstanbul şöbəsinə göndərilir..." (198, 91).

Göründüyü kimi, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun və Abdulla Şaiqin də dediyi kimi, H. Cavid İstanbula 1905-ci ildə getmişdi. Bunu Hüseyin Cavidin dindirmə zamanı müstəntiqin: - İstanbula nə zaman getmişiniz? - sualına "1905-ci ildə" cavabını verməsi də təsdiq edir. Lakin H. Cavidin İstanbula gediş tarixi nədənsə, Əziz Şərifin gündəliyində 1905-ci il kimi deyil, 1906-cı ildə, aprelin 20-si kimi göstərilir.

1905-ci ildə Əziz Şərifin 11 yaşında olduğunu nəzərə alsaq, o zaman H. Cavidin dindirilmə zamanı müstəntiqin sualına verdiyi cavabı daha dəqiq, daha keçərli sayılmalıdır. Güman var ki, bu Cavidin İstanbula ilk gedişi olmayıb.

H. Cavidin 1903-cü ildə İstanbula getməsi faktını təsdiqləyəcək heç bir sənəd olmasa da, şairin 1903-1904-cü illərdə Cənubi Azərbaycanda, Urmiyədə olmasını oradan müəllimi Sidiqiyyə yazdığı məktublar təsdiq edir.

Cavidin 1905-ci ildə Türkiyəyə getməsinə mütləq İstanbula getməsi kimi qəbul etmək lazım deyil; onun 1905-ci ildə Naxçıvandan Türkiyəyə getməsi, lakin İstanbulda deyil, Türkiyənin bir başqa şəhərində olması, İstanbula isə məhz 1906-cı ildə getməsi mümkündür. O, Q.Şərifzadəyə göndərdiyi məktubunda "Aydın iyirmisində sübh vapurumuz Trabzona yanaşdı... Axırıncı isikə ki, Anapoldan ibarətdir, üç saat ora yanaşdı, sonra bir buçuq sutka - 36 saat birbaşa yol gəlib gecə saat üç buçuqda İstanbulun boğazına daxil olduq. Öylə ki, sübh açıldı, tamaşa etdik. Boğaz, nə boğaz!... Allah zəval verməsin... Cəyi həmə və əzizən xali" (201, 38).

H. Cavidin "Boğaz"ı belə məftunluqla təsvir etməsinin səbəbi onun "vapur"la səyahət etməsi də ola bilər. Belə ki, əgər şairin ilk

dəfə Türkiyəyə Naxçıvandan getmiş olduğunu düşünsək, o zaman şairin gedişi trenlə və ya başqa bir nəqliyyat vasitəsi ilə də mümkün ola bilərdi. O zaman şair sözsüz ki, nə "Boğaz"ı görə, nə də görmədiyi gözəlliyi vəsf edə bilərdi. Hüseyin Cavidin hər hansı tarixdə olursa - olsun, İstanbula ticarət üçün göndərilməsi taleyinin onun üzünə gülməsi idi. Şair artıq müsəlman dünyasının göz bəbəyi sayılan İstanbulda idi və onda nəyin bahasına olursa-olsun onda təhsil almaq istəyi vardı. Bu səbəbdən, onun göndərildiyi ticarət şirkətinin İstanbul şöbəsi iflas etdikdən sonra H. Cavid geriyyə dönməmiş, mükəmməl təhsil almaq arzusu ilə orada qalmışdı. İlk məktubundan beş-altı ay sonra "fəzilətli əfəndim"- deyə müraciət etdiyi Qurbanəli Şərifzadəyə göndərdiyi ikinci məktubunda (1906, 2 oktyabr) ticarət məsələlərindən bəhs edən H. Cavid yazır: "İstambula varandan bir həftə sonra gəbələri və səccadələri gömrükdə topdan bir avropalıya satdım və bir az da mənfəət etdim. Validəxana gələndən sonra əylisli Ağa Məhəmməd Tağı və iki nəfər təbrizli buldum ki, bir şirkət binası qoyub, təbrizliləri Təbrizə göndərib və Məhəmməd Tağını da şurada saxlayıb əlimdə alət kimi istifadə edirəm. Məsələn, hər bir feli bir iş olursa, müşarileyhi yollayıb əmələ gətirməkdə tövsiyyə edirəm və ticarətimiz də bu qərar üzrədir: ayda bir-iki barxana Təbrizə çay yollayıb, Təbrizdən və Qafqazdan bəzi şeylər istəyib topdan partiya ilə dəllal vasitəsilə ya gömrükdə, yaxud tişarıda satırız və şu alıb satmaq da ayda ancaq iki kərə ittifaq düşür" (201, 38).

Birinci məktubun davamı kimi görünən bu məktubda yazılardan görünür ki, buradakı beş-altı ay ərzində gənc Hüseyin artıq İstanbul mühitinə alışmış, "özünə müəyyən bir yol açmış, yeni adamlarla tanışlıq dostlaşmış və məqsədinə doğru hərəkətə başlamışdır" (201, 36). Məktubda İstanbul mühitinin gənc Hüseyinə təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Birinci məktuba nisbətən, ikinci məktubda artıq fars sözlərinin azalması və osmanlı türk sözlərinin artması da görünməkdədir ki, "bu da təbiidir, çünki İstanbula təhsilə gəlməkdə

Hüseyn Rasizadənin əsas məqsədi osmanlıcanı mükəmməl öyrənmək, osmanlı-türk ədəbiyyatı, tarixi, mədəniyyəti və sairəylə yaxından tanış olmaq idi” (201, 36).

Məktubdan da göründüyü kimi, İstanbula ticarət üçün gələn Cavid burada mükəmməl təhsil almaq fikrinə düşmüş və məqsədinə çatmışdır. Cavid universitetə girməzdən əvvəl Türkiyənin məşhur filosofu Rza Tevfikdən dərs almış, daha doğrusu, Bölükbaşı onu universitetə girmək üçün hazırlamışdı. Məktubunda, “ta Rəməzana qədər beş-altı ay (edadi) proqramını ikmala çalışdığını və hər həftədə məşhur Rza Tevfik bəydən bəzi həqiqə qədar dair bir-iki dərs proqram xaricində oxuduğundan” (201, 47) bəhs edən Cavidin, Rza Tevfikdən dərs almağı elə də uzun sürməyib. O yazır: “Sonra hürriyyət alınır-alınmaz Rza Tevfik bəy də Ədirnə məbusu untixab edildi. Bəzi əsari-nafie nəşrinə başlandı, darülfununun ədəbiyyat şöbəsinə professor təyin edildi. İttihadi-tərəqqi cəmiyyəti tərəfindən millət vəkalətinə namizəd oldu. Xülasə, iş iş üstündən aşdı, daşdı, bizə vəqt qalmadı” (201, 47).

Rza Tevfiklə tanışlığı Cavidin həyatında əlamətdar olub. Cavid üçün Rza Tevfik Bölükbaşı hər zaman “ustadi-möhtərəm” (201, 54) olaraq qalmışdır. Onları tanış edən isə Caviddən bir-iki il əvvəl Gəncədən İstanbula oxumağa gələn Abdulla Məmmədzadə (Sur) olub. Cavid İstanbul Darülfünununa Rza Tevfikin təqdimatı ilə qəbul olunub.

Özü də istintaqda ona verilən; “Necə oldu ki sizi fakültəyə qəbul etdilər?” - sualını cavablandırarkən deyib: - Həmin il Rza Tevfik özü həmin fakültədə dərs deyirdi. Universitetə onun təqdimatı ilə qəbul edildim.

- Rza Tevfik sizi haradan tanıyırdı?

- Mən İstanbula olarkən Rza Tevfikin yanında oxuyan Abdulla Məmmədzadə -Abdulla Sur adlı bir kirovabadlı ilə tanış olmuşdum Məni ona Abdulla təqdim etdi...”

- İstanbula şair və yazıçılardan kiminlə əlaqəniz vardı? - sualını

isə şair; - “Mən ancaq Rza Tevfikin, Cənab Şəhabəddinin, Xalid Ziyanın və Məhməd Akifin mühazirələrini dinləyirdim” (212, 19) - deyər cavablandırır.

İstanbul Universitetində ədəbiyyat fakültəsi üçillik idi və burada oxuyan H. Cavid təhsil məsələsinə çox önəm vermişdi. Məsələn, o, birinci sinifdə oxuduğu halda, həm də ikinci sinifin dərsləri ilə də ciddi şəkildə məşğul olmuşdu. Türkiyədən yazdığı məktublarda Osmanlı ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, fəlsəfə, ümumi ədəbiyyat tarixi, coğrafiya, məntiq və tarixi təhsil etməsini böyük bir həvəslə qeyd edib.

Məktubunda həmçinin, “Qafqazyadan təhsilə gəlmiş ağaları, əfəndiləri bir-bir arayıb aqibət bir qaçını bulması və hər iki gündən bir bir yerdə olub, söhbət etməsi” haqqında da Qurbanəli Şərifzadəyə məlumat verir.

Cavid İstanbula təhsillə yanaşı Türkiyə ədəbi-mədəni mühitinə də yaxınlaşmış, Namik Kamal, Şinasi, Ziya Paşa, Şəmsəddin Sami, Tevfik Fikrət, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Hamid və filosof Rza Tevfiklə tanış olmuşdur. Türkiyədə təhsil həyatı Cavid üçün, həm də “Türkiyə ədəbiyyatından öyrənmə, təsirlənmə dövrü olmuşdur. Həyatının sonuna qədər Cavid bu təsirdən qurtula bilməmiş, onun bütün yaradıcılığı, dünyagörüşü bu mühitin sürəkli təsiri ilə formalaşmışdır” (81, 149).

İstanbul universitetində oxuyarkən Məhməd Akif Ərsoyun baş yazarı olduğu “Sırat-ül-müstəqim” jurnalında Cavidin üç şeiri: “Yadı-mazi” (245, 86-87), “Elmi- bəşər” (241, 7), “Son baharda” (244, 181-80) dərc edilib. Diqqətçəkən məsələlərdən biri də, Hüseyn Salik Rasizadənin “Cavid” imzasını ilk dəfə bu jurnalda işlətməsidir. Bu, “Rasizadə soyadından Cavid soyadına keçid mərhələsini müfəkkir sənətkarın həyatında prinsipal məsələ kimi dəyərləndirilməlidir” (212, 38), çünki Cavidin bu imzanı işlətdiyi illərdən (1908) ta “ömrünün sonrakı çağlarını diqqətlə izləyərkən” görəcəyik ki, şair bu sözdən ömrünün sonunadək soyad kimi istifadə edib.

Nəinki şairin özü, övladları belə bu soyadı işlədib.

“Sırat-ül-müstəqim” də onun şeirlərinin bir çox məşhurla - “Məhmət Akif, Vələd Çələbi, Əhməd Midhəd, Nəcib Asim, Süleyman Nazif, Ayaz İshaqinin yazılırlarıyla yanaşı dərc olunması” (212, 32) “siyasi və milli qayələr təqib edən ilk milli təsisatın tərkibində” yer alan bu mötəbər insanlarla Cavidin şeirlərinin eyni bir dərgidə yer alması da adi, sıradan bir məsələ deyildi.

Adı keçən “Sırat-ül-müstəqim”in II Məşrutiyət illərində İslam dünyasının hər köşəsindən gələn məktublara yer verərək yaşanan sıxıntıları dilə gətirməkdə mühim rolu olmuşdu. “Sırat-ül-müstəqim”də Cavid şeirlərinin nəşr edilməsi “İstanbul darülfunununda mühazirələr oxuyan Türkiyənin istiqlal şairi Məhmət Akif Ərsoyun Cavid yaradıcılığına maraq göstərməsi kimi də diqqəti cəlb edir” (212, 36).

İstanbul Universitetində Milli İstiqlal şairi Məhmət Akifdən dərs alan, vətənə döndükdən sonra da Türkiyədə öyrəndiklərinə sadıq qalan şair, “Peyğəmbər”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam”, “Səyavuş”, “Afət” kimi faciələrin müəllifi Sovetlər Birliyi dönməndə təqib və basqılara məruz qalmışdır. Quruluşun ideoloji yönətiçiləri ondan pambıq tarlalarını, neft quyularını, partiyayı, sovetləri vəsf etməsini tələb edərkən H. Cavid “Peyğəmbər”də ısrarla yazıb:

*Mən fəqət hüsnü xuda şairiyəm
Yerə enməm də sama şairiyəm (21, 194).*

Müəllimi Məhmət Akif kimi Hüseyin Cavid də islama könül vermiş, imanlı, ərđəmli bir sənətkar idi. İmanı bir gövhərə, “imansız pashı ürəyi” isə “sinədə yük”ə bənzədən Məhmət Akif yazır:

*İmandı o gövhər ki, ilahi, nə büyükdür,
İmansız olan pashı ürək sinədə yükdür!*

Hüseyin Cavid də eyni ilə müəllimi kimi, İslam dünyasını mədəniyyətin beşiyi sayır, İslam mədəniyyətinə və prinsiplərinə bağlı qalmaqla yüksəlmənin mümkünlüyünə inanır, milli əxlaqı, milli ruhu təbliğ edir, onun iflasını ən böyük ölüm sayırdı. O, müsəlmanların mutluluq içində yaşamalarını və inkişafını istəyən bir ruhun insanı idi. Onun bu istəyində ailə ocağından yurda, oradan isə bütün İslam aləminə açılan dinclik, rahatlıq istəyi vardır. Savaş, bunalım və yoxluq illərinin yoxsul insanları Türk ədəbiyyatında problemləri ilə ilk dəfə onun şeirlərində ələ alınıb.

Beləliklə, H. Cavidin 1909-cu ildə “Sırat-ül-müstəqim”də yayımlanan üç şeiri o illərdə onun yaradıcılıqla məşğul olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də “həyat və cəmiyyət məsələləri” haqqında düşündüyünü göstərirdi. Ümumiyyətlə, Hüseyin Cavid İstanbulda olduğu beş il müddətində bir çox şeir yazmışdı. Onun “Bahar şəbnəmləri” kitabındakı bəzi şeirlərinin altına yazılan qeydlər: İstanbul, Böyükdərə, Kağıthanə, Böyükada və s. yer adları da bu fikrimizi təsdiq edir.

1909-cu ilin 10 martında yazdığı məktubda tezliklə təhsilini bitirəcəyi haqqında məlumat verən Cavid Qurbanəli Şərifzadədən İrəvanda türkcə təhsil haqqında ona məlumat verməsini rica edir. Az sonra Qurbanəli Şərifzadənin 20 may tarixli məktubuna cavab olaraq 14-iyun 1909-cu ildə İstanbuldan “yalnız kəndiniz oquyaçaqsınız...” (25, 325) - qeydi ilə yazdığı 6 səhifəlik məktubda Cavidin vətənə dönmək arzusunda olduğu və gələcəyi ilə bağlı “ideya atası” ilə məsləhətləşdiyini öyrənirik. O yazır: “Kəndimə dair sizə bir məsləhət etmək istiyordum. Öylə bir məsləhət ki, ən lüzumlu və əhəmiyyətlidir. Bən kəndim də hər hal istədiyim kibi düşünüyürəm.

Əfəndim! Bən, sağlıq olsun, marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim, ziyarətinizə ki, bəncə, ən böyük səadətdir, nail olacağım. Lakin İstanbuldan yavaş-yavaş soyumağa başlayıram. Səbəbi isə,

Lütvyyə Əsgərzadə

məsləkimizə aid səfəhatı qismən-yəni bizə lazım olacaq dərəcədə görmüş kibi oldum və qüvveyi-maliyyə də zətən yan baqmağa başlayır, hətta qüvveyi-maliyyəyə malik olsam belə, yenə İstanbulla vida etməyi məsləhət görüyürəm” (25, 325).

Məktubdan o da məlum olur ki, təhsilini bitirdikdən sonra vətənə xidmət arzusu ilə dönmək istəyən ədib əslində, Naxçıvana dönmək və burada çalışmaq istəməyib; “Şimdi Qafqasyaya döndükdən sonra Naxçıvan ilə hiç işim yox. Səbəbini anlatmağa qalqışsam, on yarpaq daha yazmam lazım. Bəlkə siz yek nəzərdə o əshabi mühakimə ilə anlarsınız.

Bakıda kafi dərəcədə müəllim var. Gəncədə hakəza. Şimdi bəndəniz əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvan; bunlardan hər hankisini məsləhət görürsəniz, mənə məqbul olur.

Fəqət Naxçıvanda yaşamaq bəncə mahalətdandır. Lakin Naxçıvanda da hər yazın tətill zamanı işlədiyimiz projeləri tərtib edər, ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmarız. Əgərçi bir naxçıvanlı bir məsləyi mahakimə edərəkən bəqeyri həqq-maaş, para gibi xəyalata da qapılır, fəqət bizim yeganə məqsədimiz xidmət, həm də səmimənə xidmətdir” (25, 329).

Məktubdan ədibin hansı səbəbdən Naxçıvana dönmək istəməməsini, lakin Naxçıvanda işləmək istəməsə də, doğulduğu Naxçıvanla bağlı “hər yazın tətill zamanı projeləri tərtib etmək istədiyini”, “ziyalı gənclərin gözünü açmaqdan geri durmayacağını”, vətəninə “səmimənə xidmət” göstərmək arzusunda olduğunu, Bakıda və Gəncədə kafi dərəcədə müəllim olduğundan “əgər mümkün olsa, əvvəl Tiflis, sonra İrəvanda” (25, 327) çalışmaq istədiyini (təbii ki, Q. Şərifzadənin bunlardan hər hansını məsləhət görsə, şair üçün məqbul olacaq), İstanbulda qalib “üç-dörd sənə qədər dəxi həm tədris, həm təderrüs edə biləcəyini”, lakin o zaman da “validəm, vətənim, vətəndaşlarım bütün unutulacaq hala gələcəyi” - fikrindən əndişələndiyini öyrənirik.

Ədibin elmi tərcümeyi-halında qaranlıq məqamlardan biri də

Onun İstanbuldan neçənci ildə vətənə dönməsi məsələsidir.

Cəfəkeş tədqiqatçı, professor C. Qasımov ədibin “dindirmə protokolu”nu bütünlüklə və olduğu kimi təqdim edib. Bunu etməkdə məqsədi “Cavidin ömür yoluna aydınlıq gətirə biləcək bəzi vacib mətləbləri onun tədqiqatçalarına və oxucularına çatdırmaqdır” (151, 97). Uzun illər MTN arxivlərində gizli saxlanan materialları bütün incəliklərinə qədər araşdıran və cavidsevərlərə təqdim edən tədqiqatçı şairin Türkiyədən təhsildən nə zaman qayıtması məsələsini də vacib mətləblərdən biri hesab edib. “Dindirilmə protokolunda Türkiyədən 1910-cu ildə Naxçıvan şəhərinə gəldiyini” söyləyən şairin elmi-tərcümeyi halının yazılmasının vacibliyini vurğulayan professor C. Qasımovun əsas məqsədi “tədqiqatçıların nəzər diqqətini bu faktlara yönəltməklə gümandan həqiqətə gedən yola azacıq da olsa işıq çiləməkdir” (151, 98).

Şairin Türkiyədən neçənci ildə qayıtması Ə. Şərifə görə 1910-cu, akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tədqiqatlarında isə 1909-cu il kimi öz əksini tapıb.

Cavid haqqındakı tədqiqatlarda, daha çox onun İstanbuldan vətənə 1909-cu ildə qayıtması üzərində durulub. Bu fikri əsaslandırmaq üçün Cavidin 1910-cu ildə “Həqiqət” və “İttihad”da yazılar nəşr etdirməsi faktına söykənilib. Görkəmli jurnalist Qulam Məmmədli ədibin “1909-cu ilin dekabrından 1910-cu il iyununadək “Həqiqət” qəzetinin səhifələrində günəşini şeir və məqalələrlə çıxış etdiyi nəzərə alınarsa, “səkkizinci məktubun” İstanbuldan deyil, Bakıdan yazıldığı aydın görünür”- şəklində fikrini ümumiləşdirib (163, 44).

Halbuki “Həqiqət” və “İttihad”da yazılar nəşr etdirmək üçün Cavidin mütləq Azərbaycanda olması gərək deyildi. Necə ki, Cavid 1903-cü ildə Urmiyədən “Şərqi Rus”a yazılar göndərirdi və bu yazılar H. Cavid Urmiyədə ola-ola qəzetin səhifələrində dərc olunurdu, eləcə də, şairin Türkiyədən Azərbaycana şeirlər, məqalələr göndərməsi və bu şeirlərin dərc olunması mümkün idi. İstanbulda

olarkən, 1907-ci ildə, "Fuyuzat"ın 15-ci sayında (34, 31-32) "Hali-əsəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə" adlı bir şeiri də nəşr olunub. Yaxud 26 may 1909-cu ildə "İttifaq" qəzeti № 118-də "Darülfünun ədəbiyyat şöbəsindən" qeydi ilə Cavidin "Son baharda" şeiri dərc edilib.

Deməli, şairin Türkiyədən Azərbaycanın hər hansı bir mətbu orqanına yazılar göndərməsi və dərc etdirməsi üçün onun Azərbaycanda olması və ya olmaması elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Digər tərəfdənsə, şairin vətənə 1909-cu ildə qayıtdığını söyləyənlər onun İstanbuldan Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı 14 iyun 1909-cu il tarixli məktubuna istinad edirlər. Əslində isə, 14 iyunda yazılan məktubda vətənə dönmək haqqında düşünən şairin "marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim" (25, 327) - sözlərinə diqqət yetirilməyib. Belə ki, məktub yazılanda (1909-cu il 14 iyun) mart ayından 3 ay keçmişdi. Bu halda məktub müəllifinin "marta qədər Qafqasyayı ziyarət edəcəyim" (25, 327) - sözlərini qarşıdakı ilin (1910) mart ayı kimi başa düşülməlidir. Onda Cavidin vətənə dönüşü 1910-cu ilin martından öncə necə ola bilərdi.

Cavid məktubunda Naxçıvana dönmək istəmədiyini, Tiflis və ya İrəvanda işləmək arzusunda olduğunu bildirsə də, 1910-cu ildə Türkiyədən Naxçıvana qayıdıb və bir müddət burada "Rüşdiyyə" məktəbində dərslər deyib. Rza Təhmasibin xatirələrinə əsaslanan akademik M. Cəfər yazır ki, "O, burada hər nə qədər bir işdən yapışmağa səy edərsə də, müvəffəq olmur, əlacsız qalıb öz evində məktəb açır, müxtəlif səviyyəli şagirdlərə dərslər deməklə keçinməli olur. 1910-cu illərdə Caviddən xüsusi dərslər alan görkəmli səhnə ustası, professor Rza Təhmasib şairin öz şagirdləri ilə həvəslə çalışdığını xatırlayır" (43, 28).

Naxçıvanda müəllimliklə məşğul olarkən yaradıcılığını davam etdirən ədib burada Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum dram olan "Ana"nı yazıb, şeirlərini İstanbul mətbuatında çap etdirib. Məsələn 1913-cü ilin 14 yanvarında Abdullah Cəvdətin "İctihad"

məcmuəsində şairin "Kiçik sərsəri" başlıqlı şeiri yenə "Qafqazyalı Hüseyn Cavid" imzasıyla nəşr edilmişdir" (237, 22).

Bu şeirin "İctihad" məcmuəsinə necə və kimin vasitəsi ilə çatdırılması fikri də maraqlı doğurur. Tədqiqatçı Mehdi Gəncəlinin fikrincə, şeiri jurnala Əli bəy Hüseynzadə verib. O yazır: "ilk dəfə şeir Bakıda, "Həqiqət" qəzetində 1910-cu ildə nəşr edilmişdir. Cavidin ilk şeirlər kitabı olan "Keçmiş günlər" in nəşr tarixi isə "İctihad"dakı tarixdən daha sonradır. Dolayısıyla bu şeiri "İctihad" məcmuəsinə, İstanbulda olan və Cavidə tanıyan birisi təqdim etmiş olmalı düşüncəsindəyəm. Bu ismin o tarixlərdə İstanbulda olan və "İctihad" məcmuəsinin nəşri Abdullah Cəvdətə yaxınlığıyla bilinən Qafqazyalı Əli bəy Hüseynzadə olduğu fikri qüvvətlidir" (86, 282).

Hüseyn Cavidin "Bahar şəbnəmləri" adlı kitabında yer alan iki şeiri isə, 1916-cı ildən Cəlil Nuri tərəfindən İstanbulda yayınlanan "Ədəbiyyatı-Umumiyyə" məcmuəsində 1918-ci ildə, nəşr edilib. "Ədəbiyyatı-Umumiyyə" məcmuəsi həftəlik siyasi və ədəbi dərgi idi. 1916-cı ilin 4 noyabr tarixindən 1919-cu ilin 8 Mart tarixləri arasında dərginin 110 sayı çıxmışdı. Türkcülük və İslamçılıq politikası çərçivəsində yayınlanan dərgi, bir çox yazarın tarix, hərbi tarixi, siyasət, ədəbiyyat və təhsil mövzularındakı yazılarını və tərcümələrini öz səhifələrində əks etdirib. Dərgiyə yazı yazan müəlliflər arasında Camal Nuri İləri, Məhməd Əmin Yurdaqul, Faiq Əli Ozansoy, İsmail Hami Danışmənd, Samipaşazadə Sezai, Əbdülhaq Hamid Tarhan, Əhməd Rafiq Altınay, Cənab Şəhabəddin, Süleyman Nəsimi, Vədat Örfi Bengü, Süleyman Nəfiz, Əli Əkrəm Bolayır, Müftüoğlu Əhməd Hikmət, Faruk Hafız Çamlıbel, Şükufə Nihal Başar, Rza Təvfik Bölükbaşı və Həsən Ənvər Paşa yer almaqda idi. Adı keçən yazarların arasında Hüseyn Cavidin müəllimi və ustası Rza Təvfik və mühazirələrini sevə-sevə dinlədiyi Cənab Şəhabəddinin də adı "Ədəbiyyatı-Umumiyyə" məcmuəsinin yazarları arasındadır.

Sözsüz ki, keçmiş tələbəsinin Osmanlı türkcəsində yazdığı şeir-

lərlə dərgidə qarşılaşması Rza Təvfiki və Cənab Şəhabəddini xeyli sevindirmişdir. Belə mötəbər yazarların yazılarının yer aldığı dərgidə, "Ədəbiyyatı-Umumiyyə"də, ən önəmlisi də sevdiyi müəllimləri ilə bir sırada Hüseyn Cavidin "Pənbə çarşaf" şeirinin nəşr edilməsi böyük bir hadisə idi. Şairin "Bahar şəbnəmləri" kitabında "Pənbə çarşaf" adıyla yer alan şeiri, dərgidə sadəcə "Çarşaf" başlığıyla verilib" (87, 283).

Dərgidə "Bahar şəbnəmləri" kitabının İstanbula necə gətirilməsindən də geniş bəhs edilmiş, Qafqazyalı şairin - H. Cavidin Osmanlı ədəbiyyatını nüsxə alması təqdir olunmuşdu: "Kafkazyanın ən müktədir şairlərindən Hüseyn Cavid bəyin Bakıda nəşr edilən "Bahar şəbnəmləri" ünvanlı micelle-i eşarını (şeir kitabını) bu kərə şəhərimizə gələn Kırım Hərbiyyə Naziri Cəfər bəy muhibbimiz (dostumuz) bizə iare etmək (ödünc vermək) lütfündə bulundu. Biz də bundan iki mənzumeyi məcmuamıza nəql edirik. Bunların mutaalasında karilerimize (okurlarımıza) bugünkü Azərbaycan şeiri və ədəbiyyatı haqqında bir fikir hasil etdirmək üçün ara-sıra azəri şairlərinin bəzi nəşidələrini anlayacaqlardır ki, Kafkaslı millətləşməyimiz bizim ədəbiyyatımızı təmasşuk etməyi (nüsxə almağı) təkamül üçün ən kestirmə tarik (yol) təlakki etmişlərdir. Bu şəhrahda (yolda) davam edildikcə beş sənəyə kalmaz Osmanlı, Kırım, Kafkaz ədəbiyyatları ittihad edər. Bu gün yalnız Rusiyadakı Müslüman intellektualının (ərbabı-daniş) anlamaqda olduğu bu tarz və şivə, halkca da anlaşılacaq olursa, türkün camiası için nə böyük mezhariyyət" (239, 754.).

Şairin "Ədəbiyyatı-Umumiyyə"də nəşr edilən şeirlərindən biri də "Çəkinmə, gül" (239, 40) şeiridir. Cavidin "Nəcm-i Geysudar" başlıqlı digər bir şeiri də Türkiyə Cumhuriyyətinin elan olunmasından az sonra "Muhacirət Mətbuatı"nın ilki olan "Yeni Kafkasya" (1923-1929, İstanbul) dərgisində nəşr edilmişdi. Bu dərgi Məmməd Əmin Rəsulzadənin on beş gündə bir çıxardığı siyasi, sosial və ədəbi bir orqan idi. Bolşeviklər tərəfindən təqib edilən bu dərginin səhifələrində "açıq imza ilə yazan yazarların bir kısmı bütün Türk dünyasında

tanınmış kişilərdir. Resulzadə Mehmet Emin, A. Zeki Velidi (Togan), Ayaz İshaki (İdilli), Mehmet Fuat Toktar, Sadri Maksudi (Arsal), Yusuf Akçura, Cafer Seydahmet (Kırimer), Abdullah Battal (Taymas), Ahmed Cevad vb. gibi yazar ve şairler Türk dünyasının tanıdığı fikir ve sanat adamlarıdır. Derginin asıl yükünü Resulzadə ilə birlikdə Azərbaycanlı milliyetçilər yüklenmiştir. Resulzadə Mehmet Emin, Yeni Kafkasya'nın sahibi ve başyazarıdır. İlk sayılarda adını gizleyen Resulzadə, daha sonra açık imza ile de yazılar yazar" (238, 89).

Qeyd edək ki, belə zəngin bir müəllif heyəti ilə çalışan dərgi H. Cavidin şeiri haqqında aşağıdakı açıqlamanı da vermişdi: "Möhtərəm oxucularımıza bugünkü Azərbaycan şeiri və ədəbiyyatı haqqında bir fikir hasil etdirmək üçün ara-sıra Azərbaycan şairlərinin bəzi şeirlərini dərc və iqtibas edirik. Hüseyn Cavid bəyin bir nəfis parçası "Bahar şəbnəmləri" adlı şeir kitabından iqtibas olunmuşdur "Nəcm-i Geysudar", Halley ham quyuqlu ulduzun zuhuru əsasında yayılan təhlükə xəbərləri üzərinə yazılmışdır" (243, 8).

Cavid "Yeni Kafkasya" dərgisində Əhməd Cavaddan sonra şeiri nəşr edilən ikinci azərbaycanlı şair olub. Əhməd Cavadın Hüseyn Caviddən əvvəl iki şeiri artıq bu dərgidə nəşr edilmişdi.

Tədqiqatçı M. Gəncəlinin 2014-cü ildə "Türk kultürü incələmələri" dərgisi, №31 də nəşr edilən "Hüseyn Cavidin İstanbul Mektupları və Osmanlı Matbuatında "Cavid" İmzası" adlı məqaləsindən öyrənirik ki, şairin "Qoca bir türkün vəsiyyəti" şeiri "Kafkasyalı Hüseyn Cavid" imzası ilə 20 Noyabr 1913-cü ildə "Halka Doğru" qəzetində çıxmışdır.

Məlumdur ki, Qafqaz müsəlmanları Birinci Dünya müharibəsində (1914-1918) Osmanlı dövlətinin vəziyyəti ilə yaxından maraqlanmışlar. Çanaqqala savaşlarında minlərcə Qafqazlı müsəlmanın iştirak etməsi də yaxşı məlumdur. Birinci Dünya müharibəsində Rusiya tərəfindən əsir alınıb Bakı açıqlarında Nargin adasına götürülən Türk əsirlərinə yardım məqsədi ilə Bakıda "Qardaş köməyi" (1917) adlı bir dərgi nəşr edilmiş və əldə edilən gəlir, əsir-

lərin vəziyyətinin yaxşılaşmasına sərf edilmişdir. “Qardaş köməyi” dərgisində isə Cavidin “Hərb və fəlakət” şeiri dərc olunub. “Hərb və fəlakət” şeirinin dili və muhtəvası, məqaləni yazan müəllifin də diqqətini çəkib. Müəllif, Hüseyn Caviddə Əbdulhaq Hamid və Təvfik Fikrət təsirini sezdiyini qeyd edir: “Hərb və fəlakət” şərlövhəli uzun bir şeir: 1917 -ci ildə yazılmış olan bu uzun şeirin sahibi Hüseyn Cavid Bəy də Hamidi çox oxumuş bir Fikrət tələbəliyi sezər gibi oluyorum. Çünki şeir bir az sonra vəzni dəyişdirilərək insana Fikrətin “Tarixi - Qədim”indəki fəryadlarını xatırladır”:

*Arkadaş, yoldaş, ey vətəndaş, uyan
Yatma, artık yetər, deyişdi zaman” (238, 337-338).*

İstanbulda olarkən Cavidin yazdığı şerhlərindən biri də, farsca yazılan “Vətən” rədifli qəzəlidir. Bu şeir vətən üçün darıxan, qərīb-səyən Cavidin ürəyinin səsidir:

*Olubdur qəlbimə hakim mənim mələli-vətən,
Başımda şur ilə məskən salıb xəyali-vətən,
Vətən, vətən deyərək səs salaram hər diyara,
Düşərmə birca dilimdən, mənim məqali vətən.
Vətən məhəbbətini əmr edibdir peyğəmbər,
Xoş ol kəsə, ona həmdəm olub vüsali vətən (21, 139).*

Vətən həsrəti çəkən Cavid 1910-cu ilin əvvəllərində Türkiyədən Naxçıvana böyük bir amalla; “Vətənə xidmət” amalı ilə qayıdıb. Buna baxmayaraq, 1905-1923-illər arasında Osmanlı mətbuatında zaman-zaman H. Cavid haqqında bilgiler verilib, şeirləri dərc olunub.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyatının mənasına çevrilən elm yolunun zirvəsinə Cavid Türkiyədə çatmış və İstanbul ədəbi-maarifçi mühiti onun sənət məfkurəsini, amalını, idealını yaratmışdır. İstanbul Universitetində təhsil alması onu ümümtürk tarixinin və mədəniyyətinin təbliğatçısına çevirmişdir.

CAVID VƏ TÜRK ROMANTİKLƏRİ

Hüseyn Cavidin ədəbi-estetik və fəlsəfi görüşlərinin, xüsusən bədii dilinin formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinin böyük rolu olub. İstər Universitetdə Rza Təvfik Bölükbaşidan, İstiqlal şairi Məhməd Akif, Xalid Ziya Uşaqılıgil və Cənab Şəhabəddindən aldığı dərslər, istərsə də, Şərq və Qərb filosoflarının - Aristotel, Zərdüşt, İbn Sina, Dekart, Spinoza, Nitsşe və başqalarının fəlsəfi əsərlərindən qazandığı biliklər, sinəsində böyük bir mədəniyyət daşıyan İstanbul mühiti Hüseyn Cavidin dünya-görüşünün inkişafında mühim rol oynayıb. H. Cavidin yaradıcılıq yolu bütün türk dünyasının milli oyanışı, özünüdərk, müstəmləkə və despotizmə qarşı kəskin etirazı dövrünə təsadüf edir. Cavid İstanbulda olarkən Osmanlı Türkiyəsində də vəziyyət kritik idi. İctimai-siyasi vəziyyətlə yanaşı, Türkiyə ədəbiyyatı da müxtəlif meyl və istiqamətləri ilə səciyyələnirdi. Cavid yaradıcılığında bəzi cəhətlər də məhz həmin müxtəlif meyl və istiqamətlərin təsirindən gəlmə idi.

“Osmanlı imperiyasında 1839-cu ildən XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəlinə qədər keçirilmiş, 1839-cu il 3 noyabrda Rəşid paşanın tərtib etdiyi “Gülxanə xətt-i şərifinin” elan olunması ilə başlanan və 1856-cı il 18 fevralda Əli paşanın tərtib etdiyi “Xətt-i hümayun” əsasında davam etdirilən islahatlar dövrünə Türkiyə tarixində “Tənzimat dövrü deyilir” (5, 251). Türkiyədə Tənzimat Fərmanının elanından sonra Batı ədəbiyyatı örnək alınaraq yaradılmış Tənzimat ədəbiyyatı da məhz bu ictimai-siyasi hərəkətin nəticəsi olaraq meydana gəlmiş ədəbi cərəyandır. Tənzimat ədəbiyyatına, əslində yeniliklər - Avropalaşma ədəbiyyatı demək daha doğru olar. İnsan şəxsiyyətinə, real həyata daha çox meyl göstərən yazıçılar Tənzimat dövründə yetişmişdi. Qərb, xüsusən, fransız ədəbiyyatına maraq artmış, yeni janrlar-dram, novella, roman və s. yaranmışdı. Tənzimat ədəbiyyatının (1859-1896) ilk illərində;

Namiq Kamal, Əhməd Mithat Əfəndi, Əbdülhəq Hamid Tarhan və Rəcəizadə Mahmud Əkrəm və s. romantizm axınına qoşulmuşdular. Tənzimat ədəbiyyatının ilk zamanlarda Ziya Paşa və Namiq Kamalın liderlik etdiyi ədəbiyyat "Sənət sənət üçündür" nəzəriyyəsinə bağlı idilər. Əsl siyasətçi və mübarizə adamı olan Tənzimatçılar romantik və romantik olduqları qədər də milliyyətçi, sənətdən çox fikir, ölkü axtarışında, zülmə, haqsızlığa qarşı idilər. Namiq Kamal daha çox Qərb ədəbiyyatının örnəklərinə söykənərək coşqun, yeni, pafoslu bir üslubda vətən, ulus, yurd sevgisini dilə gətirir, hüriyyət və haqsızlığa qarşı çıxan əsərlər yazırdı, yeni şerdəki həyəcan artıq "millət üçün duyulan və ya duyulmağa çalışan faydalı və inqilabçı həyacana" çevrilirdi. Ustad sənətkar Əbdülhəq Hamid Qərb teatr oyunlarını örnək alaraq yazdığı pyeslərdə ailə problemləri, sosial məsələlərə də yer verirdi.

Tənzimat ədəbiyyatından sonra, 1895-ci ildə başqa bir ədəbiyyatın - "Sərvəti-fünun" mərhələsinin başlanğıcı qoyulur. II Əbdülhəmid dövründə fəaliyyətə başlayan "Ədəbiyyat-ı cədidə" onların yazıları yazdıqları dərginin adı ilə "Sərvəti-fünun" adlanır. Təvfik Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Faiq Əli, Hüseyn Cahid, Mehmed Rauf, Süleyman Nazif, İsmayıl Səfa və digər sənətkarların üzv olduğu bu ədəbi hərəkat ədəbiyyatın yeni modelinin yaranmasına səbəb olur. Bu ədəbiyyatın yaranması ilə böyük bir Batılışma mərhələsi başlayır. "Sərvəti-fünun"un təmsilçilərindən Təvfik Fikrət (1867-1912), Cənab Şəhabəddin (1870-1934) başda olmaqla türk şeirinə sərbəst şeir janrı gətirmiş, fransız şeirindəki verlibr adlı janrla divan ədəbiyyatında mövcud olan müstəzad janrının sintezindən yeni bir ifadə tərzini yaratmış, həmçinin ilk dəfə olaraq Türk ədəbiyyatına mənsur şeir janrını tətbiq etmişlər. Sərvətifünunçulardan Xəlid Ziya Uşaqlıq və Məhmət Rauf mənsur şeirin müəllifləri kimi yadda qalmışdır.

1908-ci il Məşrutəsindən sonra isə Türkiyədə ilk ədəbi təşkilat - "Fəcri-ati" yaranmışdır. Emin Bülənd, Əhməd Haşım, Həmdullah Sübhü, Şəhabəddin Süleyman, Rafiq Xəlid, Əli Süha, Fazil Əhməd, Yaqub Qədri, Fuad Köprülü kimi sənətkarların toplaşdığı "Fəcri-ati"

ədəbi təşkilatı bəyannaməsini "Sərvəti-fünun" məcmuəsinin 12 mart 1909-cu il tarixli sayında dərc etdirərək ədəbiyyatın həm problemləri, həm də tədqiqi məsələlərinə münasibət bildirmiş və bəyannamədə Namiq Kamalın zərb məsələ çevrilmiş ədəbiyyatsız millət dilsiz insan kimidir" məşhur sözü əsas tutularaq yeni nəslin yeni bir düşüncəyə sahib olması məsələsi tələb kimi ortaya atılmışdı. Ölkədəki qarmaqarıqlığın, çatışmamazlığın əsas səbəbini istibdadda görən "Fəcri-ati"çilər böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək sənətdə yeni dəyişikliklər etmək istəsələr də, 1911-ci ildə fəaliyyətlərini dayandırmışlar.

Bu ədəbi hərəkatların XX əsr Türk ədəbiyyatının inkişafında, milli ədəbiyyatın yaranmasında böyük rolu olmuşdur. İstər "Tənzimat", istərsə də "Sərvəti-fünun"un Türk ədəbiyyatının yeni məzmunu və yeni formada inkişaf etməsində böyük rol oynamış, türk ziyalıları çox şey əxz etmişdi. Hər iki ədəbiyyatın da cəmiyyətə güclü təsiri olduğu kimi, bu ədəbi cərəyanlarla yaxından tanış olan filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavidə də böyük təsiri olmuşdur.

"Fəcri-ati" ədəbi təşkilatı yarananda Cavid İstanbulda idi və şair Sərvətifünunçu şairlərin hələ həyatda onları ilə tanış olmuşdu. Türk romantiklərinin vurğunu (bu vurğunluq onu ömrünün sonunadək tərk etməyib) olan şair onları sevdiyi kimi, hər kəsə sevdirmək də istəyib. Uşaqlıqdan Cavidlə yaxın münasibətdə olan Ə. Şərif yazır ki, Hüseyn Cavid osmanlı ədəbiyyatından, osmanlı yazıçılarından bizə, xüsusilə mənə və Rzaya (Rza Təhmasib) çox şey nəql edərdi. Onun təhriki ilə mən o zaman İstanbuldan bir neçə kitab sifariş edib almışdım ki, onların içində Əhməd Hikmətin "Xaristan və gülüstan" adlı hekayələr kitabı, Məmməd Əmin bəyin "Türk sazı", Əbdülhəqq Hamidin "Düxtəri-hindi", "Nəstərən", "Təzər" və sair əsərləri də var idi ki, bu əsərlər indi də mənim kitabxanamda saxlanılır. Biz Hüseyn Cavidə rus ədəbiyyatı ilə və rus dilinə tərcümə edilmiş Qərb yazıçılarının əsərləri ilə tanış etdiyimiz kimi, o da bizi Şərq və xüsusilə türk yazıçıları, onların ən qiymətli əsərləri ilə tanış edirdi. O, türk yazıçıları Namiq Kamal, Əhməd Hikmət, Əbdülhəq

Hamid və başqalarından mənə nəql edirdi. Hüseyn hamıdan artıq Əbdülhəq Hamidi sevirdi” (30, 442).

Türk romantiklərinə dərin bir heyranlıq duyan, Təvfik Fikrət, Namik Kamal, Rezaizadə Mahmud Əkrəm, Cənab Şəhabəddin yaradıcılığını sevə-sevə izləyən Cavid daha çox məftun edən Tənzi-mat ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən, türklərin “şairi - azam”, “dahiyi - azam” adlandırdıqları qüdrətli şair - dra-maturq Əbdülhəq Hamid Tarhan olub. Əbdülhəq Hamid “güclü sənətkar olduğu qədər, sənət anlayışında da əvvəlkilərdən daha irə-lidə və daha yenilikçi idi” (252, 181).

Tənzi-mat dövrü türk ədəbiyyatının qüdrətli sənətkarlarından sayılan Əbdülhəq Hamid Cavidin çox sevdiyi şairlərdən olub və onların yaradıcılıqlarında bənzərliklər çoxdur. Əbdülhəq Hamid kimi Hüseyn Cavid də yurdunda ilk mənzum dram meydana çıxar-ıb; Hüseyn Cavid də Hamid kimi Qərbi Avropa şerini ilk dəfə öz mühitinə gətirib; Cavid də Hamid kimi şeirdə parlaqlığa, səlisliyə, musiqiyə, qafiyəyə, bir sözlə, sənətkarlığa xüsusi fikir verib, əruzü sadələşdirib; Onun da hecası eynilə, Hamidin hecasını xatırladır. Hamiddə olduğu kimi, burada da bölgü yoxdur, misralar birbaşa axıb gedir; Cavid də Hamid kimi həm mənzum, həm də mənsur pyeslər yazıb; Cavid də Hamid kimi tarixi mövzulara daha çox müraciət etməklə yanaşı, müasir həyatdan da müxtəlif xalqların yaşayış tərzindən bəhs edib və s.

Bu iki böyük sənətkarın bu qədər bənzərlikləri ilə yanaşı, fərqli-likləri də var: “Hamid pyeslərini oynanmaq üçün deyil, oxunmaq üçün, Cavid isə, oynanmaq üçün yaratmışdır. Üslub və üsula gəldikdə isə onları biri - birindən ayırmaq ilk baxışdan o qədər də asan görünmür. Hamidə bələd olmayanlar şeirlərini eşidərkən Cavidinki, Cavidə bələd olmayanlar isə şeirlərini eşidərkən Hamidinki zənn edərlər” (126, 16).

Hamid əsərlərini “teatro kılığında” yazmışdır, “başqa bir deyimlə desək, Hamid, şeirlərinin önəmli bir qismini teatra bənzə-

yən, fəqət əslində teatr olmayan bir yapıda qələmə alıb. Sənətkarın özü də bunu qəbul edir: “Benim teatrolarım oynanmaq üçün deyil, okunmaq üçün yazılmışdır” (252, 184).

Hamiddən fərqli olaraq Cavid “Peyğəmbər” dramından başqa bütün pyeslərini oynanmaq üçün yazmışdı. Tənqidçi Hənəfi Zeynallının fikrincə, Cavid “əşkal çəhətdən Hamidanədir.” Bizcə, Hüseyn Cavid yalnız “əşkal çəhətdən” deyil, üslub və üsul baxımın-dan da, “Hamidanə”dir.

Cavid Hamidi tanıdıqdan sonra təxəllüsünü ona yaraşdırmış, qəhrəmanlarının isimlərinə belə əksər hallarda Hamidin qəhrəman-larının ismini vermişdir. Məsələn, Hamidin “Tarık” əsərindən Zəhra və Əzra, Teymur, Dilşad, Bəyazit “Teyflər keçidi”, “Ruhlar” və “Ərzilər”dəndir. Cavidin əsərlərindəki mələklər, şeytanlar, xid-mətcilər, nədimlər, dəliqanlılar və saqilər də Hamid əsərlərindən gəlmə müasirlər kimidir.

H. Cavidin sonuncu bir divanəsinin özü haqda və özünəqədərki həqiqət divanələri haqqında düşüncələri olan “İştə bir divanədən bir xatirə” poeması üslubuna, məzmununa, vəzninə görə demək olar ki, Hamidin “Gəram”ının eynidir. “Hətta o qədər Hamidanə-dir ki, bəlkə də Hamid bu gün dirilib məzarından qalxsa, mən bunu nə zaman yazdım deyər. Hələ Cavid divanəsinin söylədiyi: “Yar idim həm yara, həm əğyarə mən” ifadəsi sanki Hamidin divanəsinin “Yar da, əğyar da sən, mən də sən” xitabına səs vermiş kimidir” (126, 18).

“İştə bir divanədən bir xatirə” poemasında Cavid yazır:

*Həpsinin amalı bir, əfkarı bir,
Həpsinin iqbalı bir, ibdarı bir.
Həpsi yalnız bir həqiqət aşiqi,
Həpsi bir vicdanla dinlər halıqi.
Parlamış həpsində bir haq şöləsi,
Xeyrə munis, şərə düşman cümləsi (25, 102).*

Əbdülhəq Hamidsə "Ğəram" əsərində divanənin dili ilə belə deyir:

*Bəzisi camidə olmuş bir imam,
İktidayi- halqa vermiş ittiham.
Bəzisi vaiz, başında qırx kişi.
Hər qıyamətlər qoparmaqdır işi.
Bəzisi bir şeyxdir dərğahda,
Sanki xadimdir o qürbullahda (252, 13).*

İstər Hamidin "Ğəram"ı, istərsə də Cavidin "İştə bir divanədən bir xatirə" poeması divanənin dili ilə deyilsə də, bunlar divanə deyil əksinə, divanə ariflərdir. Bu divanə ariflərin dili ilə Cavid şeirdə "kimsin?", "nəsin?" - sualına cavab tapmağa çalışıb, Şərqin keçmişinə, Orta əsrlərin fəlsəfi görüşlərinə, dinə, fərqli münasibət bildirib, cəmiyyət, insan, bəşərin hazırkı durumu ilə əlaqəli fikirlər söyləyib:

*Bir yığın əfsanə, bin lafu kəzaf,
Uydurub hər kəs çıxarmış ixtilaf,
Hər biri boş bir xayal almış ələ,
Uğraşmış dünyaya salmış vəlvələ... (21, 103).*

Cavidə görə, bəşəriyyət tarixi bir yığın mənasız adət və ənənələrdən, ziddiyyət və kəşməkeşlərdən ibarətdir. Şimdi isə, əskinin təkrarıdır. O, etiraf edir ki, bu yaşa qədər kəsb etdiyi elmi-irfan onu heç bir həyat həqiqətinə yaxınlaşdırmır, əksinə, uzaqlaşdırır. Oxuduğu kitabları "sərsəm kitablar", yazdığı dəftəri isə "saçma dəftərlər" adlandırır, "hökm edir ruhumda artıq başqa hal" - deyə bildiyi bütün elmi-irfandan narazılığını bildirir" (21, 103) və bu qənaətinə gəlir:

*Sorsalar dünyada kimdir hökmdar?
Bən derim: ölmüşlər, ölmüş, duyğular.*

*Bir həqiqətdir bu - varsa şübhəsiz,
Ta cocuqlukta nə öyrənmişsiniz,
Hər nə yad etmişsiniz dün və bu gün.
Qəlbınızdan hər silin, bir-bir bütün (21, 104).*

H. Cavid yaradıcılığında fəlsəfədən söz açarkən, Türkiyənin məşhur filosofu, "İstanbul Universitetində ilk fəlsəfə konfranslarını" verən, "təkkə ədəbiyyatı alanında nəfəslər" (245, 33) yazan və Şərq ədəbiyyatında olan təsəvvüf cərəyanlarının tədqiqi ilə məşğul olan Bölükbaşı Rza Təvfikdən dərs alması faktını diqqətdə tutmaq lazımdır. Çünki Rza Təvfik Bölükbaşı Cavidin "irfan düşüncəsinə, təsəvvüf ədəbiyyatının qaynaqlarına, Qərbə məxsus Nitsşe fəlsəfəsinə (bu illərdə Türkiyədə Rza Təvfik təsəvvüfün Kamil insanı ilə Nitsşenin üstünən nəzəriyyəsini incələməklə məşğuldu) yönəlməsində, onun fəlsəfi biliklərin kamilləşməsində yardımcı olmuşdur" (211, 31).

Məktublarından birində müəllimi Rza Təvfikdən "Şeyx əfəndi" - deyə bəhs edən Cavidin "Şair bütün varlığın ahəng və mənasını sezən ruh olmalıdır" - təliminin dərsini də ondan aldığı anlaşılır. Bu mənada, çağdaş həyatın suallarına cavab verməyən "Qərbin modernizə edilmiş skeptizm, şübhəçilik fəlsəfəsi: Cavidin bu fəlsəfi sistemlərdən üz döndərməsi, qəti inkarçılıq şəklində olsa da, yeni fəlsəfi axtarışlar yolunu tutmuş romantik şərqli bir şair üçün çox normal idi!" (211, 63 -64).

Bəzən o, zahirən bu fəlsəfələrdən üz çevirmiş kimi görünsə də, əslində o, bu fəlsəfələrin təsirindən qurtula bilməmişdir.

Əbdülhəq Hamidin; "Teatrolarım içində ən edebi kılıklısıdır" - dediyi Şeksprin "Otello" və "Hamlet"inin təsiri duyulan "Finten"inin təsiri, eyni zamanda Cavidin "İblis"ində də təkrarlanmaqdadır. Hətta İblisin monoloqundakı:

*İblis nədir? - Cümlə xəyanətlərə bais...
Ya hər kəsə xain olan insan nədir? - İblis... (21, 117) - misraları*

eyni ilə Hamidin "Finten"indəki misralarının həməh-həməh eynidir:

- Mələkmi; yoxsa insanımı diyordun, bəlkə şeytandır?

Mələk də şimdiki insandır, qızım, şeytan da insandır!"

H.Caviddə qaynaqlarını türk romantizmindən, xüsusən Hamiddən alan məsələlərdən biri də təbiətə pərəstiş məsələsidir. Ə.Hamiddə təbiət bir başqadır. "Təbiəti sənətin ana qaynağı, özü kabul edən" Hamid "Türk şeirinə ruhuna və konusuna önəmli bir yenilik gətirib" (252, 25). Məsələn, Hamiddən əvvəlkilər təbiəti daha çox "insan içindəki təbiət" olaraq incələdikləri halda, Hamid onlardan fərqli olaraq insan içindəki təbiətdən çox, "təbiət içindəki insanı etüd etmiş", insan və təbiət arasında geniş bir körpü qurmuşdu. Nəticədə, təbiət və insan bir-birini tamamlayan, zaman-zaman bir-birindən təsirlənən iki üzv kimi ortaya çıxmışdı.

Romantik Azərbaycan ədəbiyyatında isə, "Təbiəti romantik-cəsinə idealizə" etməyi və təbiətə fəlsəfi yanaşmağı ilk dəfə Hüseyn Cavid gətirmişdir. Onun bütün əsərlərində "füsunkar təbiət özünün bir parçası ilə çıxış edir. Çiçəklər, çinar, sərv, bağça, ağaqlıq, xiyaban, gül demətləri romantik sənətkarın pyeslərində təbiətin səlahiyyətli səfirləridir" (78, 11).

Romantiklərin təbiətə münasibətində, təbiətin əbədiliyi kimi təsəvvürlər əsas yer tutur ki, bu da Panteizmlə bağlıdır. Panteizmdə Allahla təbiət bir - birinin içərisində əridilir, vəhdətdə götürülür, yəni, "Təbiətin övladı olan insan öz rəngarəngliyi ilə, onun hissi həyatını müəyyənləşdirən təbiətin qanunları əsasında formalaşmışdır. Təbiət nəinki insandan kənar, eyni zamanda insanın kəndində mövcuddur" (252, 292).

Bu səbəblə, Cavidin pyeslərində təbiətin "səlahiyyətli səfirləri" (79, 11) hər zaman baş rollardadır. H. Cavidin təbiətə və dinə münasibəti "Afət" əsərində öz əksini tapıb. Əsərdə təbiəti şeir, musiqi, din və gözəlliklər mənbəyi kimi göstərən ədib yazır: "Dünyada yalnız bir şeir, bir musiqi, bir din mənbəyi var ki, o da

təbiətdir! Şeirmi istərsin? Yıldızların səvfatı, qürubun məhzunluğu, keçənin sükutu, fəzanın dərinliyi hər birər şeirdir! Musiqimi istərsin? Çayların, ırmaqların ninnisi, dənizlərin, çayların çağlayan vələsi, aslanların, yıldırımların gurlaması, xəfif rüzgarların zümzüməsi, yaprakların, çiçəklərin, bülbüllərin, ishaqların ötürməsi hər birər musiqidir! Dinmi istərsən? İştə, hər yıldıza incə təbəssümləri, hər günəşin yıldıza baxışları, hər gün yeni bir din, yeni bir məhəzəb doğuruyor" (23, 273).

Eyni fikirlər demək olar ki, Əbdülhəq Hamidin "Məqbər"ində belə keçir: "Hənkə qələm təbiəti gözəllikləri haqqıyla təqlid etmiş? Bizim yazıb da gözəl bulduğumuz şeirləri bizə ilham edən təbiətdir. Mənim, əgər varsa, gözəlliklərim dağların, bağların, çiçəklərin dir..." (254, 21).

Təbiətə fəlsəfi yanaşmaq və bəzən də təbiətdən bir "dekorasiya" kimi bəhs etmək üsulu Hamiddə olduğu kimi, Caviddə də güclüdür. "Xəyyam" əsərində H. Cavid bu məsələyə toxunub. Şərqi ilk materialist filosofu Xəyyamın təbliğ etdiyi fikir budur: "Hər şeyin əsası təbiətdir." Hər şey keçicidir. Əbədi olan ana torpaq və daima dəyişən təbiətdir. Cism, əşya, maddi varlıq əslini itirmir, heçə çevrildikdən sonra belə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir.

«Cavid insanı təbiətin ünsürü, «zərrəsi» kimi yox, şah əsəri kimi təsvir edir. Daha doğrusu, təbiət burada təsvir olunmur, yaşayır, oxuyur, nəfəs alır, onun ətri qalır, o, duyulur və eşidilir. Cavidin rəhbər tutduğu poetik naturfəlsəfənin əsasında insanı təbiətlə və dünya ilə bağlayan birlik dayanır. Caviddə hətta təbiətin gecəsi və qaranlığı da işıqlı poetik rəmzdür. – Gözəlliğin büründüyü çadra, «sirləri» örtən və gizləyən bir güzgüdür. Təbiət rəsm edərkən şair – aşiq, filosof və rəssam xəyalı Caviddə birləşir» (141, 108)

Ümumiyyətlə, təbiəti Yaxın Şərqdə ilk dəfə, özünəməxsusu bir şəkildə vəsf etmək, "təbiətin ruhundakı şeiriyyəti açmaq", təbiətə fəlsəfi yanaşmaq Ə. Hamidə müəssər olmuşsa, Azərbaycan ədəbiyyatında "təbiəti varlıq kimi göz önünə sərmək" missiyasını Cavid

öhdəsinə götürmüşdü.

Beləliklə, Ə. Hamidlə H. Cavidin gərək üsul və üslubunda, gərək hər ikisinin mövzularının “uzaq”dan seçilməsində və ya Hamid kimi şeirinə “fəlsəfəni çox qatması, şeiri düşüncələşdirməsi, ya da düşüncəni şeirləşdirməsində” bənzərlikləri çoxdur.

Cavidin sənət kredosunun müəyyənləşməsində Təvfik Fikrətin də təsiri çoxdur, Ziya Gökalpın da dediyi kimi, “Hamidin qüvvətli təsiri altında qalan Cavid eyni zamanda, Fikrətin də təqibçisidir və onun yaradıcılığı, yalnız dil baxımından deyil, fikir və sənət baxımlarından da Hamid və Fikrət təsirlərinin bir halıtası kimi tələqqi oluna bilər” (252, 147).

Təvfik Fikrət inqilabi ruhlu şeirlərində zülm, fanatizm və istibdadı qətiyyətlə qamçılamaş, humanizm və azadlıq ideyalarını, xalqlar dostluğunu tərənnüm etmiş türk şeirinə məzmun və formaca yenilik gətirmiş, “Sənət sənət üçündür” - prinsipini əməldə və nəzəriyyədə tətbiq etmişdi.

Türk ədəbiyyatına ilk dəfə Fikrətlə mövzu olan “dəniz insanın ruhunu dinləndirən, saflığın, təmizliyin simvolu olaraq görülür” (239, 25).

*Saf ve rekaid... hani akşamkı tağayyur heyecan?
Bir çocuk ruhu kadar pür-nisyan
Bir çocuk ruhu kadar şimdi münevver, lekesiz,
Uyuyor Mavi deniz (244, 188).*

Cavid “estetik görüşlərinə güzgü tutan” (126, 5) və üslub etibarlı ilə Fikrətin eyni olan “Dəniz tamaşası” şeirində yazır:

*Günəş qürub ediyor; göy... mühitimiz gömgöy...
Göz işlədikcə köniül uçmaq üzrə çırpınıyor.
Günəş qürub ediyor; göy... fəza, dəniz gömgöy...
Uzaqda, yalnız ufuqlarda var bir aləmi-nur.*

*Bütün gözəlliyi həp sanki toplamış Yaradan,
Dənizdə xəlqə nişan vermək istiyor alan (21, 68).*

H. Cavid “Dəniz tamaşası” şeiri ilə Fikrətin “Uyuyor mavi dənizində” olduğu kimi, insanın gözü önünə şair əliylə işlənmiş, pıçıltılarını belə duymuş kimi olduğumuz bir dəniz tablosu sərir sanki.

H. Cavidin 1914-cü ildə “Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilən “Məzlumlar üçün” yazdığı şeirindəki:

*Yaşamaq istərsən, çalış, çabala,
Rədd olup gurla, bərq olub parla!
Yoqsa fəryadü nalə zaidir,
Bir həqiqət bu: əzməyən əzilir!... (21, 72)*

- misraları da Təvfik Fikrətin “Tarixi -qədim”inə istinad edər kimidir:

*Bir hakikat: Hakikati zencir;
Bir beləğat: Beləğat-i şemşir;
Hakk kavinin, demək şeririndir;
En celi hikmet: Ezmeğen ezilir! (252, 40).*

Sonralar T.Fikrətin “Tarixi-qədim” əsərinin ideyasına Cavidin “İblis”ində, İsklet obrazının yeni versiyasına isə (244, 28) “Peyğəmbər”ində rastlanacağıq”:

*Çeynəyən haqlı, çeynənən mayub:
Qəhrə alqış, qurura səcdə: kərəm (23, 40).
Dinləməz kimsə qəlbi, vicdanı,
Məhv edən haqlı, məhv olan haqsız... (23, 176).*

Tevfik Fikrət və Hüseyn Cavid yaradıcılığında üslub cəhətdən bənzər və ardıcıl məqamlara nəzər yetirsək, "Fikretin O. Kontun dini həyat adlandırdığı pozitiv fəlsəfəsindən qaynaqlanan görüşlərini" (211, 29) onda da görə bilərik.

H. Cavid yaradıcılığında T. Fikrət, R. Tevfik, A. Hamid, Cənab Şəhabəddin, X. Z. Uşaklıgilin təsirinin olduğu kimi, bu yazarların özləri də, "fransız filosofu Ogüst Kontun insan düşüncəsini teoloji, metafizik və pozitiv olaraq mərhələdən ibarət hesab edən pozitivist fəlsəfənin təsiri altında idilər" (251, 220).

Ogüst Kont "bütün fəlsəfə və düşüncələrdən imtina edərək, kəndisi həyat dini isimli bir din təklif edirdi və indiyə qədər insanların inandığı bütün dinləri, insanlıq dininə keçid üçün bir hazırlıq mərhələsi" (244, 220) - adlandırır.

Aydındır ki, Hüseyn Cavid Ogüst Kontun fəlsəfi düşüncəsini Türk romantikləri vasitəsilə mənimsəmişdi. Ogüst Kontun pozitivist düşüncəsini eyni ilə onun "Şeyx Sənan", "Peyğəmbər", "Xəyyam" kimi əsərlərində görmək o qədər də çətin deyil. Belə ki O. Kontun "Bilim insanı insanlıq dininin Peyğəmədir" - fikirlərindən yararlanan H. Cavid "Peyğəmbər" əsərini "bu qənaəti ilə" yekunlaşdırıb.

*Kişi irfan işığında parlar,
Şübhəsiz bildə Allah gücü var.
Əvət, arif düşünür, haqqı bulur,
Aqibət kəndisi bir Tanrı olur (23, 296).*

O, "Xəyyam" da da eyni fikri "Peyğəmbər idim, ümmətim olsa" - şəklində dilə gətirib. Əsərdə; "Peyğəmbər idim, ümmətim olsa" - deyən Xəyyam da bu düşüncənin "Təmsilçisi kimi" təzahür etməkdədir:

*Uydunuz bunca xurafata yetər,
Bu həyat, işlə ölümdən də bətar.
Əl verir pashı, sönük adətlər!
Şən təbiət sizi azadə dilər.
Qarışub birləşin, iffət də budur,
Şeyxin uydurduğu cənnət də budur... (23, 163).*

H. Cavidin Tevfik üslubunda yazdığı əsərlərindən biri də ədəbiyyatımızda "Məsud və Şəfiqə" adıyla tanınan "Bakıda" mənzuməsidir. Əsərdə Cavidin yoxsulların həyatı ilə ilgiləndiyi, işçi sinifinin gələcətdəki bağımsızlığı xüsusunda arzuları yer almaqdadır. Hər zaman proletar məktirəsindən uzaq olan H. Cavidin bu hərəkəti sənətində və görüşlərində bir yenilik olaraq qəbul olunub.

Şeir Tevfik Fikrətin Süha ilə Pərvinini xatırladır. Doğrudur, Şəfiqə - Məsud dialoqu üzərinə qurulmuş mənzumənin mövzusu Süha və Pərvindən fərqlidir, amma, qurgu və simvollar çox bənzərdir. Hər iki əsərdə Məsud və Şəfiqə bir simvoldur: xəyal və həqiqət qavramlarını qarşılayıb, fəlsəfi fikirləri ifadə edirlər: Sosial muhtəvası olan bu şeirdə əsas mövzu xəyalla-həqiqət çatışmasıdır. Şəfiqə bir az xəyalpərvərdir.

İki dost Balaxanı neft mədənlərinə gedərkən, Şəfiqə uzaqdan xoş, şairanə bir ormana bənzətədiyi neft borularını görəncə sevinərək Məsuda göstərir və sorur:

*Nədir o mənzərə? Bir baq, nasıl da cazibədar!
Ki hər baqışda doğar qalbə bir sürur-i bahar.
O sərvilikdə gəzənlər deyilmə həp məsud?
Değilmə - Allah için söylə, həpsi - vəcd-alud? (21, 38).*

Şəfiqənin Məsuddan aldığı cavabı belə olur:

*Xəyal içində bəşər daima səadət arar,
Həqiqətin yüzü lakin gülümsəmər, ağlar (21, 39).*

Örnək verdiyimiz bu misralar Təvfiklə yanaşı, bizə həm də Hamidin aşağıdakı misralarını xatırladır:

*"Az - çok hayaldən gelir insane tesliyet,
Piriğbirardır, yüzü gülmez hakikatın."*

"Məsud və Şəfiqə" şeirinin tamamına diqqət yetirsək mətndə, zəngin-yoxsul təzadlarının vurgulandığını görəcəyik.

Təhkiyəyə dayanan və dramatik bir xüsusiyyəti olan bu şeirin fikir ağırlığı xəyalın həqiqətə qarşı üsyanı, ondan üz çevirməsidir. Həqiqət simvolu olan Məsud cəmiyyət həyatındakı zülüm, səfaləti görərək, bunlardan xəbərsiz olan xəyala - Şəfiqəyə - sanki bunları göstərmək üçün vəzifə alıb.

Şeirin sonrakı bəndlərində xəyalın həqiqətə büsbütün təslim olduğu görünməkdədir. Şairənə bir pafosla yazılmış "Məsud və Şəfiqə" hər şeydən əvvəl, Məsud və Şəfiqənin xarakterində, onları düşündürən böyük ictimai fikirlərdə, milyonçular şəhəri olan neft Bakısı və yoxsul sinifin həyatı, gələcəyi haqqında bəslədikləri gözəl arzular da özünü göstərməkdədir.

"Qadın gülərsə, şu ıssız mühitimiz güləcək, Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək" - deyərəkən Cavidin "Əgər səfil olursa qadın, alçalır bəşər" - deyən Fikrətin çizgisində yürüdüyünü görürük. Bu baxımdan, Hüseyin Cavidin "Qadın" şeiri də diqqətə dəyərdir. Bu şeirdə qadını yüksəldən, onu bir gözəllik timsali olaraq görən, şair qadının köləlikdən qurtulub insan olmasının fərqi varmasını təlqin edir.

Qısacası, qadınların müdafiə olunduğu bu əsərdə şair, qadın üzərindəki kişi hegomoniyasına, qadınların öz haqlarına sahib çıxaraq son vərəqləri yolunda bir müraciət funksiyası ilə yüklənmişdir.

Şairin "Sevgili həmsirə", "ana", "ey nazlı qadın", "ey sevgili", "şəf-qətli mələk" hesab etdiyi qadına "oyan" - deməklə ona insan kimi yaşamaq haqqı verir, "əsərət"ə və "həqarət"ə məruz qalan qadına yol göstərir:

*Çalış, öyrən, ara, bul haqqını al!
Qəhrəmanlar kimi qavgaya atıl!
Kimsədən, gözləmə yardım əsla;
Yalnız kəndinə kəndin ağla! (21, 54).*

Cavid yaradıcılığında Fikrətlə yanaşı, üsul və üslub cəhətdən Məhmət Akif bənzərliyi də görünməkdədir. Cavid hələ tələbəlik zamanından Məhmət Akifin tələbəsi olmuş, mühazirələrini dinləmiş və onu sevmişdi. Məhmət Akif, həm də bir Şərq mədəniyyəti heyranı idi. "Avrupa mədəniyyətinə heyranlıq Şərq mədəniyyətini bilməməkdən irəli gəlir" - fikrində olan şair bu üzəndən diqqəti İslam mədəniyyətinə yönəltməyə çalışmaqda idi. Modernist islamçılar arasında yer alan Akif bütün gücünü Qurani-Kərimdən, fikirlərini isə Cəmaləddin Əfqani və Məhəmməd Abdudhan almışdır. Bütün bunlar Akifə düşüncə platformunda mücadilə vermək imkanı yaratmışdı.

Yaradıcılığında İslam peyğəmbərinin, Şərq fəatehinin, Şərq şairinin, Şərq hökmdarının, Şərq filosofunun, Şərq aşıqının obrazlarını yaratmış Cavid də Akif kimi, Şərq mədəniyyətinin heyranı idi. Onları bir-birinə bağlayan məsələlərdən biri də haq, həqiqət və iman məsələləridir. Cavid də Akif kimi nə zamanın, nə bir kimsənin qarşısında başını əyməmişdi. Hər zaman inancına və sənətinə sadıq qalmış H. Cavid Turan düşüncəsiylə yaşamış və yaratmışdı.

Ancaq Akif ilə Cavid arasındakı bütün bu bənzərliklərlə yanaşı, ayrılıqları nöqtələr də yox deyil. Belə ki H. Cavid hər zaman "Sənət sənət üçündür"-düşüncəsini dəstəklərkən, Akif hər zaman "Sənət sənət üçündür"- nəzəriyyəsinə qarşı çıxmış, fəaliyyətini "Sənət

xalq üçündür” - fikriylə yürümüşdür. Akifə görə şeir, “Libas hizmetini, qida vəzifəsini görməli, gerçəyi hər an və bütün çıpaqlığıyla yaxalamalıdır”, yəni şeir toplumun istəklərini qarşılmalıdır.

H. Cavidlə M. Akifin “yaratıcılıq psixologiyası” demək olar ki, çox zaman üst - üstə düşür. Hətta bəzən bir-biri ilə o qədər bağlı olur ki, “bəzən mövzunun tamamlanmasını, yeni estetik dəyər və məzmun, eyni zamanda məfkurə gücü qazanmasını sanki Akif Cavidin öhdəsinə buraxmış olur” (201, 37). Məsələn: Cavidlə Akifin “Kor neyzən” başlıqlı şeirinə nəzər salsaq, görürük ki, əgər Akifin Kor neyzəni “səfillər aləminin, insan biganəliyinin fəlakət rəmzi, həm də xeyli dərəcədə estet” bir obrazdırsa, “Cavidin Kor neyzəni daha mürəkkəb quruluşa malik mükəmməl, bir xarakter sahibidir” (211, 37). Hətta Cavidin “Dərd aldı sağımı, ölüm solumu, Namərd Araz kəsdi bənim yolumu” (21, 219) - deyən Kor neyzəni ictimai-siyasi məzmunla daha çox yüklənmişdir.

Sözsüz ki, Akiflə Caviddəki bu “poetik ab-hava” bənzərlikləri öləri, “zahiri bənzərliklər deyil, poetik ruhi birliyin, doğma düşüncələr dalğasının birindən digərinə ötürülməsinin dəlilləri” (25, 39), onların ruh və düşüncə birliyinin təzahürüdür.

Ümumiyyətlə, H. Cavid ömrünün sonunadək Türkiyədə öyrəndiklərinə, xüsusən də, “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə sadıq qalmış, ədəbiyyatımıza “Peyğəmbər”, “İblis”, “Şeyx Sənan”, “Xəyyam”, “Afət”, “Topal Teymur”, Səyavüş” kimi əsərlər vermişdir. Çoxları sovetləri vəsf edərkən Cavid “Peyğəmbər”də israrla məramını bəyan edirdi:

*Mən fəqət hüsnü-xuda şairiyim
Yerə enməm də səma şairiyim (23, 194).*

Cavidin Hamid, Təvfik Fikrət, Rza Təvfik və Məhmət Akiflə üsul, üslub, dil və düşüncə bənzərlikləri çoxdur.

Bu bənzərlikləri görə Hənəfi Zeynalı hələ keçən əsrin əvvəllərində yazırdı: “İki əsrin və iki mühitin hüdudunda böyüyən”

H. Cavid əslən azərbaycanlı olsa da, “düşüncə zövqü və üslub etibarı ilə tam bir istanbullu gibi meydana çıxmışdır. Onun üzərinə bir tərəfdən tərbiyə aldığı klerikal ruhani mühiti və İstanbulun aristokrat həyatı, o biri tərəfdən inkişaf etməyə başlayan sənaye-aqrar Azərbaycan burjuaziyası mühitinin təsiri. İştə, Cavidin yaratıcılığının ana xəttini təşkil edən mənbə. Onun yazdığı İstanbul dili və ədəbiyyatı ilə Osmanlı şairlərindən Əbdülhəq Hamid, Rza Təvfik və Təvfik Fikrətdir. Bu şairlərin təsiri də Cavidin sonrakı yaratıcılığında daha aydın surətdə əks etməkdədir” (225, 21-22).

Halbuki, Hüseyn Cavid “İki əsrin və iki mühitin hüdudunda” deyil, “iki əsrin, üç mühitin; Çarlıq Rusiyası, Şahlıq İrənı və Osmanlı Türkiyəsi mühitində böyüyürdü.

Bütün bu bənzərliklərlə yanaşı, Hüseyn Cavid yenə də özünəməxsusdur, bənzərsizdir, yəni, H. Cavidin “yazdıqları nə Təvfiqanə, nə Hamidanə, nə də Fikrətanədir, Onun yazdıqları Cavidanədir” (227, 29).

Ədəbiyyatımızda elə sənətkarlar var ki, onlar fərdi üslub sahibidirlər. Necə ki, Füzuli, Baki, Nəfi, Nədim, Şeyx Galib, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Məhmət Akif, Təvfik Fikrət, Yəhya Kamal və s. özünəməxsus üslubu var. Eləcə də, Hüseyn Cavidin özünəməxsus şəxsi üslubu var.

Hüseyn Cavidin ədəbi-mədəni fəaliyyətində Gəncə və Tiflis mühitinin yeri

İstanbuldan vətənə nəcib arzularla dönən Cavid az bir müddət Naxçıvanda yaşayandan sonra Bakıya, Bakıdan da Gəncəyə gedir. 1911-ci ildə Cavidin Tiflisdə olduğunu həmin ilin sentyabr ayında İsmayıl Həqqinin Tiflisdən Bakıya, Məhəmmədəli Sidqiyyə yazdığı məktub təsdiq edir. Məktubda deyilir ki, “Hüseyn Cavid bu saat oturub qabağında, onun nurani üzünə baxıb ləzzət aparıram. Sizə salam yetirir” (30, 173).

Göründüyü kimi, Türkiyədən vətənə dönən və əvvəl Naxçıvanda

işləyən şairin az sonra sorağı Bakıdan, Tiflisdən, Gəncədən gəlir. Bu da onu göstərir ki, özünə iş axtaran Cavid bir səyyah kimi Azərbaycanı gəzib dolaşmış. 1910-cü ilin ortalarından 1911-ci ilin sonlarına qədər Bakıda olan Cavid (burada iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən yaradılmış "İttihad" məktəbində il yarım çalışmış) Gəncəyə gəlmiş və dostu Abdulla Surun vasitəsiylə Gəncədə "Mədrəsəyi-ruhaniyyə"yə müəllimliyə düzəlib (Cavidi İstanbulda Rza Təvfiklə tanış edən də A. Sur olub. "İttihad" məktəbinə də Abdulla bəyin təqdimatı ilə düzəlib).

Məmmədəmin Rəsulzadənin, "Milliyyət-pərvərlik ruhunu qüvvətləndirən ən mühim mərkəz" adlandırdığı Gəncə Müsəlman Ruhani Seminariyasında çalışmaq şair üçün böyük şans idi. Burada İlahiyyat və Quranın oxunması ilə yanaşı, Azərbaycan, ərəb, fars və rus dilləri, tarix, coğrafiya, təbiət tarixi, həndəsə, cəbr, riyaziyyat və gigiyena fənləri də tədris olunurdu, yəni "Mədrəsəyi-ruhaniyyə"də təhsilin quruluşu və məzmunu əsaslı şəkildə dəyişmişdi. Bu mədrəsənin tədris planını Azərbaycan müəllimlərinin II qurultayının tapşırığı ilə Üzeyir Hacıbəyov hazırlamış və oraya dünyəvi fənlər daxil etmişdi. Şəhər camaatının "Mədrəsəyi-ruhaniyyə" adlandırdığı Gəncə mədrəsəsinin müəllim və tələbələri xüsusi geyim formasına malik idilər. Onlar milli təssübkeşlikləri ilə fərqlənirdilər. Dövrün vacib milli məsələləri hər bir müəllimin fəaliyyətində başlıca yer tuturdu. Birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra geniş şəkildə almış "dil pozğunluğu"na qarşı mədrəsə müəllimlərinin hamısı vahid cəhəddən çıxış edir, xalq dilini, milli varlığın gələcəyini düşünürdü" (260).

Bu məktəbdə dərs deməsi Cavidin ürəyindən idi. Dostu Abdulla Surla birlikdə olması, Mirzə Abbas Abbaszadə, İdris Axundzadə, Rza Zəki, Həmid bəy Yusifbəyadə, İsmayıl Faiq, Akif Səfvət kimi dövrün qabaqcıl müəllimləri ilə çiyin-çiyinə çalışması onu məmnun edirdi.

Məktəbə yenidən müəllimliyə düzələn Cavidin siyasi cəhətdən eti-

barlı olub-olmaması barədə Yelizavetpol qubernatoru İrəvan qubernatorundan məlumat tələb etmiş, İrəvan qubernatoru da öz növbəsində 1912-ci ildə Yelizavetpol qubernatoruna raport yazaraq Hüseyn Hacı Molla Abdulla oğlu Rasizadənin siyasi cəhətdən etibarlı olması haqqında təqdimat vermişdi. Yelizavetpol ruhani seminariyasına təqdim edilmək üçün tələb edilmiş bu şəhadətnamə Cavidin 1912-ci ildə Gəncədə olması və 1937-ci ildə arxivi darmadağın edilmiş Axund Hüseyn Pişnamazzadənin müdür olduğu seminariyada müəllim işlədiyini təsdiqləməkdədir.

Təəssüf ki, Cavidin dostu Abdulla Surla birlikdə işləmək səadəti çox az sürüb. 1912-ci il mayın 8-də, Abdulla Surun çox gənc yaşında xəstəlikdən vəfat etməsi seminariyanın müəllim və tələbələri kimi Cavidə də dərin təəsiri olmuşdu. Bu vaxtsız dost itkisindən kədərlənən Cavid təsirli bir yazı yazıb "İqbal"da dərc etdirir. O yazır: "Bu gün qara torpaq əcalın pəncəyi-qəhri Qafqasiyanın, Rusiya türklərinin, daha doğrusu, bütün türk ünsürü-nəcibinin yorulmayan, qəhrəman və çalışqan bir evladını ağuşi-əbədisinə alıyor.

Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə, A. Sur, Abdulla Tofiq imzalarını qəzetə sütunlarında görə bilməyən pək az qare bulunur zənn edərim. İştə o fəal gənc getdi. Nakam olaraq tərki-həyat etdi. Onun türk dilinə, türk ədəbiyyatına olan xidmətləri pək parlaq olacaqdı, əfsus ki, kəndisi söndü, getdi..." (25, 262).

Böyük bir ürək ağrısı ilə yazılmış bu xəbəri oxuyub, kədərlənməmək mümkün deyilmiş. Bu barədə 1912-ci ilin 2 iyununda Oruc Orucov "Tazə xəbər"də yazırdı: "Bu gün "İqbal" qəzetində ədibi-möhtərəm A. Surun vəfat xəbərini oxudum. Oxuyub da dəryayiqəm və yasa qərq oldum. Möhtərəm Hüseyn Cavid əfəndi tərəfindən mərhumun haqqında yazdığı məqaləni oxuduqca biixtiyar gözümdən yaş axmağa başladı."

Cavid bu yazısında M. Ə. Sabirin, molla Ruhulla həzrətlərinin ölümünü də xatırlayır: "şu bir sənə zərfində Qafqas, ulu Qafqas, sevgili evlatlarından üç qiymətli vücud qayıb etdi. Birincisi möhtə-

rəm şair mərhum Sabir həzrətləri idi. Miri-mumileyhi Tiflisdən Şamaxıya, yeni məzari-ədəmə doğru yollandığı sırada görmüştüm. O lətif və düşgün sima hala gözümün önündə təcəssüm edib duruyor. Qafqas öylə nadir vücadə bir də pək çətinliklə malik ola bilir. İkincisi vətənpərvər ülamamızdan Hacı molla Ruhulla həzrətləri idi ki, ziyayi - təhəmmülgüdazi islam ruhiylə bəslənmiş hər bir vətəndaşını məhzun və dilxun etdi. Üçüncüsü isə şu iki mərhumun hiç birilə qabili-qiyas olamaz. Çünki onlar kamilən olmasa belə yenə az-çoq yaşayıb və istədikləri qədər millət və vətənlərinə ifayixidmət edə bilmişlərdi.

Bu isə (A. Sur) hənüz yeni-yeni qol-qanad açıb, təşəbüsətdə bulunub vətən yavruları üçün, onların tərəqqiyyatı üçün çalışıb-çabalamaqda ikən, ölüm, o acı həqiqət, o müdhiş qüvvə fürsət vermədi, biçarəyi aldı, götürdü” (25, 263).

Abdulla Surun ölümündən sonra cahil mollaların fitnəkarlığı ilə mədrəsəyə təzyiqlər daha da gücləndirilir. Xüsusən də, “Məktəbi-ruhaniyyə”nin əhəmiyyətini dərk edən çarizm bu milli təhsil ocağını bağlayıb. Mədrəsə bağlandıqdan sonra işsiz qalan müəllimlər Bakıya və ya şəhərdəki müxtəlif məktəblərə getmək məcburiyyətində qalıblar. Cavid də bu işsiz qalmış müəllimlərdən biri olub.

Məktəb tətildə olduğu üçün Cavid Tiflisdə idi və məktəbin bağlanma xəbərini də burada almış yenidən iş axtarmaq məcburiyyətində qalmışdı. Bütün bunlar onun Q. Şərifzadəyə yazdığı məktubda da öz əksini tapıb. O yazır: “...Sizdən ayrıldıqdan sonra, Aqaraya, Faiq əfəndinin yanına getdiyimi bilirsiniz. Orada bir aya qədər işləyib...saf və sağlam bir hala gəldim. Sonra Gürcüaniyə gəlmək istədim, bir-iki ofitser osmanlı türkcəsi öyrənmək üçün rica ilə məni Tiflisdə saxladılar. Naxçıvana getmək mənə qismət olmadı. Nəhayət, bu gün Gəncədən bir məktub aldım ki, orada məktəbi-ruhaniyyəni bağlamaq qərarına gəlmişlər” (25, 271).

Göründüyü kimi, məktəb tətildə olduğu zaman şair Acariyada dincəlməmiş, Gürcüstanda “bir-iki ofitserə dərs vermiş” və bu zaman

işlədiyi məktəbin bağlanma xəbərini almışdı. Bu xəbərdən pərişan olan şair yenidən iş axtarmağa başlamış, ərki çatanlara məktub yazmışdı. Hətta o zaman Qori semnariyasında təhsil alan Əli Səbri Qasımova məktub yazaraq bir ricada bulunmuşdu: “Firidun bəyə de ki, mən Tiflisə gəlmişəm, işsizəm!” (163, 72).

Cavid hətta Firudin bəy Köçərliyə məktub yazmış Əli Səbri Qasımova vermişdi. Əli Səbri Qasimov məktubu aparıb Firidun bəyə çatdırmışdı. O yazır: “Mən açıq məktubu aparıb Firidun bəyin stolunun üstünə qoydum. O, məktubu götürdü, mənə heç bir söz demədi. O, ağır adam idi. Çox danışmağı sevməzdi. Cəsarət edib, fikrini soruşmadım. Şənbə günü axşam qatarı ilə Tiflisə getdi. Bazar ertəsi gəlmədi. O gün onun dərsi yox idi. Sabahı günü onu müəllimlər otağında gördüm. Bir həftə sonra, şənbə günü Tiflisə getdim. Tiflisdə evində olduğum qohumumuz Məşədi Ələsgər Bağirov mənə dedi ki, Mirzə Hüseyn (Hüseyn Cavid) işə düzəlib. O, “Aliyev uçeniye” məktəbinə müəllim düzəlmişdi” (213, 54).

Yay aylarında Tiflisdə olan Cavid “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşayırmış. Professor Əziz Şərif yazır: “Bir neçə gün Şeytanbazarda “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşamalı oldum. Məlum oldu ki, Hüseyn Cavid də mən yaşadığım “Azərbaycan” mehmanxanasında yaşayır” (201, 79).

Beləliklə, 1912-ci ilin yanvar ayından iyulun axırınaqədər Gəncədə yaşayan və az müddət Pişnamazzadənin məktəbində müəllimlik edən Cavidin bu səadəti avqustda aldığı bir xəbərlə sona çatıb.

Akademik Məmməd Cəfər yazır ki, “1912-ci ilin axırlarında Cavid yenə bir daimi iş yeri tapmaq məqsədilə Gəncəyə gedir. Burada bir neçə aylığa müəllimlik yeri tapsa da, az sonra işdən çıxarılır. Əlacsız qalmış Cavid bir müddət Gəncə dəmir yolunda mühasiblik etməyə məcbur olmuşdur” (43, 89).

Cavidin bir müddət Gəncədə dəmir yolu idarəsində mühasib işlədiyini Hənəfi Zeynallı da bir məqaləsində qeyd edib. İşsiz qalan şairin “bir müddət Gəncə dəmir yolunda mühasiblik etməyə məcbur

olması" (30, 89) mümkündür. Çünki "xidmətkarlığı çox sevən" (25, 318) Cavid heç zaman çalışacağı işi seçməyib, lakin məktəbin bağlanma xəbərini alan Cavid Gəncəyə getməyib, əksinə, bir az öncə bəhs etdiyimiz kimi Tiflisdə özünə iş axtarmağa başlayıb.

Gəncədə olarkən Cavid, 1912-ci ildə "Maral" faciəsini yazıb tamamlayıb. Akad. Məmməd Cəfərə görə "Gəncədə mühasib olduğu aylarda Cavid "Maral" faciəsi üzərində işləyib, 1913-cü ilin yanvarında əsəri tamamlayır. Faciənin birinci pərdəsinin remarkasındakı "Hadisə Qafqaz şəhərlərindən birində vəqə olur" - sözləri də, çox güman, Gəncə şəhərinə işarədir" (43, 64).

Əgər ədib əsəri 1913-cü ildə yazıb tamamlayıbsa, o zaman əsər Tiflisdə tamamlanıb, çünki 1912-ci ilin yay aylarında Cavid Gürcüstanda idi. "Qori seminariyasını bitirib, uzun müddət Naxçıvanda, sonra da Tiflisdə müəllimlik etmiş Xəlil Hacılarov da Cavidin 1912-ci ildə Tiflisdə yaşadığını, işsiz olduğunu, tez-tez ona rast gəldiyini və həmişə də pərişan, qayğılı göründüyünü, maddi cəhətdən çox ağır vəziyyətdə olduğunu xatırlayır" (43, 29).

1912-ci ilin avqust ayından Cavid Tiflisdə idi. Bir az əvvəl də bəhs etdiyimiz kimi, Cavidin Tiflisdə olmasından böyük bir sevinc duyan İsmayıl Həqqi Tiflisdən Bakıya, Məmmədəli Sidqiyyə yolladığı məktubunda məlumat verirdi: "Hüseyn Cavid bu saat oturub qabağımda, onun nurani üçünə baxıb ləzzət aparıram. Sizə salam yetirir" (163, 33). O, Gəncə ruhani seminariyasının bağlanması haqqında xəbəri Tiflisdə almışdı. İşsiz qalmış Cavidin ümidi yenə Qurbanəli Şərifzadəyə idi. Bu səbəblə, o, Şərifzadəyə bir məktub yazıb. Məktubda işsiz olduğunu, bir aya qədər Aqarada Faiq əfəndinin yanında qaldığını, qısa bir müddət bir-iki ofitserə osmanlı türkcəsini öyrətdiyini xəbər verdikdən sonra, yenə də işsiz olduğunu bildirib. Yazılan məktubdan Cavidin çarəsizlik içərisində olduğu və Qurbanəli Şərifzadədən hansı yolda hərəkət edəcəyi haqda məsləhət istədiyini, hətta "çorni raboçilik" olsa belə işləməyə hazır olduğu aydın olur. O yazır: "Şimdi, bu təfsilatı əldə etdikdən sonra

bənim nə yolda hərəkət edəcəyimi düşünür. Artıq hərçi badabad, işçiliyə - çorni raboçiliyə qərar verdim. Bəni iki yola sövq etdiniz. Haydı, üçüncünü də ikmal ediniz, baqalım nə çıxar..." (201, 65).

Bu məktub 1912-ci il avqustun 28-də, yəni Cavidin Tiflisdə Gəncədəki məktəbin bağlanması xəbərini aldıqdan sonra yazılıb. Məktubdan görünür ki, İstanbuldan vətənə böyük arzular və ümidlərlə qayıtmış Hüseyn Cavidin vəziyyəti o qədər də ürəkaçan deyilməmiş. "Bakı, Gəncə, Tiflis məktəblərində maarif naminə işləmək imkanından məhrum olan" şair "Çorni raboçi"liyə də hazır imiş və o dostu Qurbanəli Şərifzadəyə Kaxetiya dəmiryol tikintisində iş üçün müraciət edirdi. Məktubdan Cavidin maddi cəhətdən çox böhranlı günlər keçirdiyi, Q.Şərifzadəyə ünvanladığı "Bəni iki yola sövq etdiniz. Haydı, üçüncünü də ikmal ediniz..." (201, 65) - sözlərində onun məsləhətlərinə böyük ehtiyacı olduğu da açıq-aydın görünür.

Bu məktub Qurbanəli Şərifzadəyə yetişmədiyindən ondan bir xəbər ala bilməyən Cavid özünə iş axtarmağa başlamış və ilin ikinci yarısında Firudin bəy Köçərlinin köməkliyi sayəsində işə düzəlmiş və yeni bir iş yeri tapması haqqında 1913-cü ilin sentyabrında "Tiflisdən Bakıya Məmmədəli Sidqiyyə göndərdiyi bir məktubda sevinclə, ayət iş yeri tapdığını, müəllimliyə qəbul edildiyindən" bəhs etmişdi (43, 36).

Göründüyü kimi, bu aylarda, yəni avqust ayında Cavid həqiqətən də, Tiflisdə idi və İttifaq məktəbində müəllim işləyirdi.

"İttifaq" məktəbi Tiflisdə "Alyev uçeniye" və "Omarov uçeniye" kimi tanınan iki məktəbdən birincisi, "Alyev uçeniye" idi. Bu məktəbin də bağlanma təhlükəsi vardı.

1914-cü ildə Cavidin "İqbal" qəzetində yazdıqlarından məlum olur ki, "İttifaq" məktəbi böhranlı günlər yaşayırmış və bu böhranın səbəbi bir tərəfdən "məktəbin maliyyə xərclərini ödəməyi heç kəsin öz öhdəsinə götürməməsi" idisə, digər tərəfdən də, "Simruq" və "Kimya" xeyriyyə cəmiyyətlərinin arasındakı nifaq idi. Bu da məktəbin bağlanması təhlükəsini reallaşdırırdı" (214, 50).

Firidun bəy Köçərlinin köməkliyi ilə müəllimliyə düzəltdiyi bu məktəbin bağlanması şairi çox diltör etmişdi. Maddi çətinliklər içərisində çırpınan, çox əziyyətlərə düçar olan şair bu illərdə "şəhərin ən yüksəkdə yerləşən məhəllələrindən birində, şəhərin panoramasının aydın görsəndiyi kiçik, eyvanlı bir evdə yaşayıb. Sonra Cavid bu evdən çıxıb, Tiflisin məşhur "Şeytanbazar" deyilən məhəlləsində özünə ev tutub. Ə. Şərif yazır: "Hüseyn Cavid Şeytanbazarda Surp-Sərkis küçəsində yaşayırdı, ancaq biz onun ünvanını bilmir, evini tanıyırdıq. İsmayıl Həqqinin kontoruna girdik ki, oradan bir adam bizə bələdçilik eləsin. Kontorda İsmayıl Həqqinin qardaşı Qasım-dan başqa heç kəs yox idi. O, bizi Hüseyn Cavidin mənzilinə apardı.

Cavid ağlagəlməyən bir şəraitdə yaşayırmış. Əvvəla, onun otağına dırmaşmaq üçün çox ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır ki, qıçın sınmasın, özün də kəlləmayallaq yerə gəlməyəsən; içəri girəndə ikiqat əyilməlisən ki, başın qapının yuxarı taxtasına dəyib parçalanmasın - otağa aparın pillələr o qədər çürüyüb laxlamış, qapı isə o qədər alçaqdır ki, allah göstərməsin!

Cavid evdəydi. Biz səs-küylə içəri girdik. Otaq çox isti və papiros tütüsü ilə doluydu. Otaq da nə otaq! Dar bir daxmacıq" (201, 85). Belə ağır şəraitdə yaşamasına baxmayaraq Tiflis dövrü şairin yaradıcılığında uğurlu olub. 1913-cü ilin mayında onun 24 səhifəlik ilk şeirlər kitabı "Keçmiş günlər" İsmayıl Həqqinin "Şərq" mətbəəsində çapdan çıxıb. Bundan bir az əvvəl isə ədib "Ana" dramını Tiflisdəki Gürcü şirkətində öz xərci ilə çap etdirmişdi. Şair hər iki kitabına xüsusi bir mülahizə yazıb əlavə etmişdir: "Ana" əlifaz və tərtibatca, rəvaid və təbiratca İstanbul türkcəsini xatırlatmaqla bərabər, Qafqaziyayı da bütün-bütünə unutmamaq istəməz. Barmaq üsulu, yaxud mənzum yazılar dairəvi və qafiyəcə təqib edilən üsul da pək sıgı olmayaraq olduqca sərbəst və genişdir. H. C."

Müəllif bu mülahizədən sonra nəşr edilməmiş əsərləri haqqında da məlumat vermiş, "Keçmiş günlər" - mənzum, "Maral" - 4 pərdə, mənsur, "Bahar şəbnəmləri" - mənzum və "Rəmzi" - dram 5 pərdə,

mənsur" qeydi verilmişdir. Eynilə, "Ana" dan az sonra nəşr edilmiş "Keçmiş günlər" kitabının sonunda da ədibin qeydi verilmişdir: "Keçmiş günlər"i şairinə bir nəzərlə gözdən keçirənlər şeirə bənzər bir şey bulamazlar. Şu yarpaqlar yalnız hekayə və həsbhal tərzində qaralanmış bir taqım parçalardır. Yazılışına gəlincə, "Ana"dakı "mülahizə"yə bir kərə əvfinəzər edilməsi kafi olsa gərək H.C.Mayıs, 1913."

Bu "mülahizə"lərin yazılması Azərbaycan şeirində yeni idi. Əziz Şərif haqlı olaraq hər iki "mülahizə"si ilə H. Cavidin "Azərbaycan şeirinə özünəməxsus bir üslub gətirdiyinin" və bu üslubun ədibin "bütün yaradıcılığı boyu əsərdən-əsərə keçərək inkişaf edərək, "Hüseyn Cavid üslubu"na çevirildiyini" (201, 75) vurğulamışdır.

Cavidin ən yaxın və səmimi dostluq əlaqəsi saxladığı şəxsiyyətlərdən biri də İsmayıl Həqqi olmuşdur. Həqqinin kontoru Tiflisdə azərbaycanlıların mərkəzi idi və Azərbaycanın tanınmış ziyahları; Qurbanəli Şərifzadə, Əliqulu Qəmküsar, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Ərəblinski, Əziz Şərif və s. onun dostları idi. Onları bir-birinə bağlayan səmimi dostluq, ədəbi-mədəni əlaqələr idi. İsmayıl Həqqinin Seytanbazarda yerləşən mətbəəsində Cavidin "Keçmiş günlər"i ilə yanaşı, M. Cəlilin "Poçt qutusu", Əziz Şərifin "Rəhim çeşməsi" nəşr olunmuşdur.

Dövrün açıqfikirli maarifpərvərlərindən olan İ. Həqqinin kontorunda və ya müsəlman qiraətxanasında Cavidin tez-tez olması, onunla fikir bölüşməsi təbii idi. Teatra xüsusi rəğbəti olan Cavid burada olarkən, Tiflis teatr aləmi ilə maraqlanıb. Əziz Şərif, Rza Təhmasib, Yüzbaşov, Əliqulu və Rzaqulu Nəcəfov qardaşları, İsmayıl Həqqi, Kirmanşahlı, Qurbanəli Şərifzadə kimi şəxsiyyətlərlə ünsiyyət saxlayıb, birlikdə teatr tamaşalarına baxıb, fikir mübadiləsi edib. Bu tamaşalar haqqında yazdığı resenziyalarla qəzetlərdə iştirak edib; "Tiflisdə teatr, yaxud sənəti-tamaşada təbəddül və tərəqqi" (25, 275).

Qurbanəli Şərifzadə hər zaman Cavidin şeirlərini oxuyub, dəyərləndirib. Hətta şairin dilindən hələ bitirmədiyi “İştə bir divanədən bir xatirə” poemasını atası ilə birlikdə dinləyən Şərif dostu yazır: “Şeir nə qədər qüdrətli olarmış! Hüseyn oxuduqca sanki daxmanın divarları (Şeytanbazarda qaldığı ev) aralanıb uzaqlaşır, başımızın üstündən asılan səqf haraya isə qalxıb yüksəlir və qaranlıq, tüstülü daxma nurla dolub, qəribə bir aləmə çevrilirdi. Gözəl, ahəngdar, mənalı şeirlər misra-misra axır, qulaqlarımızı oxşayırdı. Cavidin gözlərində sanki qılgıncım yağır, səsi guruldayırdı” (201, 86). Əziz Şəriflə Cavid aralarındakı yaş fərqi nə baxmayaraq, gözəl anlaşırdılar və birlikdə çox zaman keçirir, fikir mübadiləsi edir, kitab oxuyur və müzakirə edirdilər. Onlar bir çox kitabı: “Zərdüşt belə deyirdi”, “Anatem”, “Anafisa”, və “Həyatımızın günləri”ni birlikdə oxuyub, müzakirə ediblər.

Cavidin Şeytanbazarda qaldığı otağın pəncərəsindən Şeyx Sənan dağı görünürmüş” (30, 216). “Şeyx Sənan” əfsanəsi Tiflisdə xalq arasında dolaşan çox məşhur bir əfsanə olub. Hənəfi Zeynəliyə görə, “bu dövrün, onu büsbütün təzyiqli altına alan bir ruhani, dindar, sufiyanə mühit və digər tərəfdən müvəqqəti də olsa belə, ticarət mühiti Cavidə gəzdirə-gəzdirə Qafqazın ən gözəl şəhərində - Şeyx Sənan dağı qarşısında saxlayır” (30, 68).

Tiflisdə olarkən bu dağı dəfələrlə ziyarət etmiş Cavid ondan təsirlənib, türbənin önündə: “Oyan, ey piri-xoşdil!!! Qalx, ayıl bir xabi-rahətdən!” “Qiyamətdir, Qiyamət! Qalx, oyan, zövq al fürsətdən” (21, 77) misraları ilə başlayan “Şeyx Sənan” adlı qəzəl yazıb və qəzətdə nəşr etdirib. Qəzətdə dərc olunmuş “Şeyx Sənan” şeiri bu başlıqla çap edilib: “Ədəbiyyat. “Bahar şəbnəmləri”ndən bir yarpaq. “Şeyx Sənan” türbəsi önündə.”

Göründüyü kimi, Tiflisdə dillərdə dolaşan “Şeyx Sənan” əfsanəsi və Şeyx Sənan dağı Cavidə çox təsirləndirib. Tiflisdə Cavidlə tez-tez görüşən Ə. Şərif yazır ki, “Axşam Cavid bizə gəldi. Bu günlərdə qəzətdə çap olunmuş bir şeirini mənə oxudu. Mən qəzətdən kəsilib

götürülmüş bu şeiri alıb gündəliyimə əlavə edirəm. Şeir mənim çox xoşuma gəldi. Mən də onu xeyli təriflədim. Sonra o, gələcəkdə yazmaq istədiyi “Şeyx Sənan” adlı poemasının (faciəsinin) məzmununu nəql elədi və mənim rəyimi soruşdu. Bu barədə xeyli danışdıq” (201, 93).

Əziz Şərifə görə, Cavid “Şeyx Sənan” mövzusu ilə 1914-cü ilin birinci yarısından etibarən maraqlanmağa başlamışdı” (202, 93). Əslində isə şair 1910-cu ildən bu mövzu ilə maraqlanmışdı. Mişkinaz xanım xatirələrində yazır: “Cavid Üzeyir Hacıbəyovla çoxdan, lap gəncliyindən tanış idi. Yadımdadır, Cavid deyirdi ki, mən də Üzeyir də Tiflisdə olarkən hər ikimiz, “Şeyx Sənan” üzərində işləyirdik. O, “Şeyx Sənan” operası üzərində, mən isə “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışırdıq. Bir gün növbəti görüşlərimizdən birində o dedi ki, “Şeyx Sənan” operasını qurtarmışam. Gəl librettomu oxuyum, qulaq as, gör bəyənirsənmi? Mən ona dedim ki, Üzeyir bəy, sən Allah incimə, mən sənənin bu istəyinə əməl edə bilməyəcəyəm. Özüm bilirsən ki, mən də “Şeyx Sənan” faciəsi üzərində çalışıram. Əgər sənənin liberettona qulaq assam, qorxuram xəta edib, təsir altına düşüm. Yaxşısı budur ki, hələ qoy mən onun intizarında qalım” (30, 46).

“Şeyx Sənan” haqqında 1910-cu ildən düşünməyə başlamış Cavid həmin il 14 sentyabrda dostu Abdulla Şaiqə yazdığı məktubda ondan “Mümkün olsa “Tarixi-İslamiyyətin” ikinci cildini poçta vasitəsi ilə (Tiflis, Şeytanbazar, altıncı uçastok, Məşədi Ələsgər Bağırov Naxçıvani) adresinə göndərin və Rasizadə Hüseyn Cavidə verilməsini də ayrıca qeyd edin...” (25, 263) - deyə bir ricada bulunmuşdu.

Onun dostu Şaiqdən istədiyi adıkeçən kitabda ərəblərin islamı yaymaq üçün İran və Qafqaz səfərlərindən bəhs olunması da şairin bu mövzu ətrafında düşündüyünü və ətraflı məlumat topladığını göstərir.

Elmi fikir “Şeyx Sənan” mövzusunun bir müddət ərəb folklo-

runda dolaşdıqdan sonra səlib yürüşləri dövründə yaranmış, "Töh-fətül-mülk" adlı risalə vasitəsi ilə ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirildiyini təsdiqləyir" (61, 76).

Bu mövzuya Cavidən əvvəl Şeyx Fəridəddin Əttar (1118-1229) müraciət etmişdir. Sonra dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov "Şeyx Sənan" (1908) adlı opera, Mehdi bəy Hacınski isə rus dilində "Şeyx Sənan əfsanəsi" adlı risalə də yazıb. Amma Cavidin "Şeyx Sənan"ı bir başqadır. Hənəfi Zeynallı yazır: "Tiflisdəki avam camaatın ziyarətگاهی" olmuş Şeyx Sənan dağı Cavidin də diqqətini cəlb edəcək və sözsüz ki, şairin gözündə qayət möhtəşəm görünən bu zatın tarixini araşdırmağa, onun haradan gəldiyini öyrənməyə qoşulacaqdır" (223, 68).

Həqiqətən də, dillərdə dolaşan əfsanənin qəhrəmanı "möhtəşəm zatın" tarixini araşdırmağa, onun haradan gəldiyini öyrənməyə qoşulmuş" (223, 68) Cavid dəfələrlə Şeyx Sənan dağına ziyarət etmiş (Ərtoğrul Tiflis hospitalında xəstə yatarkən Mişkinaz xanım onu ziyarət etdiyi zamanı hospitalın həkimi ona 1913-cü ildə Cavidlə birlikdə bir neçə dostu ilə Şeyx Sənan dağına getdiklərini bildirmişdi).

Deməli, "onu büsbütün təzyiqli altına alan bir ruhani, dindar, sufiyanə mühit və digər tərəfdən müvəqqəti də olsa belə ticarət mühiti Cavidə gəzdirə-gəzdirə Qafqazın ən gözəl şəhərində - Şeyx Sənan dağı qarşısında saxlamağı" (30, 68) təsadüf deyil, tale məsələsiymiş. İbn Xəldun yazır ki, "coğrafiya taledir." Bu mənada Cavidin Tiflisə gəlməsi də tale məsələsidir.

"Şeyx Sənan"da ədibin bioqrafiyası ilə ust-üstə düşən məqamlar çoxdur. Cavidin yaratdığı Şeyx Sənan sevən, sevilən, mühitini rədd edən bir aşiqdir. Mühiti rədd edən Sənan Cavid üçün maraqlı idi. Xalığın xilqətinə can atan, böyük eşq yolçusu olan bu gənc əslən turanlıdır. Onun mürəkkəb taleyi, çətin "ziqzaqlı" həyat yolu var, eynilə Cavidin taleyi və həyat yolu kimi. Şeyx Sənanın gəzdirdiyi yerlərlə Cavidin gəzdirdiyi yerlər eyniyyət təşkil edir. Şeyxin Gürcüstana

yolu Ərəbistandan, Cavidinki isə İstanbuldan başlayır. Cavidlə Şeyx Sənanın məkan oxşarlığı ilə yanaşı, fikir və düşüncə, mühit bənzərlikləri də paralellik təşkil edir. Bu tale bənzərliyini diqqətə çəkən H. Zeynallı yazır: "Deməli, Cavid, məsələn, molla, rövzəxan oğlu, şeyxin kiçik qardaşı, sufiyanə, xəlqi ruhunda şerlər söyləyən filosof Rza Təvfik şagirdi və İstanbul kimi o zamankı dindar bir darülfunun dəsti-pərvərdəsi olaraq Tiflisə gəlir. 1910-cu ildə Gəncə ruhanisində dərs verməyə başlayır" (Cavid 1911-ci ildə Gəncədə dərs deyib) (260).

1910-cu ildən "Şeyx Sənan" mövzusu ətrafında düşünməyə başlayan Cavid 1914-cü ildə əsər üzərində daha böyük bir coşğunluqla işləyib tamamlamışdır. Professor Əziz Şərifə görə, "Cavid 1914-cü ilin may ayında "Şeyx Sənan" əsəri haqqında düşünürmüş, hətta onun dram şəklindəmi, ya poema şəklində yazacağını özü üçün təyin belə etməmişmiş" (201, 93). Professor R. Təhmasib isə 1912-ci ildə Cavidin ona "Şeyx Sənan" əsərindən bir neçə səhnə oxuduğunu və 1911-12-ci illərdə Tiflisdə ikən "Şeyx Sənan" əsəri ilə ciddi məşğul olduğunu, bu əfsanə ilə əlaqədar olaraq tez-tez monastıra gəldiyini, orada rast gəldiyi qocalarla söhbət etdiyini xatırlayır.

Ümumiyyətlə, bu faciənin bir çox variantı olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, Cavid "Şeyx Sənan" üzərində müəyyən fasilələrlə dörd il düşünmüş və işləmiş, son variantı 1914-cü ilin axırlarında yazıb bitirmişdir. A. Şaiq də xatirələrində "1914-cü ildə ədibin (Hüseyn Cavidin-red) nəşr etdiyi "Şeyx Sənan" faciəsini böyük maraqla oxuduğunu və bəyəndiyini, görüşərkən də səmimi qəlbədən təbrik etdiyini bildirir" (198, 205)..

Deməli, 1910-cu ildən "Şeyx Sənan"ı yazmağı düşünən ədib 1912-ci ildə yazmağa başlayıb, 1914-cü ildə isə bitirib (Ətraflı bax: 83, 257).

Cavid Gürcüstanda yaşadığı zaman, 1913-cü ildə Bakıda "Şəlalə" jurnalında "Sevinmə, gülmə, quzum" şeirinin dərc olunması və şeirinin bəzi misralarını "Şəlalə" jurnalının redaktoru Xalid

Xürrəm (1913-1914) tərəfindən dəyişikliklərlə dərc edilməsini şair narazılıqla qarşılımış, şeirin əslini "İqbal" qəzetində oxuculara çatdıraraq (15 mart 1913, № 307) "Bir-iki söz" adlı qeyddə Xalid Xürrəmin islahlarının nəticəsində "misralardakı vəznisizliyi və qırıqlığı" göstərmişdir. Qəzetin 17 mart sayında isə "Şəlalə" məcmuəsinin mühərriri Səbribəyzadə Xalid Xürrəm Hüseyn Cavidə xitabən yazdığı cavablarda ("Açıq cavab, Hüseyn Cavid əfəndiyə", - "İqbal", 17 mart 1913, №308, "Bir cavab", "İqbal", 8 may 1913, №353 və s.) öz hərəkətinə bəraət qazandırmaya çalışaraq yazmışdı: Biz idarəmizə gələcək ovraqı təshih etməyə səlahiyyətliyiz. Və bu səlahiyyətimizi məcmuəmizin qabığı üzərində bəyan etmişiz."

Onun bu hərəkəti müəlliflə yanaşı, bir çox ziyalının narazılığı ilə qarşılanmış, geniş müzakirələr açılmışdı. Həmin vaxt sürgündə olan şair Əlipaşa Səbur (1885-1934), yazıçı-tənqidçi Seyid Hüseynlə məktublaşmalarında H. Cavidin mövqeyini müdafiə etmiş, qabaqcıl ziyalıların səsinə səs vermişdi. Mübahisələrə Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməd Rəsizadə və başqaları da qoşulmuş, müəllif haqqının toxunulmazlığını vacib sayaraq Hüseyn Cavidə müdafiə etmişdilər.

Bundan sonra mətbuatda mübahisələr yarandığından elə həmin nömrədə də (5 may 1913 il) "İqbal" qəzeti məsələyə öz mövqeyini "İdarədən" qeydi ilə bildirmişdir: "Qəzetimizin sütunları mütləq fikirlərin çarpışması ilə gerçəkliyin parlamasına xidmət edəcək ədəbi mübahisələrə açıq bulunmaqla bərabər özü bu mübahisələrdə bitərəf qalmaqdadır."

"Şəlalə" mühərriri Xalid Xürrəm Səbribəyzadəyə ən sərt cavab Gəncədən, Əhməd Cavaddan gəlmişdi. O yazırdı: "Sizdə bitərəflik yoxdur. Əgər olsaydı, "Şəlalə"nin hər sayısında yuxarı başa çıxardığınız şeirlərinizi bir kərəcik olsun gözdən keçirərdiniz. Bunu siz yapmadınız. Sizdə başqasını sevmək xassəsi yoxdur ki, öz yerinizə onu keçirəsiniz. Bunu yazmaqda məqsədim "mənimkini başda yaz!" iddəasında bulunmaq deyildir. Vətənimizdəki adlı-sanlı şair-

lərimizi heçə saydığınızı sizə anlatmaqdır. Misal istərsiniz, başda bir üfürüklə yıxmağa qalxışdığınız həssas şairimizi, müəllimim Rasizadə Hüseyn Cavid əfəndini göstərə bilərəm... Siz ona da ilişdiniz" (29, 79).

Göründüyü kimi, "Ədəbi bir cinayət" məqaləsindən sonra da mübahisəyə nəinki son qoyulmamış, əksinə, "İqbal"ın 8 may 1913-cü il nömrəsində Xalid Xürrəm Səbribəyzadənin "Bir cavab", qəzetin 12 may sayında isə Hüseyn Cavidin "Cavablara cavab, yaxud ikinci rica" adlı yazıları çap olunmuş və "İqbal" qəzeti də yekunda mövqeyini belə ifadə etmişdir: "Artıq bu mübahisənin nəzakət və hörmət dairəsində qalmaq "İqbal"ın da mətlubu idi. Şükürlər olsun, Hüseyn Cavid əfəndi həzrətləri nəzakəti-həqiqi mənasında yoğrulmuş bir mehri-mükərrəmlə buna xitam verdilər."

Cavidin bu nəzakəti haqqında Seyid Hüseyn Bakıdan Həştərxana, Əlipaşa Hüseynzadəyə yazırdı: "Əgər "İqbal"da Hüseyn Cavid əfəndinin cavabi-ədibənəsini oxumuşsunuz isə, Cavidin necə alicənab, nasıl nəzakətli bir mühərrir olduğunu kəsdirərsiniz, zənn edirəm" (29, 80).

Bütün bunlar, şairin bu illərdə Tiflisdə yaşamasına və çalışmasına baxmayaraq, Azərbaycanda-Bakıda məşhur və ziyalılar arasında necə böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərməkdədir.

1914-cü ilin oktyabr ayında Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibənin başlanması səbəbindən Türkiyə sərhədində olan Zaqafqaziya şəhərlərində, həmçinin, Tiflisdə böyük həyəcanlar yaşandığından Hüseyn Cavid Kaxetiyyəyə gedib. Bu zaman o, burada dəmir yolu işçilərinin qeydiyyatını aparıb, yəni tabelçi kimi çalışmağa başlayıb. Sonra isə Cavid "Kaxetiyyədən müalicə olunmaq üçün Yesentukiyyə gəlib" (211, 52).

Hüseyn Cavid əvvəl Gürcüaniyyə köçərək şəhər həyatından uzaqlaşmağı arzu etsə də, sonra 1914-ci ilin sonlarında Tiflisdən birdəfəlik Bakıya köçüb.

Ümumiyyətlə, Tiflis mühiti və burada görüşdüyü ziyalılarla səmimi münasibəti Cavidin “ədəbi görüşlərinin formalaşmasında, kamilləşməsində, onun sonrakı yaradıcılıq aurasının müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayıb” (211, 51).

Cavid Bakı ədəbi mühitində (1915-1937)

1914-cü ilin payızında Tiflisdən Bakıya köçən Hüseyn Cavid “Səadət” cəmiyyətinin mədrəsəsində müəllimliyə başlayır. 1907-ci ildə yaradılmış “Səadət” mədrəsəsinin müdiri Əli bəy Hüseynzadə idi. Məktəbdə dərslər Türkiyə Maarif sisteminin tədris planı üzrə keçirilirdi. Mədrəsənin tədris planında şəriət, islam tarixi fənləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin tədrisi əhəmiyyətli dərəcədə seçilirdi. Burada görkəmli pedoqoq və metodistlərdən Fərhad Ağazadə, Üzeyir Hacıbəyov, Mirzə Əbdülqadir İsmayilzadə Vüsaqi kimi bacarıqlı şəxsiyyətlər müəllimlik edirdilər.

Məktəbdə müəllimlik etməklə yanaşı, Cavid Məmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəsrə başlayan “Açıq söz” qəzetində də əməkdaşlıq edib. Qəzetin 25 və 26 oktyabr 1915-ci il saylarında ədibin “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsi çap edilmişdir. Məqalədə müharibə dəhşəti qəti şəkildə pislənir. Ədibin fikrincə, “İskəndərin, Napoleonun, Çingizin, Teymurun belə II Dünya müharibəsindən heyrətə düşəcəkləri şeksizdir, çünki bu, müharibə deyil, bir taundur” (25, 280).

“Açıq söz”də dərc olunmuş bu məqalədə elmin, təhsilin, ədəbiyyatın əhəmiyyəti qeyd olunub: “Şübhəsiz ki, ən faydalı düşüncələr, ən ciddi mühakimələr də yalnız fəlsəfə və ədəbiyyat vasitəsilə əldə edilə bilər”, ona görə də elə ədəbiyyat yaradılmalıdır ki, bu ədəbiyyat insanları doğru yola çıxarsın: “Ədəbiyyat bir millətdəki əhvali-ruhiyyənin inikası deməkdir” (25, 282).

Ədəbiyyatın insanlara təsiri məqalədə geniş şəkildə təhlil edilib. Göstərilib ki, Firdovsi, Sədi, Nizami, Hafiz, Xəyyam, Rza Tevfik, Əbdülhəq Hamid, Tevfik Fikrət kimi türk-fars ədibləri öz millətlə-

rinə, millətin əhvali-ruhiyyəsinə təsir etdikləri kimi, Şekspir və Herbert Spenser ingilislərə, Jan Jak Russo fransızlara, L.Tolstoy və Dostoyevski ruslara, Nitsxe almanlara elə təsir göstərmişdir.

Məqalədə müharibələrin də törədicisinin ədəbiyyat olduğu göstərilir: “Demək ki, bugünkü müharibədə toplar, tufənglər deyil, hər məmləkətin ədəbiyyat və fəlsəfəsi ilə bəslənən beyinlər də ayrıca haizi-əhəmiyyətdir” (25, 286). Və müəllif məqalədə tövsiyə edir ki, dünyanı yeni müharibələr törədəcək ədəbiyyatdan qorumaq lazımdır.

“Səfa” məktəbində dərs deyən Cavid 1915-ci ildə Rza Təhmasibi də bu məktəbə işə düzəltmişdir. O yazır ki: “Bu məktəbdə Cavid də müəllim idi. Hər gün dərsdən sonra Cavidin dostları Abdulla Şaiq, Cəfər Bünyadzadə, Seyid Hüseynzadə və başqaları ilə o zaman Qubernator bağı adlanan indiki Pioner bağında görüşər, ədəbiyyatdan, şeirdən, ictimai və mədəni hadisələrdən söhbət edərdik. Bu söhbətlərimizdə bəzən Nəriman Nərimanov da iştirak edərdi. O, Cavidə mehriban bir münasibət bəslərdi. Axşamlar isə, Cavidin “Təbriz” mehmanxanasındakı otağına yığışardıq. Bu yığıncaq sözün tam mənası ilə ədəbiyyat və şeir məclisinə çevrilərdi. Salman Mümtaz fars və Azərbaycan dillərində, əzbərdən və xoş bir ahənglə çoxlu şeir oxuyardı” (216, 217).

1916-cı ildə Xeyriyyə cəmiyyətində “Qardaş köməyi” adlı məcmuə nəşr olunmasına razılıq verilmiş, Cavid də məcmuənin redaksiya heyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Bir il sonra isə, 1917-ci ildə o, “Mühərrirlər və Ədiblər Cəmiyyəti”nin üzvü seçilmişdir.

Mənbələrdən məlum olur ki, H. Cavid paralel olaraq Tağı Nağıyevin “Səfa” məktəbinə müəllim kimi işə dəvət olunmuşdur (163, 81).

1918-ci ildə, daşnakların törətdikləri Mart qırğınları zamanı Cavid yenə Bakıda idi və “Təbriz” mehmanxanasındakı 21 № li otaqda yaşayırmış. Buradan əsir götürülüb, möcüzə nəticəsində sağ qalan şair Ənzəliyə, oradan da Təbrizə gedib. Az sonra Cavid Təb-

rizdən Naxçıvana qayıdıb. (Bu barədə şairin Naxçıvan dövrü ilə əlaqəli yazımızda bəhs olunub).

Mart qırğınının ən acınacaqlı hadisələrindən biri də "Kaspi" mətbəsinin ermənilər tərəfindən yandırılmasıdır. Bu yanğında Cavidin bir neçə kitabları: "Bahar şəbnəmləri", "Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Ana", "Keçmiş günlər", bir sözlə, səkkiz min nüsxə kitab yanıb, kül olub. O, bu barədə 1923-cü ildə Ə.Şərifə yazır: "Basılmış yalnız 25 dənə və hər birindən yüzə yaxın kitabçalar aldıqdan sonra səkkiz bin kitabça mart 1917 hadisəsində bir saatda mətbəədə yandı (201, 119). Abdulla Şaiq "Xatirələrim" adlı memuarında, "İblis" faciəsinin yazıldığı ildə, Cavidin keçirdiyi böhrandan bəhs edərək yazır: "Cavidin "İblis" faciəsini nə kimi təsirlər altında yazmış olduğunu bilmək üçün şairin keçirmiş olduğu dəhşətli bir fəlakəti yazmaq məcburiyyətindəyəm. Cavid Bakıda Nikolayevski küçədəsindəki "Təbriz" mehmanxanasında yaşayırdı... Mart hadisəsindən sonra Hüseyn Sadiqlə bizə gəlmişdi. Onun bətbənizi ağarmış, az zaman içərisində son dərəcə nəşəsiz və mütəəssir görünürdü. Əhvalın soruşdum, Hüseyn Sadiq Cavidin əsir düşdüyünü və ölümdən qurtulduğunu söylədi" (78, 105).

Bu hadisələr, iblisləşmiş insanlar tərəfindən əsir götürülməsi və təsadüfən xilas olması, ağır mənəvi hallar keçirən şairə güclü təsir etmişdi. Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan "İblis" faciəsini 1918-ci ildə, Naxçıvanda bu acı təsirlər altında yazmışdı. Bu səbəbdən, "İblisəmi uymuş bəşəriyyət" (21, 8) - deyə fəryad edən şairin əsəri "tamaşaçılara, oxuculara olduqca geniş və yeni bir sahə açır. Cahan müharibəsini tərsim edən bu əsərində Şərq və Qərb həyatını, onların ictimai, ruhi və siyasi əhvalını, yaşamaq üçün çırpınan türk xalqının bəxtiyar olmasına əngəl olan bütün səbəbləri və maneələri həqiqi və canlı surətdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Cavidin bütün əsərləri içərisində "İblis" qədər həyatı və realist bir əsər yoxdur zənn edirəm" (198, 52).

Mütəfəkkir Cavid böyük sənətkarlıqla yaratdığı "İblis" əsəri

insanların taleyini deyil, onların taleyində rol oynayan müxtəlif ideyaları, müharibə dəhşətlərini, Şərin böyük rol oynadığını göstər-məklə yanaşı, insanları mənəvi saflığa, özünüdərkə çağırışı, yaşadığı həyata münasibəti, tanıdığı İblisi tanıtməsi idi. Əsərin leytmotivini bəşəriyyəti "qəhr etmədə" olan müharibələrə qarşı nifrət hissi təşkil edir.

Deməli, faciələr şairi Cavidə "cəmiyyətin və tarixin ən mürəkkəb suallarına cavab tapmaq istəyi" ən çox sensassiyaya səbəb olan, ətrafında mübahisələr doğuran "İblis" (1918) əsərini yazdırır. Əsər simvolik şəkildə yazılıb. A.Turan yazır: "əsərin yazılma tarixinə baxılırsa, bu tarix türklüyə, "türk birliyinə rus müdaxiləsi" dövrü ilə üst-üstə düşür. Bəlkə də əsər bu səbəbdən simvolik şəkildə yazılıb və "başdan-başa bədii simvollar, rəmzi işarələr, təzadlı ideyalar üzərində qurulub" (114, 145).

"İblis" faciəsi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mənşəmənşə janrının gözəl nümunəsi kimi bu gün də öz təravətini saxlayır" (21, 270). Əsərin mövzusu günümüzdə də aktualdır. Yaxın və Orta Şərqdə yenə İblis, daha doğrusu, iblisləşmiş insanlar ağalıq edir, müharibə ocaqlarını yenidən alovlandırırlar.

"İblis"də Cavid milli miqyasda düşündürən məqamlar da çoxdur. Onun milli məsələlərə münasibəti və sədaqəti "İblis"də ümum-milli məfkürəmizin ana sözüne, düsturuna çevrilmiş bu misralarda öz əksini tapır: "Turana qılncdan daha kəskin ulu qüvvət, Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət!" (21, 30).

"İblis" əsərinə görə şair hələ sağlığında mükafatlandırılıb. Xalq Maarif Komissarlığı kollegiyasının (1921-ci il 13 yanvar protkol №66) qərarı ilə: "şair Hüseyn Cavidin, orijinallıq və bədii cəhətdən müsəlman aləmində yeganə olan pyesinə tarifi üzrə müəllif haqqı verilsin. Bundan əlavə Hüseyn Cavid yoldaşa mükafat olaraq 150 min manat verilsin."

Ədibin "İblis" faciəsi 1918-ci ildə qurulan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yazdığı yeganə əsərdir

1918-ci ildə Naxçıvanda evlənən Cavid 1919-cu ildə siyasi mis-siya ilə Bakıya gəlib. Böyük qardaşı Şeyx Məhəmmədə məktub yazıb Mişkinaz xanımı münasib bir adamla Bakıya yollamasını rica edib. Şeyx Məhəmməd də Cavidin ailəsini kiçik qardaşı Əlirza və onun ailəsi ilə Bakıya göndərüb. Mişkinaz xanım yazır ki, "Mən Cavidin kiçik qardaşı Əlirza və onun ailəsi ilə bir yerdə Bakıya gəldim. Cavid mən gələndə qədər Tatarski küçəsində kiçik bir otaq kirayə tutmuşdu" (30, 242), (Cavidin oğlu Ərtoğrul 1919-cu il 22 oktyabrda həmin bu evdə dünyaya gəlib). "Cavid orta məktəbdə dərs deyirdi. Get-gedə dərslər azaldı. Bununla da güzəranımız lap ağırlaşdı" (30, 242). Bunu bilən Maarif İdarəsi qız məktəbində Cavidə əlavə dərslər verirkən onun molla oğlu olduğunun nəzərə alıb, onu şəriət müəllimi təyin edir. Lakin Cavidin burada da dərs deməsi uzun sürmür.

1919-cu ilin mart ayında Bakıya gələn Cavid may ayında Müəllimlər İttifaqı İdarə heyətinin üzvü seçilir. Həmin ildə Hüseyn Cavid Abdulla Şaiqlə birlikdə "Türk çələngi" adlı kitab tərtib edirlər. Kitabda Hüseyn Cavidin tərcümeyi-halı da verilir. Ədəbiyyatın qayda-qanunları, ədəbi əsər yazmağın üsulları şərh edilən bu dərslikdə müəlliflər öncə "Sənət və sənayi-nəfisə" (incəsənət) nədir? -sualının mahiyyətini izah etmişlər. Kitabda həmçinin M.F.Axundzadənin "Hacı Qara", Hüseyn Cavidin "Maral", "Şeyda", "Şeyx Sənan" əsərləri drama nümunə kimi göstərilib (192, 26-28).

Bu illərdə Hüseyn Cavid "Yaşıl qələm" dərnəyinin üzvlüyünə daxil olmuş və "Yaşıl qələm"də, "Qurtuluş"da tez-tez yazıları çap edilmişdir. "Yaşıl qələm" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərən ədəbi birlikdir. "Yaşıl qələm" ədəbi cəmiyyətinin üzvləri arasında Məmmədəmin Rəsulzadə, Maarif naziri Həmid bəy Şahtaxtılı, Nurməhəmməd Şahsuvarov, Həsən bəy Ağayev, Əhməd Cövdət Pepinov, Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Sadiq, Üzeyir Hacıbəyli, Şəfiqə xanım Əfəndizadə və Şəfiqə xanım Qasprinskaya, Xəlil İbrahim, Mirzə Bala Məhəmmədzadə,

Məhəmməd ağa Şahtaxtılı, Fərhad Ağayev, Məhəmmədəli Rəsulzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Rza Təhmasib, Salman Mümtaz, Abdulla Şaiq, Əbdülxaliq Cənnəti, Əhməd Cavad, Əli Dai, Səməd Mənsur, Əli Məhzun və Hüseyn Cavid də vardı" ("Yaşıl qələm" Azərbaycan qəz., 15 mart, 1920 il. №54) və bu müəlliflər ədəbi-mədəni inkişafda, sosial-ictimai tərəqqinin "sıx vəhdətdə" olduğunu geniş xalq kütlələrinə izaha, dövrün ictimai-fəlsəfi xarakterini müəyyənləşdirməyə çalışırdılar" (235, 146).

Birlikdə o dövrün şair və yazıçıların əsərləri oxunur, ədəbiyyat məsələləri müzakirə olunurdu. Məsələn: "Azərbaycan" qəzetinin 21 sentyabr 1919-cu il tarixli nömrəsində qeyd olunur ki, sentyabrın 19-da birliyin ikinci iclası oldu və həmin iclasda Əli Yusif əfəndi tərəfindən H. Cavidin "Bən istərəm ki..." və "Nəcəmi keysudar" şeirləri oxunaraq təhlil edildi, müzakirə maraqlı keçdi. Yəni həmin ildə, "Azərbaycan" qəzetində (6 mart 1920 və 17 mart 1920) dərnəkdə "İblis"i Cavidin özünün oxuduğu və aktyorların həmin əsəri səhnəyə qoymaq fikrində olduqları qeyd edilmiş, martın 15-də keçirilən iclasında da 50-60 nəfər mühərrir və şairin iştirak etdiyi, Hüseyn Cadiqin dərnəyin yaranma tarixindən danışdığı, qarşıdakı proqram və vəzifələr haqda məlumat verdiyi, həmçinin həmin iclasda "Yaşıl qələm" cəmiyyətinin nizamnaməsini hazırlamaq üçün Seyid Hüseyn, Əhməd Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Salman Mümtaz və Şəfiqə xanım Əfəndizadədən ibarət heyət seçildiyi qeyd olunub" (154, 23).

Hüseyn Cavid Naxçıvandan Bakıya gəldikdən bir il sonra 1918-ci ildə qurulmuş Xalq Cümhuriyyəti öz ömrünü başa vurub və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulub. Bu zaman Cavid daimi iş yeri ilə təmin edilib. O, "Teatr texnikumunda və Bakı darülmüəlliminində dil-ədəbiyyat müəllimi işləyib, məktəblər üçün yeni dərslik və proqramların tərtibində yaxından iştirak edib. Eyni zamanda bədii yaradıcılığını davam etdirib.

“Yaşıl qələmlər” dərnəyinin 1920-ci ildə keçirilən qurultayına dəvət alan şair Azərbaycan “Yıldırım” Yazıçılar cəmiyyətinin təşkilat komitəsinin üzvlü seçilib.

Artıq məşhur olan ədibin dövrü mətbuat səhifələrində tez-tez məqalələri və əsərlərindən parçalar verilməmişdir. Məsələn, Cavidin 1920-1921-ci illərdə Bakıda çap olunan və cəmi üç nömrəsi çıxmış “Füqərə fuyuzatı”nın 2-ci sayında (1 noyabr 1920, səh. 9-16) “İblis” faciəsi çap olunmuşdur. Maraqlı doğuran məsələlərdən biri də budur ki, bu variant sonralar kitab şəklində çap edilmiş “İblis”dən çox fərqlidir. Belə ki, əsərin bu variantında birinci pərdə birbaşa Arifin monoloqu ilə başlayır, məndə sonradan ixtisar, yaxud əlavə edilmiş çoxlu beytlər, dialoqlar vardır. Habelə, qafqazlı, iranlı və türk zabiti, könüllü, general və mühacir surətləri var ki, bunlar bugünkü “İblis”də yoxdur. Əsərin dərc edilən hissəsinin sonunda, “məbədi gələn nömrədə” sözlərinin yazılmağına baxmayaraq, jurnalın 3-cü sayında əsərin davamına rast gəlinmir. Ehtimal ki, “İblis”in davamının çapı digər nömrələr üçün nəzərdə tutulmuş, lakin 3-cü nömrədən sonra jurnalın fəaliyyəti dayandırıldığından əsərin çapı yarımçıq qalmışdır.

“Füqərə fuyuzatı” 1920-ci ilin noyabr ayında belə bir xəbər dərc edib: “Dekabrın 21-də Hüseyn Cavidin çoxdan bəri hazırlanmaqda olan “İblis” dramı tamaşaya qoyulacaqdır. Rejissor Abbasmirzə Şərifzadə. Rollarda: İblis - Abbasmirzə Şərifzadə, Arif - Kirmanşahlı, Vasif - Kazım Ziya, İbn Yəmin - Rza Darafılı, Rəna - Tərhan xanım, Xavər - A.Olenskaya, zabit - M.Sənani, İxtiyar - Bağrzadə” (33, 9-16).

Bir il sonra, 1922-ci il 27 martda Bakıda 3, 4 və 7 sayılı məktəblərinin tələbələri və müəllimləri tərəfindən “Cavid gecəsi” təşkil olunub. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovun xüsusi tapşırığı ilə hazırlanan gecədə şagird Süreyya Talibxanbəyli Cavidin şeirlərindən Azərbaycan və rus dillərində nümunələr söyləyib. Tələbələrin ifasında Cavidin “İblis” faciəsindən bir

parça göstərilib. Tamaşanın hazırlanmasına tanınmış aktyor Abbasmirzə Şərifzadə məsləhətlər verib, gecənin təşkilində müəllimlərdən İmran və İdris Axundzadələr, Əliqulu Quluzadə fəal iştirak ediblər. Gecənin şərəfinə döş nişanı da hazırlanıb. Sonda şair çıxış edərək təşkilatçılara və iştirakçılara minnətdarlıq edib.

N. Nərimanovun məsləhəti ilə təşkil olunmuş “Cavid gecəsi”ndə iştirak edən Kövkəb Səfərəliyeva xatirəsində yazır: “Biz Sabir gecəsi keçirmişdik. Bizi doktor Nərimanovun yanına dəvət etdilər. O, bizimlə söhbət etdi və bizə hədiyyələr verdi. Sonra Nərimanov bizdən soruşdu:

- Çox yaxşı, bəs indi nə etmək istəyirsiniz?

Biz bu suala konkret cavab verməyə söz tapmadıq.

- İndi mən də sizə bir məsləhət görürəm, Cavid gecəsi təşkil edirsiniz! - dedi.

Bir qədər fikirləşib ona dedik ki, Sabirin şeirləri bizim həyatımızdır. Amma Cavidin əsərləri bunlara oxşamır.

- Eybi yoxdur! - dedi, - müəllimlərimiz sizə kömək edərlər!...

Doğrudan da, bizimlə Azərbaycan dilində dərs keçən İmran və İdris Axundzadələr, Əliqulu Quluzadə bizə kömək etdilər. Cavidin əsərlərindən parçalar hazırladıq. Cavidin məşhur “İblis” əsərindən bir səhnə oynamaq istədik, lakin bu işdə heç təcrübəmiz yox idi. Odur ki, artist Abbasmirzə Şərifzadə ilə tanış olan Hənifə Aqçurina bizi öyrətmək üçün onu dəvət etməyi öhdəsinə götürdü. Abbasmirzə məktəbə gəlib, ara-sıra bizimlə məşğələ keçirdi. Beləliklə, biz “Cavid gecəsi”nin bədii hissəsini hazırladıq. Gecə çox müvəffəqiyyətlə keçdi. Qonaqlar üçün bu dəfə hazırladığımız süfrəyə nə lazım idisə doktorun göstərişilə bizə bol-bol vermişdilər...”

“1922-ci il martın 27-də keçirilmiş “Cavid gecəsi”nin tarixini Kövkəb xanım bu şəkildə nəql edib” (163, 142).

Göründüyü kimi, bu gecənin keçirilməsi N. Nərimanovun göstərişi ilə baş tutub. Bu da N. Nərimanovun Cavidə nə qədər böyük bir məhəbbət bəslədiyini göstərir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdə ədəbi qüvvələri bir istiqamətdə yönəldib sosializm quruluşunu təbliğ və tərənnüm etmək məqsədi ilə yeni-yeni cəmiyyətlər yaradılırdı. 1921-ci ildə Bakı Komitəsinin nəzdində “Ədəbiyyatın Mərkəzi Heyəti” və 1923 19 avqustda isə “Kommunist” qəzetinin nəzdində “Türk ədib və şairlər dər-nəyi” təşkil olunmuşdu. “Türk ədib və şairlər dər-nəyi”nin fəxri sədri Dadaş Bünyadzadə, heyət üzvləri Süleyman bəy Axundov, Məmməd Səid Ordubadi, Hüseyn Cavid, Nemət Bəşir, Mirzə Cəlil, Hüseyn Sadiq və Əbdürrəhman Dai seçilmişdir.

Sonralar genişləndirilərək “Ədəbiyyat cəmiyyəti” (1925) adlandırılan bu cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələr klassik irsi, həm köhnə, həm də yeni Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq etmək, xalq ədəbiyyatının və folklorunun yaxşı ənənələrini müasir ədəbiyyata gətirmək, ədəbi tənqidi genişləndirmək, gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığını istiqamətləndirmək, nəhayət Şərq və Qərb ədəbiyyat cəmiyyətləri ilə ədəbi əlaqələr saxlamaq idi. Lakin bu cəmiyyətdə kommunist yazıçılarla yanaşı, milli ruhlu qələm sahibləri, ədəbiyyatı siyasətdən uzaqlaşdırmağa çalışan yazıçıların da fəaliyyəti üstünlük təşkil etdiyi üçün cəmiyyətin fəaliyyətinə imkan verilməmiş və “köhnəliyə meyl”, “yeni məzmun və formadan uzaq” bir qurum kimi təcridən fəaliyyəti zəifmiş və az sonra “Kommunist” qəzeti nəzdində “Gənc qələmlər” cəmiyyətinin yaranması və “Ədəbiyyat cəmiyyəti”nin dağılması ilə nəticələnmişdir.

Hüseyn Cavidin çıxış etdiyi jurnallardan biri də Azərbaycan Maarif işçiləri Həmkarlar İttifaqının orqanı olan olan “Maarif işçisi” jurnalı olub. 1925-ci ildə nəşr olunan “Maarif işçisi” ictimai, siyasi, pedaqoji jurnal olub. Jurnalda pedaqogika, məktəbsünaşlıq, metodika, məktəb həyatı, maarif işçilərinin ictimai və siyasi biliklərə yiyələnməsi barədə yazılar dərc olunmuşdu. Bu jurnalda maarif və mədəniyyət xadimlərindən T. Şahbazi, A. Şaiq, M.S. Ordubadi, M. Müşfiq, M. Rəfililə birlikdə H. Cavid də çıxış etmişdir.

1926-cı ildə “Ədəbi parçalar” məcmuəsinin 1-ci nömrəsində

H. Cavidin “Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyətinin münisflər heyətinə daxil olduğu xəbər verilmişdir. Həmin ilin fevral-mart aylarında Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda Cavid də iştirak etmişdir.

1926-cı ildə təqaüdə çıxan şair bundan sonra yalnız Teatr Texnikumunda dərs deyib. Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası Cavidə ayda 120 manat təqaüd müəyyən edib. O, təqaüdə çıxsa da, Azərbaycan Dövlət Darülfünunu - Azərbaycan Dövlət Universitetinin (1919) pedaqoji kollektivi ilə sıx əlaqə saxlayan sənətkarın əsərlərinin bir çoxu tələbələrin təşəbbüsü ilə tamaşaya qoyulurdu. 13 may 1926-cı ildə “Kommunist” qəzetində “1926-cı il mayın 9-da Böyük Opera teatrında Darülfünun tələbələrinin iştirakı ilə ədibin “İblis” dramının uğurlu tamaşasının göstərilməsi haqqında xəbər verilib. İblisi Əfrasiyab Bədəlbəyli, Arifi Süleyman Rüstəm oynamışdır. Tamaşanın hazırlanmasında Cəfər Cabbarlı yaxından iştirak etmişdir” (Bax, 7, 63, 143, 159).

Yenə 1926-cı ilin may ayında “Ədəbi parçalar” məcmuəsinin 1-ci nömrəsində Hüseyn Cavidin “Azər” poeməsindən bir parça “Həp sənsin!” adı ilə çap olunmuş, “Kommunist” qəzetinin 3 avqust 1926-cı il tarixli nömrəsində “Ədəbi parçalar”ın çap etdiyi bu şeiri H. Cavidin “əfsanəvi” bir qıza həsr etdiyi qeyd olunmuşdur. Həmin nömrədə Hənəfi Zeynallının “Hüseyn Cavidin yazdığı “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” məqaləsində müəllif H. Cavid qüdrətini göstərməklə, həm də onun “Peyğəmbər” əsərini Oktyabr, İnkilab və Lenin mövzusunda, yeni quruluşa meyilli bir addım kimi dəyərləndirmiş, məqaləni aşağıdakı sonluqla bitirmişdir: “Cavid bir “Şeyda” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, “İblis”i rəqs etdirər, “Peyğəmbər”i yaratmağa qeyrət edər. Bəlkə də şimdi bir Çingiz, yarım bir İskəndər, ertəsi gün də bir Lenin dirilməyə can atacaqdır. Bu gün Cavid bu yolu tutub getməkdədir” (30, 27).

Əslində isə, “bir “Şeyda” yazan, bir “Uçurum” açan, bir “Afət”

Lütvyyə Əsgərzadə

doğuran, “İblis”i rəqs etdirən, “Peyğəmbər”i yaratmağa qeyrət edən” Cavid “Peyğəmbər”i isə XX əsrin mürəkkəb və təzadlı epoxasını Azərbaycanın səhnəsinə gətirib gəlmişdi” (141, 131).

Cavid “Peyğəmbər”ini Sovet hökumətinin ilk illərində (1922) yazmışdır. Bu da elə bir dövr idi ki, bəzi üzdənirəq ədəbiyyatçılar canfəşanlıqla yalnız ədəbiyyatı dövrə xidmətə çağırır, zamanı, inqilabı, bolşevizmi mədh edirdilərsə, bəziləri də həyatı özünəməxsus şəkildə əks etdirir, əsl sənət, ədəbiyyat yaradırdılar. Zamana və məkana sığmayan, hər şeydən yüksəkdə dayanan Cavid nə zamanı mədh etmək istəyindəydi, nə də yadların gətirdiyi sovetləri. Bu da bir çoxlarını çaşdırırdı, çünki ədib “Böyük qardaşımız”dan yazmağa heç həvəsli deyildi.

Əvvəlcədən sonunadək “dərın fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi mənası olan həqiqətlərlə, rəmzlərlə, eyhamlarla dolu” (136, 194) olan “Peyğəmbər”i Sovet hökumətinin ilk illərində yazmış, sovetlərə üsyankar bir tövrlə “Peyğəmbər” adını vermişdir.

Bu mövzuda Caviddən əvvəl əsər yazanlar çox olşa da, əsərinə “Peyğəmbər” adını verən olmamışdır. Sözsüz ki, belə ağır və məsuliyyətli bir mövzuya girişməyə böyük cəsarət, yüksək elm və güclü təfəkkür lazım idi. “Peyğəmbər”i yazmaq, ancaq Cavide muəssər ola bilərdi, çünki Peyğəmbər haqqında əsər yazmağın özü peyğəmbərliyə yüksəlmək idi, yəni islam Peyğəmbərindən yazan sənətkar ilk öncə sənətinin peyğəmbəri olmalı idi. Bu mənada, “Peyğəmbər”i yazmaq, mütəfəkkir Cavidin haqqı idi. O, “Peyğəmbər” əsərini yazmaqla, “İslam renessansının müdafiəsinə qalxdı. Burada dahi sənətkarın fəaliyyət əmsalı xeyli yüksəldi. Hüseyn Cavid öz yaradıcılıq metoduna sadıq qalaraq insanın təmizlənməsini, fəal həyat mövqeyinə nail olmasını cəmiyyət içindəki “kiçik” adamların məzəmmətində deyil, yüksək və bəşəri ideallarla nəfəs alan bəddi qəhrəmanların təsir gücündə görürdü” (76, 32).

Əslində Cavidin sovet dövrü yaradıcılığı “Afət”lə (1921) başlayır. Əsərin qəhrəmanının mənsub olduğu cəmiyyətin özünəməxsus

adətləri var. Bunlardan biri də onların yüngül əyləncəni və davranışı “yeniləşmək” kimi qəbul etməkdir. Bu “yeniləşmə”nin türk ailələrinə daxil olması, bir türk ailəsinin bu dərəcədə “yeniləşmə”si bu cəmiyyətə məxsus insanların faciəsini yaradır. Lakin yeniləşməni qəbul etməyən, normal əxlaq qaydaları ilə yaşayanlar; Ərtoğrul kimi “hala əski qafa ilə düşünən”, “hənzur bir türlü yeniləşməyən”lər də var.

Əsərdə “hala əski qafa ilə düşünən, hənzur bir türlü yeniləşməyən”, bayağı yeniləşmənin əleyhinə olan Ərtoğrul əslində, Cavidin ictimai düşüncələrini əks etdirir. Bir şərqlinin bu qədər “yeniləşmə”si onun faciəsini yaratdığı kimi, bolşeviklərin gətirdiyi qayda-qanuna uyanları da millətin ruhuna xəyanət kimi qəbul edən ədib yeniləşməyib, türk kimi düşünüb, türk kimi yaşamağı və yazmağı üstün tutub. Kübar cəmiyyət Ərtoğrulu yeniləşdirə bilmədiyini kimi, nə “yaşadığı sistem”, nə “bolşevik əxlaqsızlığı, nə də “mənaviyyətin süqutu” H. Cavid “özündən ayıra bilməyib” (213, 535). Bu səbəbdən də, hədsiz yeniləşənlərin nəzərində o, “əski şair” olub, tənqid edilib, qəhrəmanlarını indidən deyil, keçmişdən seçdiyinə, “günün nəbzini tuta bilmədiyinə görə” qınanıb.

Ümumiyyətlə, Bakıda nəşr olunan bu ədəbi məcmuə (ədəbi parçalar) fəaliyyəti dövründə ədibin yaradıcılığına müntəzəm müraciət etmiş, tez-tez şairin yaradıcılığından nümunələr və onun haqqında məqalələr dərc etmişdir.

1926-cı ildə Hüseyn Cavid dövlət hesabına Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə müasir Avropa ədəbiyyatını öyrənmək və gözələrini müalicə etdirmək üçün Almaniyaya məzuniyyətə göndərilib. Səfər ərəfəsində ona belə bir şəhadətnamə verilib; “Bu şəhadətnamə verilir Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid Rasizadəyə ondan ötrü ki, şair Xalq Maarif Komissarlığı tərəfindən müasir Avropa ədəbiyyatını öyrənmək və müalicə üçün 1926-cı ilin aprel ayının 10-dan oktyabrın birinə qədər Berlin və Parisə göndərilir Xalq Maarif komissarı müavini Cəlil Məmmədzadə, katibi: R. Hüseynov” (8,

147).

Sözsüz ki, bu səyahətin Hüseyn Cavidə çox böyük təsiri olub, ədib “Azər”in bir çox parçalarında (“Qərbə səyahət”, “Azad əsirlər”, “Mühacirlər yuvası”, “Nil yavrusu”) avropalaşmağa münasibət bildirmişdir: “Hər ocaqda, hər bucaqda bilgi, hünər məbədi var, Hər üzdə ruh yüksəkliyi, hər gözdə bir zəka parlar” - deyəən şair, həmçinin yardıqlılığında Qərb burjua əxlaqlını, imperializm və müstəmləkə zülmünü də əks etdirmişdir. O, “Dəli knyaz” əsərini də Qərb təəssüratları əsasında yazmışdır.

1928-ci ildə ədibin “Şeyx Sənan” əsəri Təbriz teatrında mövsümün açılışı münasibətilə səhnələşdirilmişdir”(217, 19). Həmin ilin 21 iyulunda Bakı Sovetinin fəxri üzvü seçilən Cavid 1929-cu ildə Azərbaycan yazıqlılarının Gürcüstana və Ermənistanına gedən nümayəndə heyətinin tərkibində olub, Zaqafqaziya Şura Yazıqlıları və İncəsənət Xadimləri Birliyinin üzvü seçilib (iyun).

1930-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya yazıqlılarının plenumu keçiriləndə bu plenuma Bakıdan da bir çox yazıqlı qatılıb ki, onların içərisində Hüseyn Cavid də vardı. Bu illərdə Cavidə tənqid edən məqalələr mətbuat səhifələrində yer alıb. Hətta ən yaxın dostu Əziz Şərif də ona qarşı gəlib. 1930-cu ilin Novruz bayramı ərəfəsində Bakıda olan Əziz Şərif anası ilə birlikdə Cavidgildə olmasını ətraflı şəkildə gündəliyində qeyd edib: “Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Kommunist küçəsindəki binasının üçüncü mərtəbəsində Hüseyn Cavidin öz ailəsi ilə yaşadığı mənzilində biz Mişkinaz xanımın bişirdiyi dadlı Naxçıvan plovununun yeyəndən sonra, ətirli məxməri çay içə-içə söhbət edirdik. Söz yox ki, söhbət ədəbiyyatdan gedirdi. Mən şair dostumun bugünkü həyatımızdan yazmayıb, ya qədim dövrdən, ya da uzaq ölkələrdən yazdığını tənqid edirdim. O da dinməz-söyləməz məni dinləyirdi. Ədəbiyyatdan fəlsəfəyə keçdik. Mən yenə nəsihətamiz bir tərzdə... uzun-uzadı moizə edirdim ki, birdən dostum, artıq mənim bu yersiz və usandırıcı təbliğatımdan tənqə gələn kimi açıldı, nə açıldı” (201, 137). Şairin dostuna

hansı şəkildə “açılmas”ı gündəlikdə yer almısa da, “son dərəcə həssas qəlbə və kəskin şüura malik olan şair dostu artıq özünü nəzakət dairəsində saxlaya bilməmiş”, olduqca sərt, acıqlı və təhqiredici şəkildə” verdiyi qarşılıq nəhayət, onu özünə gəlməyə məcbur etmişdi. “Ev sahibinin öz qonağına, yaxın dostuna qarşı belə hərəkəti bizim hamımıza dərin təsir bağışlamışdı. Otağa ağır və qorxunc bir sükut çökmüşdü. Bir andan sonra anam məni məzəmmət, Mişkinaz xanım da Cavidə sakit etməyə başladılar” (203,138).

Şairin ən yaxın dostu (unutmayaq ki, bu dostların arasında xeyli yaş fərqi vardı) tərəfindən bu qədər insafsızcasına tənqid olunması haqlı olaraq onu təbdən çıxarmışdı və bu tənqidin ədalətsiz olduğunu Ə. Şərif 40 il sonra etiraf edərək sanki dostunun ruhunu sakitləşdirirdi: “Təbliğatımın yersiz və usandırıcı olduğunu mən indi, o vaxtdan 40 il keçəndən sonra duyur və indi etiraf edirəm, o zaman isə şair dostuma etdiyim nəsihətləri heç də yersiz hesab etmirdim. Bu da mənim böyük səhvim idi, çünki həmin dövrdə vulqar sosiologizm cərəyanı Azərbaycan ədəbiyyatçı və tənqidçiləri arasında özünə müəyyən yer eləmişdi. Mətbuatda Hüseyn Cavidin yaradıcılığı tənqid, bəzən də haqsız və sərt, çox zaman da vulqar sosiologizm cəbhəsindən tənqid edilirdi. Şübhəsiz ki, bu cür tənqid birtərəfli, qeyri-elmi olduğu üçün Hüseyn Cavid kimi müqtədir şairə təsir etsəydi də, ancaq mənfə təsir edə bilərdi” (32, 4-6).

Tənqidin çubuğu önünə atılan şair dostundan “ağıllı, inandırıcı, obyektiv, dərin, dostanə tənqid, rəy, məsləhət gözləyərkən” ondan “ədəbiyyat sahəsində hakimiyyət iddiasında olan rəsmi tənqidçilərin boş və haqsız iradlarını” duyması, “aralarındakı dostluq, məhrəmlilik, sirdaşlıq şərtini pozmuşdu” və bundan sonra səmimi dostlar uzun müddət görüşməmişlər, Ə. Şərif yalnız 30 apreldə “axşam teatrın son tamaşasına getmiş, Cavidin “Dəli Knyaz” əsərinə baxmış və gündəliyində belə bir qeyd yazmışdır: “Yaxşıdır” (201,139).

1930-cu ildən sonra onlar tez-tez görüşməsələr də, əlaqə saxlamış, yazışmışlar. 1935-ci ildə yenidən Əziz Şərif “Əbdürrəhim bəyin

rəfiqəsi Yevgeniya Osipovna, Ülvi Rəcəb, Əli Nazimlə birlikdə Cavidgildə nahar etmişdi (201, 140). Lakin şairə qarşı hücumların şiddətləndiyi bir zamanda H. Cavidlə Əziz Şərif arasında sər in yel- lər əsmiş, bəzən dostu onu müdafiə etməmişdi. Məsələn, 1936-cı ildə Zaqafqaziya Dövlət nəşriyyatında keçirilən müşavirədə “Hüseyn Cavidin kitabını müdafiə edib plandan çıxarılmasına mane ola bilməmiş” Əziz Şərif uzun müddət “buna görə də dostu- nun qarşısında özünü müəyyən dərəcədə müqəssir kimi hiss etmişdi” (201, 141).

Ədibin yaradıcılığı tez-tez tənqiddə tuş gəlsə də, bu illərdə o, gərgin çalışmış, “Dəli Knyaz”ı opera şəklinə salmaq üçün eyni adlı libretto yazmışdı. Liberottonun mətni isə son zamanlarda Respublika Əlyazmalar Fondunda M. S. Ordubadinin arxivindən tapılmışdır.

1930-32-ci illərdə “Xalq Maarif Komissarlığı 30 sentyabrda Firdovsinin tərcümə əsərləri məcmuəsinin şərh və lüğətlə redaktə işini dekabrın birinədək bitirib, komissarlığın elmi bölməsinə təqdim etmək barədə Hüseyn Cavid və Bəkir Çobanzadə ilə müqavilə bağlamış (Azərbaycan SSR.MDƏİA, f. 351, s-1, iş 8, v.8), 1932-ci il, 1 oktyabr tarixində 23 Nəli əmrlə ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edilib. Müqavilə ilə Akademiyaya işə götürülüb. Əmrdə yazılır: “ Hüseyn Cavid 1932-ci il oktyabrın birindən etibarən ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edil- sin” (Azərbaycan SSR.MDƏİA, f. 351, s-1, iş 5, v.3). Elə həmin ayda “Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun direktoru Vəli Xuluf lu xalq maarif komissarlığına verdiyi məlumatda görülmüş işlərdən bəhs edərkən “Səyavuş və Sədabə” adlı orijinal əsər yazmaq üçün Hüseyn Cavidlə müqavilə bağlandığını xəbər verir” (Azərbaycan SSR.MDƏİA, f. 351, s-1, iş 4, v.10).

1932-ci il oktyabr ayında Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun şöbə müdiri Əli Nazimin direktor Vəli Xuluf luya

19 oktyabr 1932-ci il tarixli məktubuna yazdığı cavabdan öyrənirik ki, “şöbənin ədəbi redaktoru Hüseyn Cavid Ə. Firdovsinin şöbəyə daxil olmuş tərcüməsini redaktəsi ilə məşğulmuş” (Azərbaycan SSR. MDƏİA, f. 351, s-1, iş 4, v.12).

Cavid Cənubi azərbaycanlıların azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “Telli saz” dramını da 1930-cu ildə yazmışdı.

Göründüyü kimi, bu illərdə Cavid tənqid edən məqalələrin sayı artsa da, uğurları da durmadan artmışdır. 1933-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin birinci plenumunda iştirak edib, həmin ilin aprel ayında Yazıçılar İttifaqına qəbul komissiyasının üzvü seçilib, bir il sonra, 1934-cü il 15 iyunda Azərbaycan Şura Yazıçıları birinci qurultayında çıxış edib. 1936-cı ildə Şeir dekadasının iştirakçısı olan şair Bakıya gəlmiş özbək şairi Qafur Qulamla görüşüb, ən əsası isə, şairin “Xəyyam” dramı ədəbi müsabiqədə üçüncü mükafata layiq görülüb.

Ümumiyyətlə, 1920-1937-ci illər Cavid yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olub. O, bir-birinin ardınca “Peyğənbər” (1922), “Topal Teymur” (1925), “Azər” (1928), “Knyaz” (1928), “Səyavuş” (1933), “Şəhla” (1934), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) kimi əsərlərini yaradıb. Uğurları artdıqca onu istəməyənlərin, gözü götürməyənlərin də sayı artıb, ədibi “burjua yazıçısı” kimi tənqid edən məqalələr artıb çoxalıb. Baxmayaraq ki, hələ 1922-ci il noyabrın 20-də “Azərbaycan fəqərəsi”ndə Hacı İbrahim Qasimov yazırdı: “Biz Hüseyn Cavidin pyesini tənqiddə cəsarət etməyirik. Çünki Cavid tənqid üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimcə bizdə yox kimidir” (163, 204). Bu sözlərin yazılmasından 10 il keçməsinə baxmayaraq, çoxları onu tənqiddə cəsarət edib.

1937-ci il martın 28-də Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Plenumunda Cavidin yaradıcılığının “müasir həyatı əks etdirmədiyi” ciddi şəkildə tənqid olunub. Bu zaman Bakıda Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin “Kommunist” küçəsindəki binasının üçüncü mərtəbəsində (indiki Hüseyn Cavidin ev muzeyi yerləşən

bina) yaşayırdı və böyük bəstəkar Üzeyir bəyin bacanağı Pənah bəy Qasimovla qonşu idi.

1937-39-cu illər ağır, qorxunc, qardaşın qardaşdan çəkdiyini, "qurunun oduna yaşın yandığı", "xalq düşməni", "xalq düşməni qızı, oğlu, qardaşı" kimi kəlmələrlə insanların beynində qorxunc bir xaos, vahimə, ürperti yaratdığı illər olub. Xalqın görkəmli ziyalılarına "pantürkist" "panislamist", "antisovet", "xalq düşməni" damğalarının vurulduğu, gedər-gəlməzə yollandığı, eləcə də, Nargində güllələndiyi, "xalq düşmən"lərinin qadınlarının ilan mələyən səhralara sürgün olunduğu amansız repressiya illəri, bir sözlə, Şərin-İblisin hökmranlıq etdiyi illər ...

Lui Sın "Sərsəmin gündəliyi" əsərində Konfusi etikasının mürtəcə mahiyyətini açıqlayaraq yazır: "Mən tarix kitabını açdım... Hər səhifəsi "insanpərvərlik", "ədalət", "əxlaq", "fəzilət" sözləri ilə doludur. Birdən sətirlər arasında oxudum ki, bütün dünya bir sözdən - "insan eti yemək", sözündən ibarətdir" (258, 113).

"İnsan eti yemək", "insan qanına susamaq", "insanların fəryadından zövq almaq" bunlar tariximizin "qırmızı terror", "repressiya" dediyimiz dövrünü çox gözəl xarakterizə edir. "Ağ ləkələr" kitabında 30-cu illərin faciəsini anlatmağa çalışan tarix elmləri namizədi Məcid Katibli yazır: "Hər gün ağlasığmaz hadisələr baş verir, dəhşətli xəbərler yayılırdı. Adamların qəlbindən daş kimi ağır nisgil asılmışdı. Onlar bir-biri ilə görüşüb, danışmaqdan, hətta salamlaşmaqdan belə çəkinir, gözə görünməməyə, tək qalmağa çalışırdılar" (173, 5).

Hər gün yüzlərlə insanın güllələndiyi, sürgünə göndərildiyi, qapılara qara qifillər asıldığı illər... Cavidin təbirincə desək, "Canavarın insandan əşrəfli olduğu", bəşərin İblisə uyduğu, 1937-1939-cu illərdə hər yerindən duran Cavidin anladı-anlamadı dilini, üslubunu tənqid edib. Məhz belə bir zamanda çağrılan K(b)P-nın XIII qurultayında ölkə rəhbəri M.C.Bağirov hesabat məruzəsində deyib: "Belə bir şəraitdə kimisə əfv etmək partiyamızın Mərkəzi Komitəsini, Stalin yoldaşı aldatmaq deməkdir. Heç kimi əfv etmək olmaz. Son günlərin

faktları bir daha göstərir ki, biz hələ düşmənlərimizin hamısını aşkara çıxarıb ifşa etməmişik. Mən bir daha təkrar edirəm..." (173, 5).

Bu məlum qurultayda daha da coşan Mir Cəfər Bağirov sözüne davam edərək deyir: "Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa olunmuş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri..." (173, 5). Mir Cəfər Bağirovun "hazırda ifşa olunmuş" - dediyi Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri bir-bir məhv edilib.

Hər zaman Şərə qarşı olan, insanları sülhə, humanizmə, gözəlliyə və məhəbbətə səsləyən, sonda Şərin qurbanı olan Cavid 4 iyun gecəsində həbs edilib. 1910-cu ildən 1937-ci ilə qədər müntəzəm şəkildə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş və tutulana qədər Bakıda yaşamış Hüseyn Cavid günahsız ikən günahkar, xalqı canından çox sevər-kən "xalq düşməni" adlanıb.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin Bakı dövrü 1937-ci ildə (Cavid iki il də Bayıl həbsxanasında saxlanılıb) sona yetib.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında Almaniyaya mühiti

Mütəfəkkir sənətkarın tərcümeyi-halının qırıntılarını əks etdirən müəyyən detallar, bioqrafik məqamlar, onun yaradıcılığına səpələnərək əks olunub, yazdığı əsərlərdə, yaratdığı obrazlarda gəzdiyi yerlər, mühit, yaşadığı cəmiyyət, həyat, sənət haqqında düşüncələrini, fəlsəfi fikirlərini dilə gətirərək yer alıb. Bunlar, "sənətkarın həyatında baş vermiş və yaddaşında unudulmaz iz buraxmış hadisələr sonradan bədii əsər, surət tip şəklində əsaslandırılırsa, onda həmin sənətkarın həyatının bioqrafik cəhətləri ilə tənqidi və təxəyyül prosesini, mövzu və ya obrazların formalaşması inkişaf yolunu izləməyə imkan verir" (16, 84). Bu mənada, Almaniyaya mühiti ilə bağlı məqam-

lar, alman cəmiyyəti ədibin yaradıcılığında geniş şəkildə əks olunur.

Berлиндə olarkən uzunmüddətli müşahidələri və mütaliələri Cavidin Qərb dünyası haqqında düşüncələrini daha da dərinləşdirir. O, hələ də I Dünya müharibəsinin ağır fəsadlarını yaşayan Almaniyada əməkçi sinifin ağır istismar olunmasını və burada mühacir insanların dözülməz həyatını, bir sözlə, Qərb dünyasının, bu dünyanın özünəməxsus yaşam tərzini müşahidə edir. Almaniyada yaşadığı altı ay ərzində gördükləri, düşüncə və təəssüratları, sözsüz ki, şairin yaradıcılığında əks olunur. Ədib məzmun və ideyasına görə əvvəlki əsərlərindən fərqlənən "Azər" və "Knyaz" əsərlərini yazır.

"Azər" poeması üzərində Hüseyn Cavid on il işləsə də, əsər tamamlanmayıb. Mütəfəkkir sənətkarın başqa əsərlərində görünən "İnsan həyatı daimi bir axtarış və düşüncə içərisində keçməlidir" - ideyası "Azər" poeması üçün də (141, 130) səciyyəvidir. Əsərin qəhrəmanı "Azərin bütün fəaliyyəti düşüncələrdən, mülahizələrdən ibarətdir. Belə qəhrəmanlar nəzərimizdə istər-istəməz müəllifin öz obrazı kimi canlanır. Cəmiyyət ancaq bir tablo kimi nəzərdən keçirilir, bir kitab kimi vərəqlənir və biz hər bir səhifədə müəllifin hökmlərini eşidirik" (127, 24).

Müəllif ömrü boyu onu narahat edən düşüncələrini bu orjinal quruluşlu poemasında bədii şəkildə təsbit etmişdi. Bu mənada, "Azər" şairin avtobioqrafik poemasıdır. Rafael Hüseynov yazır: "Cığal münəqqidlərin, "əmma"larına Cavid daxilən ağrıyla, çətinliklə dözsə də, yolundan dönmədi. Bu avtobioqrafik "Azər" epopeyasından, "Azər"dən şeiriyət və sənət umanlar əkin tarlasında çiçək arayanlara bənzər. "Azər" yorğun bir dimağın məhsuludur. Daha doğrusu, bir taqım qırıq-tökük təəssüratdan başqa bir şey deyildir. "Azər"i mütaliə edənlər yalnız müəllifin əczini görmüş olurlar" (212, 176).

"Yorğun bir dimağın" məhsulu olan "Azər" tamamlanmasa da bütöv əsər təsiri bağışlayır. Əsərdəki parçaların süjet xətti bir-birini tamamlayır. "Azər" poemasından bizə məlum olan parçalar hələlik

bunlardır: "Düşündüm ki", "Könlüm", "Ay qız", "Gəlin köçər-kən", "Azər düşünərkən", "Gecə aydınlığı və gün doğuşu", "Azərin cavabı", "Məsciddə", "Əsgərlərə təlim edərkən", "Qərbə səyahət", "Azad əsirlər", "Rəssamın qızı", "Kömür mədəninə", "Mühacirlər yuvası", "Nil yavrusu", "Tisbağanın zövqü", "Yurdsuz çocuqlar", "Məzarlıqdan keçərkən", "Dəniz kənarında", "Vəhşi qadın", "Köydə", "Səlmanın səsi", "Üsyan."

"Azər" bədii forma etibarlı ilə klassik dastanlardan fərqlənir. Əsəri, "yeni dastan", "yeni epik poema" adlandıran akademik Məmməd Cəfər yazır ki, "Caviddən qabaq da Qərb və rus ədəbiyyatında bu formadan və ya buna yaxın şəkildə istifadə edən sənətkarlar olmuşdur. Lakin Şərq ədəbiyyatında bu forma yenice yaranırdı" (44, 3-15). Bu formanın müəllifi Hüseyn Cavid idi.

Ədəbiyyatşünaslar "Azər"i məzmun və forma cəhətdən - Cavidin müasiri olan Mirzəzadə Eşqinin (1894-1924) "Eşqinin ideali" və "Qara kəfən" əsərləri ilə müqayisə edir və bu qənaətə gəlirlər ki, bu iki əsəri bir-birindən fərqləndirən odur ki, Eşqinin əsərində təsvir olunan bütün hadisələrdə iştirak edən və hadisələrə münasibətini bildirən şair özü idi. "Azər"də isə iştirak edən, onlara münasibət göstərən Cavid yox, Cavidin yaratdığı Azər obrazıdır.

Azər bütün ömrü axtarışda olan, Şərq həyatını və Şərq mənəviyyatını, idrak və psixoloji xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir surətdir. O, əsas qəhrəman kimi seçilən bir xarakter deyildir. Şair əsərdə məhz Azərin dili ilə cəmiyyətin həyatına, dövrün mürəkkəb məsələlərinə nəzər salır, onlara qiymət verir.

Azər ilk səyahəti özünə, daxili aləminə edir. Onun can atdığı, israrla axtardığı nədir? - Özünü dərk etmək! Azərin qəlbini tənhalıq və qəm-qüssə bürüyür və o, bunun tələbini öyrənmək, araşdırmaq istəyir. Xeyli axtarışdan sonra belə qənaətə gəlir ki, insanın fərdi dünyasındakı bu küskünlük və narazılıq heç bir gerçəklikdən asılı olmayaraq mövcuddur. O, qəlbində doğan sualların çoxuna cavab tapa bilmir, çünki bu suallara cavab vermək üçün kainatda mövcud

şeylərin hamısını kəşf etmək, dərk etmək lazımdır; bu işə mümkün deyil. Nə qədər ki, həyat var, kainatın da müəmmaları, mübhəmləri mövcuddur. İnsan bu müəmmalara cavab tapmadıqca, qəlbində bir böhran yaranır. Kainatın bu açılmamış sirlərlə cavab axtaran Azər pərişan və sarsıntılı anlar keçirir. “Beynini yaxan bir yığın heçlikdən, divanə könlü hey bir şey sorar:

*Düşündüm ki, bitər hicran dəmləri,
Doğar günəş, susdurar matəmləri.
Gülzarı səslərkən xoş qədəmləri
Boyun bükər bənövşələr, zanbaqlar.
Heyhat!.. Ortağı zülmətlər aldı,
Tale yarı-yardan aralı saldı.
Öksüz ruhum didarə həsrət qaldı,
Qanatdı könlümü xain dırnaqlar.
Şaşqın bir yolçuyam, yolum qaranlıq,
Yanğın oldu şafəq sandığım işıq.
Of, yetər bir daha vurulmaz artıq,
Hər süzgün yıldızlı pərvanə könlüm (21, 142).*

“Düşündüm ki” və “Könlüm” parçalarından gətirdiyimiz bu misralarda Azərin könlünü didən ağrıların olduğunu, onun bu ümitsizlik və bədbinlik içərisində qovrulduğunu görürük. Çünki o axtardığı suallara cavab tapa bilmir. Daxilinə səyahətdən bir şeyə nail ola bilməyən Azər yenə göy cisimləri ilə, aylı gecələr və “yıldızlı səmalarla” dərdləşir, onlardan beynini yaxan kölgəli suallara cavab sorar, lakin “dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz.” “Düşkün bəşərin eşqini, fəryadını dinləyən”, cəmiyyətin halını anlaya biləcəyi ümidilə daxilinə səyahət edən Azər, bunların nəhayət boş bir şey olduğunu anlayır, artıq onun ruhuna yad və yabançı olan “mövcud həyat”da, “ictimai varlıq”da təkliyə çəkilir:

*Bir gün acı bir sis o gülümsər üzü sardı,
Yalnızlığa imrəndi, uzaqlaşdı bəşərdən.
Bir qülbəyə saqlandı ki, ıssızca məzardı,
Mərhum idi dünyanı saran xeyir ilə şərdən.
İnsanları özlərdi hər atəşli nəfəsdə (21, 144).*

Qəlbini tənhalıq, qəm-qüssə bürümüş Azərin can atdığı, israrla axtardığı bir şey var: haq, həqiqət, ədalət. Heç nəyə nail ola bilməyən Azər ruhuna yad və yabançı olan həyatda təkliyə çəkilir. Bir qübbəyə saxlanan, bəşərdən uzaqlaşan, dünyanın xeyir-şərindən özünü məhrum edən Azər “cəmiyyətin fəvqünə” yüksəlmək istərkən, əksinə, cəmiyyət tərəfindən “sərsəm”, “dəli”, “xudbin” (21, 173) - deyə ittiham olunur. Könlündə yenidən “firtınalar” qopan Azər, bu qənaətə gəlir ki, “insan özünü subyektiv fərdi bir aləm kimi dərk etməzdən əvvəl”, onu yetişdirən ictimai mühiti, cəmiyyət həyatını dərk etməlidir.

*“Sərsəm, dəli, xudbin!” - deyə, itham ilə hər kəs
Bəhs etdilər Azərdən, o aldırma əsla!
Hər öncə bir alqışla söyüşdən köpürən səs,
Arif keçinənlər ona yan baqmada hala.
Möminlərə sorsan edəcək küfrünə fərman,
Dinsizlərə get, onda bulur şübhəli iman.
Azər daha çox zövq alır aydın gecələrdən,
Hətta sarışın ay da ona gülmüşdü bir aqşam.
Gülmüşdü bulutlar arasından süzülürkən,
“Hür ol” deyə qəlbində doğurmuş yeni ilham.
Artıq o sönük çərçivə şən Azəri sıqmış,
Səyyah olaraq ayla bərabər yola çıxmış... (21, 145).*

Artıq qapandığı yalnızlıq həyatı onu sıxır, yaşamaq və yaşayaraq yaratmaq eşqiylə o, ayla bərabər yola çıxır:

*Sevdirmiş içindən ona bir ciltə həyatı
İnsanlara qoşmaq və qovuşmaq dilər alan.
Duymaq və duyurmaqda bulur zevqi, nəşatı,
Yalnızlığa, ıssızlığa qəlbən edər isyan.
İstər bulud olsun da dənizlər kibi aqşın,
İstər Günəş olsun da qaranlıqları yaqşın (21, 145).*

Bu fikirlərlə yola çıxan Azər bir rəssamla həmsöhbət olur. Rəssamla söhbətində Azər həyatda hansı ideyalarla yaşadığını, özünün kim olduğunu ifadə edir. Azər öz irfanı içərisində yaşayanlardan dır. Ondan, “kimsən, nerədən sən, əhbab?!” -deyə soran rəssama Azər belə cavab verir:

*Bir aşiqəm, feyz alarlar
Məndən irfan çobanları.
Bir çobanam, qaval çalar,
İnlədrəm vicdanları.
Bən yetişdim atəşlə su,
Öpüşdüyü bir ölkədən.
İzləyirkən sevgi yolu
Acı duydum hər kölgədən (21, 31).*

Burada, Azər “atəşlə su öpüşdüyü bir ölkədən” - deməklə atəş-kədələrə və Xəzər dənizinə işarə edir. Hətta Cavid Azəri təqdim edərkən onun adı ilə bağlı Zərdüştün həyatına aid bəzi rəvayətləri söyləyir. Azər də Zərdüşt kimi, Odlar ölkəsinin oğludur. O da Zərdüşt kimi, “Atəşkədələr və fırtınalar yavrusudur” (43, 155).

O da hələ cocuqluğundan Zərdüşt kimi şeirə, hikmətə aşiq olmuş, vurulmuş və cəmiyyətin-bəşərin taleyini düşünə-düşünə böyümüş, hətta otuz il tənhalığa çəkilməmiş, özünü dərk etməyə, tanımağa çalışmış, təbiətin qoynunda tək-tənha yaşamışdır. Onun ye-

ganə arzusu tənhalıqdan uzaqlaşmaq, insanlara qovuşmaqdır. Azər vətəni gəzir-dolaşır. Qədim atəşkədələrin xarabalıqlarını seyr edərək səhərə yaxın Xəzər dənizinin sahillərinə yaxınlaşır. Dan yeri sökülür. Sökülən dan yerinə, qızaran üfüqlərə baxaraq düşünür Azər. Bunlar ona vətənin, Odlar yurdunun yeni abad səhərindən xəbər verir; düşünür:

*İştə üstün gəliyor zülmətə nur,
Bəlli, bəsbəlli səhər yaqlaşıyor.
Sönüyor can çəkişən yıldızlar
Azər açmış da qanad, sanki uçar.
O günəşdən daha əvvəl oyanan,
Canlanan şəhrə yanaşmış alan (21, 146).*

Artıq Azər yeni cəmiyyət quran insanların arasındadır. O, bu həyatı və yeni cəmiyyət quran insanları, gənc nəsli alqışlayır, onlara öz dəyərli fikirlərini və məsləhətlərini verir. Böyük, işıqlı gələcək quran insanların arasında Azər də var və hər vəchlə onlara kömək etməyə çalışır. Köhnə dünyaya üsyan oxuyan nəslin-gəncliyin dilində bir zəfər nəğməsi səslənir. Hər yerdə mədəni inqilab gedir. İnsanlar bu yeni dövrlə ayaqlaşmaq üçün inkişaf və tərəqqiyə doğru irəliləyərək, məscidlərə, məbədlərə - üsyan edərək, qadınlar, qızlar başlarından çadranı ataraq yeni həyata qovuşurlar.

*İsyan!..
İsyan deyə hər gözdən, ağızdan
Bir nifrət ucaldı.
İsyan!..
Keçmişlərə, keçmişdəki adətlərə isyan!
Hər üzdə təhəkküm izi vardı.
İsyan!..
Məbədlərə, qalpaqlara, çarşafılara isyan!..*

İsyan!..

Həp əski hürufata isyan,

Həp köhnə xurafata isyan!

Həp köhnə hürufata isyan (21, 213) - deyə lənətlər oxuyur, isyan edirlər. Qadınlar və kişilər coşaraq məbədlərə qoşurlar. Gənclik "Onlar da dəyişsin", "Məktəb və kütübxanəyə keçsin" - deyə məbədləri məktəbə və kitaxanaya çevirirlər. Azər də üsyan edən, daha işıqlı gələcək üçün mübarizə aparənların sırasındadır. Cəhəllə çarpışənların, yeniliyi alqışlayanların sırasındadır:

Ən doğru yol iştə!

Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə.

Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,

Bir çoq uçurumlar aşacaqlar.

Lazımsa cəhəllə güləşmək,

Bir çarə var; ancaq yeniləşmək!

Onlardakı hikmət və mətanət,

Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.

Onlardakı qüdrət və məharət,

Er-gec verəcək xalqa səadət.

Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,

Keçmişlərə üstədən baqacaqlar.

Onlar güləcək yüksəlcəklər,

Bizdən daha xoş gün görəcəklər! (50, 214).

Yeni həyat, yeni cəmiyyət quranları alqışlayan Azər ən doğru yolu yeniləşməkdə görür.

Ümumiyyətlə, Azər "müxtəlif ideya və rəmzlərin" vəhdətini öz varlığında yaşadan bədii bir surətdir. "O, həqiqətin rəmzidir, çünki diləyi əmin-amanlıq və insanpəvərlikdir. O, məhəbbətin rəmzidir, çünki qəlbi və arzuları eşq atəşi ilə qovrulub yanır. O, ağılın, zəkənin rəmzidir, çünki amalı hər növ müəmmarı, möcüzələri dərk etmək-

dədir" (71, 179).

Poemanın əsas qəhrəmanı Azər özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən ayrıca xarakter deyildir, bəlkə əksinə, yeni dövrdə Şərq həyatını və Şərq mənəviyyatını, daha dəqiq deyilsə, Azərbaycan xalqını və bu xalqın psixoloji-mənəvi xüsusiyyətlərini, işıqlı və nəciə sifətlərini, ictimai-ıdrak və həyatı anlayış təsirini ehtiva edən, ümumiləşdirən rəmzi-simvolik surətdir. "Onun dili, əməl və düşüncələri, yaradıcılıq fəaliyyəti təmsalında əsərdə cəmiyyətin həyatına, zamanın və dövrün mürəkkəb məsələlərinə, insanın fərdi-intim dünyasına geniş nəzər salınır və qiymət verilir" (71, 179-180).

Cavidin əksər əsərlərində olduğu kimi "Azər"də də, Şərqə, Şərq qadımına münasibət göstərilir.

"Azər"də qoyulan bütün problemlər özünüdərk problemi əsasında öz bədii həllini tapır. Özünüdərk H.Cavidə görə, insanı fəvqəlləşdirən, onu təsdiq edən qüdrətdir. Bu məsələ poemanın "Nil yavrusu" adlı hissəsində daha fərqli və qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Burada ingilislər tərəfindən əsarətə alınmış Misirdən ailəsi ilə bərabər sürgünə məruz qalan Şəmsə adlı qızın ingilis lordunun onu rəqsə dəvətini intiqam fürsəti kimi qəbul edib, lordu qətlə yetirərək həbs olunması təsvir edilir. Şəmsə surəti şairin insan problemi ilə bağlı fikirlərinin tərənnüm və izahında həlledici ünsür kimi çıxış edir. Şəmsə nəinki bir qadın kimi ədalətsiz "qanunların" onu qurbanına çevirməsinə yol vermir, hətta bir mücahid kimi vətəni intiqamını alır. Şəmsə surəti sübut edir ki, heysiyyət və vüqarı tapdalandıqda qadın daha da güclənir, qüvvətlənir. Yeddi il qürbət ellərdə, min cür ağrı-acı görə-görə, yalnız intiqam almaq üçün yaşayan Səlmanın "İntiqam", "İntiqam" səsi yeni Şərqi səsidir.

Əsərdə Azər də yalqızlığa üsyan edərək "ərəb mühacirləri Cübran və Reyhani kimi Qərbə səyahət edir və burada hər şeyin gücə, qüvvətə tapındığının şahidi olur" (122, 28).

Azərin Berlin təəssüratı belədir:

*Gözəl!... Şu nəşələr dolu həşmət dünyası pək gözəl,
Hürriyyət izləyən geniş, sağlam havası pək gözəl,
Yer deyil, göyləri sarsan yılmaz dəhası pək gözəl,
Böyük-küçük həp tapınır ancaq və ancaq qüvvətə (21, 198.)*

Almaniyada insanların qüvvətə tapınması Azərin ilk təəssüratıdır, “çünki böyük uğurların əldə edilməsi böyük enerji və qüvvət israfı tələb edir. Bu qüvvəti isə öz bətnində əql və fəzilət eşqi saxlaymış: “Fəqət həp üstündür fəzilət eşqi zillətə” (21, 198).

Azər könül rahatlığı tapmaq, bəşəriyyəti xoşbəxt görmək arzusu ilə dünyanı dolaşdıqca onun mənəvi tənhalığı daha da dərinləşir, hətta bəzən o, insanlarda heyrət doğurur, onlarda anlaşılmaz təsir buraxır:

*Süzdülər Azəri şaşqın-şaşqın...
Azərin dərdi başından aşqın (21, 151).*

“Poemanın “Azad əsirlər” hissəsində Qərb dünyasının “hər şey pulla alınır və satılır” şüarı ilə qurulan bir cəmiyyətin necə dərin bir uçuruma yuvarlanması tənqid olunur. Belə ki, biz Şərqdə zorla əvə verilən azyaşlı qızların, hiylə ilə aldadılaraq əxlaqsızlığa sürüklədiklərinin acı nəticələrindən necə qurtara bilirik-deyə düşüncələr içində olduğumuz halda, Qərbdə bu işə bir çox gəncin analarının xeyir-duası ilə getməsi, özünü satması adi hal kimi baxılır. Şərqi mədəniyyətdən uzaq, vəhşi kimi görən Avropada mədəniyyət adı altında ən mədəniyyətsiz, əxlaqsız işlər görülür.

Türk şairi M.A.Ərsoy yazır: “Bir xilas imkanı var, əxlaqımız yüksəlməli.” Qərbdəki əxlaq tənəzzülü eynilə müəllimi Məhmət Akif ruhu ilə yaşayan və düşünən Cavidə də narahat edirdi. Məhmət Akiflə, İsmayıl Kaspıralı ilə eyni düşüncəni paylaşan Cavid “Azər”də yazırdı:

*Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,
Əski Qafqasda, vəhşi Afrikada
Qızı cəbrən satıb alırlarmış.
Ona Avropa xalqı pək fahiş,
Bir fəlakət demiş də hayqırmış,
Gülmüş, əylənmiş, əyləmiş heyrat,
Bəsləmiş bəlkə bir yığın nifrət...
Fəqət bu hal nə idi!?
Bunu görməzmi incə gözlüklər?
Satılır burda qızlar azadə,
Həm təbii bir iş qədər sadə (21, 16).*

Qızların təbii bir şey kimi, azadə alınıb-satılması və bu əxlaqsızlığa Avropanın səs çıxarmaması Azəri heyrətləndirir.

Azər Turan yazır ki, “onun-bunun qabağında rəqs edən” əcnəbi-qərbli qadınların mənasız sərbəstliyinə əsla tərəfdar olmayan Cavidin dedikləri Avropada rəqsin təzahür etdiyi çağlarda Osmanlı imperatoru Sultan Süleyman Qanununun Fransa kralına yazdığı məktubunu xatırladır. O məktubda Türk sultanı Fransa kralına yazmışdı: “Eşitdim ki, məmləkətinizdə qadın və kişilərin tans adı altında bir-birlərinə sarılaraq xalq önündə əxlaq və həyaya müğayir davrandıqları alçaq bir əyləncə icad edilmiş! Bu rəzalətin həmsərhəd olmamız etibarını məmləkətimə sirayəti ehtimalı vardır. Bu etibarnameyi-humayunum əlinizə çatır-çatmaz dərhal bu rəzalətə son verin. Əks halda bizzat gəlib o rəzaləti qaldırmağa əlbəttə müqtədirməm” (213, 70).

Şərqdə şərəf və namusa bu qədər dəyər verildiyi halda, bunun əksinə olaraq, Qərbdə namus və şərəfin ayaqlar altında ayaqlanması, həm də “azad” və “təbii” bir halda həyata keçirilməsi Azəri də üzürdü.

Əslində, Azərin Qərbə səyahəti ideal və haqq aramaq eşqindən doğmuşdur. O, Qərbə səyahət etməklə, Qərbin həyat və əxlaq tərzi, psixoloji aləmini öyrənmək istəmişdir. Azər Qərbi gözdikcə

Şərqlə müqayisələr aparırdı. Qərbdə yaşayan insanların gündəlik yaşam tərzini, yalan, qərəz və sayğısızlıqdan yoğrulmuş mənəviyyatını, yoxsul qızların faciəsini, mərhəmətsiz qəlblərini, kölgəli vicdanlarını göz önünə sərirdi:

*Burada əsla dilənçi yoq... mərhəmət yoq çünki ona,
Yan baqılır aciz, səfil, ölü, cahil bir insana,
Şərfin böyük bir şairi odur ki, varsa hər yana,
Aman bilməz Qərbi hər gün dəvət edər mərhəmətə (21, 158).*

Azər düşünür, inləyən Şərq ellərinin halını o həris başlar duymaz. Soyuqqanlı Qərbi ayılmaq üçün dəvət yox, mübarizə lazımdır. Şərq aləmi ancaq mübarizə ilə hüriyyətə yetişə bilər.

Göründüyü kimi, burada Cavidin “sən haqqını mübarizə ilə alarsan” fikri də təbliğ olunur. Millət azad və şən olmaq istəyirsə, mütləq haqqını mübarizə ilə ala bilər və almalıdır.

Düzdür, Qərb elm və texnikada irəlidedir, lakin elm və texnikada nə qədər irəlidedirsə, mənəviyyatca da bir o qədər çox geridedir. Şərqlə Qərbin, Şərq mədəniyyəti ilə Qərb mədəniyyətinin, Şərqli mənəviyyəti ilə Qərb mənəviyyəti arasında çox fərq var: müasir düşüncə tərzinə malik Qərblə, təmiz mənəviyyətə, özünəməxsus milli dəyərlərə sahib Şərqi birləşdirməyin tərəfdarıdır Azər. Bu barədə Şərq müəyyən qədər “altun və qurşun” əsrinin inkişafında Qərbdən geridedir. Qərb Şərqi üstələmişdir. Qərb yeni silahlar kəşf edir, öldürməyə meyillidir, Şərqdə isə inkişaf yoxdur, yalnız “ölməyim”- deyə uğraşılır.

Bir tərəfdə elm və texnika cəhətdən inkişaf etmiş, “mərhəmətsiz, soyuqqanlı Qərb” (71, 19), digər tərəfdə mənəvi zənginliyi ilə yüksələn Şərq. Məsud Əlioğlu bunu belə xarakterlə edir: “Şərq daha çox ideallar, xəyal və romantika dolu mücərrəd mənəvi bir aləmdə yaşayır və qərinələr boyu belə aləmin sorağındadır. Qərb isə daha çox həqiqətlə sərt təfəkkürə və təcrübəyə əsaslanan canlı və müasir həyatla yaşayır,

bu səbəbdən də əsrin inkişaf sükanını öz əlinə almışdır” (71, 188).

“Şərq və Qərb arasında fərqi qısaca ifadə etmək istəsək, belə demək olar: “Şərq təfəkkürü təəssüratçılıqla, Qərb təfəkkürü təfərrüatçılıqla səciyyələnir” (Əbu Turxan). Bəli, Qərb düşüncəsi, konkret təhlilə, hissi təcrübəyə, təfərrüatların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsinə, induktiv metoda, subyektin obyektədən ayrılmasına əsaslanır. Şərq düşüncəsi isə, daha çox fitrətə, duyğuya, bütövlüyün hissi və əqli sezgi ilə mənimsənilməsinə əsaslanır.

Lakin bu xüsusiyyətlər, ancaq düşüncənin daxili mexanizminə aiddir. Nəzərə alınmalıdır ki, qərarlaşmış sosial mədəni durum, dəyərlər sistemi də düşüncə tərzinə təsir göstərir. Mühit özü, insanın fəallaşması və tənbelləşməsi üçün şərt ola bilər. Mühit ideyanı, düşüncəni, təşəbbüsü stimullaşdırır da bilər, onun qarşısını ala da bilər. Bu bu gün Şərfin əlamətlərindən birinə çevrilmişdir. Halbuki, məhz Şərqdə düşüncə soyuq ağıla deyil, qaynar zəkaya, qəlbin döyüntüsünə, şövq və ehtirasa söykənir. Əql məhəbbət kontekstində ortaya çıxır...” (122, 67).

Təsadüfi deyildir ki, hələ XX əsrin əvvəllərində, Bakıda kapitalizmin meydana gəldiyi ilk dövrlərdə Qərb sivilizasiyasına, Avropa-paya seçkili münasibətin zəruriliyini dərk edən şair yazırdı:

*Avropada işıq da var, zülmət də.
Orda səfalət də var, fəzilət də.
O bir əngin dəniz ki, çox qorquncdur.
İnsan gah inci bulur, gah boğulur... (21, 189).*

“İşıq və zülmət”in, “səfalət və fəzilət”in baş alıb getdiyi “əngin dəniz”də -Avropada “inci bulmaq da var, boğulmaq da.” Boğulanlar daha çoxdu bu “qorqunc” dənizdə.

Azər Qərbdən heç də məmnun deyil, əksinə axtardığı ideal həqiqəti orada tapa bilməyən Azərin qəlbini dumanlar sarır. Bu səyahət onun nəinki könlünü açmır, əksinə qəlbinə qüssə və narazılıq doldurur. “Qərb psixologiyasının ziddinə olaraq şərqlinin təbiətində Şərq həya-

tına və Şərq təfəkkürünə məxsus “mərhəmət və vicdan” fəlsəfəsi hökm-fərmadır. Şərqli ehtirasa və hissiyata, ruhun tələblərinə uyğun tərzdə yaşamağı məqbul sayır. Şərqli də sağlam idrakın, əqlin hökmünə əsaslanır. O, həyatı və varlığı anlayış, təfəkkür tərzində zəngindir. Lakin fərqləndirici cəhət burasındadır ki, şərqinin düşüncəsi qəlbinin və hissiyyatının istəklərini tənzim edir. Şərqlinin təfəkkürü məhəbbətin cövhərindən qida alır. Qərb idrakı həyata müdaxilədə qəddarlıq və insafsızlıq yaradır. Şərq təfəkkürünün mahiyyəti isə humanizmdən, vicdan və mərhəmət hisslərindən ibarətdir” (71, 263-264). Məsələn, Avropa şəhərlərindən birində “yüksək cəmiyyət” üçün hazırlanmış konsertdə Azər də var. Musiqi səslənir. Səhnədəki tısbəgə bu musiqinin ahəngi ilə başını qınından çıxarıb müxtəlif hərəkətlər edir, musiqi susduqda isə tısbəgə səhnəni tərk edir. Parisli professor Azərə baxaraq, “tısbəgələr belə Qərbdə musiqidən zövq alır” - deyərək qürurlanır və “Şərqdə nəsil, bu sınaqlar varmıdır?” - deyərək sual edir (21, 212).

Azər isə bu cür əyləncələrin yalnız “azgınlıq” və “qudurğanlıq” olduğunu və bu azgınlığın Şərq ellərinin fəlakət və iztəbraları bəhanə qurulduğunu söyləyərək ona belə cavab verir:

*Bizdə deyil tısbəgə,
İnsan belə görməz bu zevqi əsla!
Şərqin bir çox ölkəsini mən gəzib də dolaşdım.
Çox ellərə yanaşdım.
Orda insan sürüləri yığın-yığın məhv olur,
Ətməyini güc bulur.
Çoluq-çocuq, ac -yalavac paçavraya bürünür,
Çöplüklərdə sürünür (21, 212).*

Poemada hey Şərq ellərindən bəhs edən Cavid “o məhsullu Şərqin” səfil həyatına səbəb “Tısbəgələr belə eşqindən coşan Qərbdir” (21, 212) söyləyir. İçində acılar duyan, yenidən Şərqə -Vətənə dönən Azəri hey bu suallar düşündürür; Şərq zehniyyətində, mənəviy-

yatında, ictimai varlıqdakı çatışmamazlıqları necə aradan qaldırmaq olar? - Şərqi hansı yollarla dövrün intibahına, inkişaf və tərəqqisinə qoşmaq olar? Sözsüz ki, bu suallara cavab tapmaq o qədər də asan deyil və Azər də bu suallara cavab tapmaq məqsədi ilə çox düşünür.

Azər Şərq mənəviyyətinə və Şərq əxlaqına malik, öz xalqını sevən, bu xalqın mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərini, nəcib və gözəl duyğularını və sifətlərini özündə cəmləşdirən bir surətdir. Poemada əsarətdə yaşayan Şərq ellərindən söhbət açdıqca Cavid Cənubi Azərbaycanlıları da unutmur, burada yaşayan insanların faciəsi onu dərinlən düşündürür. Onların - fars şovinistləri və imperialist müdaxiləçilərinin zülmü altında inləyənlərin faciəsini Cavid dastanının “Kor Neyzən” hissəsində verir.

Azər Şimali Azərbaycan kəndlərindən birində gəzərkən qəmli bir ney fəryadını duyur və bunun haradan gəldiyini bilmək üçün addımlayır. O, tutqun və kədərli. Hətta onun belə kədərli halı suya gedən kənd qızlarının nəzərini cəlb edir və onları təəccübləndirir. Bu yanıqlı ney səsi, sanki təbiətə təsir edir. Üfüqlərdə ulduzlar sayrışır, Zöhrə ulduzu belə, sanki bu səsdən təsirlənərək Azərə baxır. Az sonra bu yanıqlı ney səsinə yanıqlı bir türkü təqib edir:

*Gözəlsən eşin yox bizim ellərdə,
Dilbərsən, dolaşır adın dillərdə.
İncəsən, yetişmiş incə bellərdə,
Əsla sənə bənzər çlçək görmədim,
Sənin kimi şən bir mələk görmədim (21, 181).*

Azər bu mahnını təqib edərək bağçaya daxil olur. Çardaq altında iki gözündən məhrum edilmiş bir kor əyləşmişdir. Neyi çalan da, eşidilən kədərli mahnıları oxuyan da odur. Azər salam verir, onun qəmli həyat tarixçəsini öyrənir. Onun adı Qəhrəmandır. Məlum olur ki, Qəhrəman Cənubi Azərbaycanın Urmi şəhərindəndir. O, vətə-

nində uzun illər Əfşar elindən bir xana katiblik etmişdir. Xanın qızı ilə Qəhrəmanın arasında qarşılıqlı məhəbbət yaranmış və bu sevgidən xəbər tutan xan Qəhrəmanın iki gözünə mil çəkdirərək onu dünya işığından məhrum etmişdir. Bundan sonra xanlar və ərbablar mühitinə qarşı onda nifrət yaranmış, burada yaşaya bilmədiyindən sovet Azərbaycanına gəlmişdir. Qəhrəman bu ölkədə azad yaşasa da, nə vətəni Urmi şəhərini, nə də könlündə məhəbbət nurunu gəzdirdiyi Mələksimanı unuda bilməmişdir. Neydə çaldığı mahnı-larla könlünü ovudur. Qəhrəmanın bu kədərli hekayətindən mü-təəssir olmuş Azər onun yanında əyləşib çalmasını xahiş edir. Bu dəfə Qəhrəman öz vətəni gözəl Urmini vəsf edir, Zərdüşt xatırlanır.

Azər də öz həqiqət axtarışlarında Zərdüştə bənzəyir. Qəhrəma-nın öz vətənini tərif etməsi, kədərli hekayəti qəlb parçalayan, danışdıqca bir uşaq kimi ağlayan Qəhrəmanın bu halı Azəri nara-hat edir. Mütəəssir olmuş Azər onun bu halına acıyır, “Bu ağlamaq Şərqi yordu” - deyər artıq Şərqi qalxmasını, yüksəlməsini istəyir.

Burada şair Qəhrəmanın dili ilə Cənubi Azərbaycanda müstəm-ləkə şəraitində yaşayan bütün zəhmətkeşlərin kədərli, faciəli həya-tını, Şərqi ellərinin ağır, hüquqsuz yaşayışını, imperialist zülmü altında əriyən, inləyən “Şərqi” fəna halını əks etdirir, onları müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəyə səsləyir.

Cavid inanırdı ki, Qərb siyasi-iqtisadi cəhətdən Şərqi nə qədər üstə-ləşsə də, Şərqi mütləq bir gün bükülmüş belini düzəldib ayağa duracaq, “ağlamaqdan yorulmuş” Şərqi mübarizəyə qalxacaq və qalib gələcəkdir, çünki “o paslı xəncərləri qırılmadıqca, dar gələcək insanlara bu dünya.”

Azər yenilik tərəfdarı, tərəqqi və inkişaf tərəfdarı idi. Əsərdə əksini tapmış fikirlər Şərqi tərəqqi və inkişafı, köhnəliyə və ətalətə qarşı çıxışları, demək olar ki, Cavidin özünə məxsus idi, “köhnəlik və ətalətə, durğunluq və doqmatik ənənələrə çevrilmiş çıxışlar Cavidin fikirləridir” - qənaətinə gələn Məsud Əlioğlu yazır: “Şair öz qəhrəmanı Azərlə birgə, müasir dünyada Şərqi xalqlarının intibahına və ictimai-siyasi tərəqqisinə təsir göstərən amilləri diqqətlə izləyirdi. Şair qəti şəkildə inanırdı ki, Şərqi

ölkələri, xüsusən, müstəmləkə əsarətinə məruz qalan millətlər, əsrin və zamanın hərəkətverici sükanını öz əllərinə almaq istəyirlərsə, mütləq könlük, gerilik və ətalət buxovlarından özlərini xilas etməlidirlər. Yeni, ötkəm və mübariz Şərqi, əski zehniyyətə alışmış, dimağ və ruhu ölgün, “fəryadlı, ələmli” Şərqi qələbə çalmalıdır” (71, 190).

“Diriliyini və varlığını sübut etmək istəyirsənsə tərəqqi et! İnkişaf et və yeniləş!” Budur Azərin ideali: daim yeniləşmək! O, ictimai həyatda baş verən hadisələrlə qarşılaşanda, saxtakarlıq və xudbinliyin, rəzilliyin yaşaya bildiyi cəmiyyəti görəndə onun düşüncəsində bir pərakəndəlik yaranır. Bunların yaranma səbəbləri onu düşün-dürür. Məsələn, Azər bir gün bir məbəd önündən keçərkən “baqdı hər pəncərədən duyğusuz və sağır göylərə” çığlıq və şivən savrulur. Maraqlı edərək içəri girən Azəri məbəddə gördüyü mənzərə mat qoyur və içindən acılar duyan Azər deyir:

*Nə əcaib sürü, yahu bunlar,
Öndə rəhbərlik edər maymunlar.
Cühələ elm, fəzilət satıyor,
Bizi hər aldadıyır, aldadıyır.
Kəndi əxlaqı sönükkən həpsi
Yeltənir verməyə əxlaq dərsi.
Sadə minbərdə deyil, çox yerdə
Göz boyar hər şu qaranlıq pərdə.
Nərdə beş kölgə görür ördəklər,
Başlayıb nitqə həmən saz köklər.
Sadədil, hissə uyan abdallar.
Hər siyasi kəsilib at nallar.
Yurdu sarmış qabaqlıq, yaltaqlıq,
Yüksəliş varsa, səbəb alçaqlıq... (21, 151).*

Azərdən bunları eşidən vaiz kin və qəzəblə minbərdən enər, hər kəs Azəri şaşqın-şaşqın süzər. Bu dəfə Azər birbaşa Şeyxə müraciət edər: “Şeyxim, bir az da insaf et, nə olur, bir qədər də düz yol get”

(21, 181) - deyərək, vaizi haq yola dəvət edlr, insanları əfsunlu sözlərlə aldatmaqdan çəkinməyə çağırır, cənnətin də, cəhənnəmin də yer üzündə olduğunu söyləyir. Özləri bu dünyada cənnət kefi sürən şeyxlər, vaizlər, yoxsul və əsil insanları o dünya ilə, cənnət və cəhənnəmlə qoxudur, dini bir zülmət pərdə tək onların üstünə sərilər. Azər ictimai həyatın bu yaramaz halına dözmür. İnsanların riyakarlıqla dolu həyat tərzinə heyrət edir. Onun düşüdükləri ilə gördükləri tamamilə bir-birinə ziddlr. Azər cəmiyyətə və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə müraciət edərək özünü fikir və düşüncələrini, böyük həyati arzularını söyləsə də belə bir mühitdə bu arzuların gerçəkləşə bilməyəcəyinə də əmin olur və o, meydandan çəkilir, çünki bu cür xəstə fikirlərə malik ola bilmir, ölü, miskin yaşayışa nifrət edlr, onları sülhə dəvət edir.

Ədibin “əbədi sülh” arzusu “Azər”də də əsas götürülüb. Bu, “Ah, nə gözəldir, əbədi sülh olsa!” - ideali ilə yaşayan Cavidin Birinci Dünya müharibəsində gördüyü, birbaşa şahidi olduğu faciələrin, dəhşətlərin bir daha təkrar olunmaması istəyindən doğurdu. “Azər”də bir neçə parça məhz bu mövzuya həsr olunub. Məsələn, Azər bir ümumdünya sərgisindədir. Bu sərgidə bir-birindən qiymətli əsərlər, hətta Rafaelin “Madona”sı sərgilənir. Lakin Azərin diqqətini bu rəsm əsərlərindən çox Bohemiyalı bir rəssamın on doqquz yaşlı qızı Elza cəlb edir. Bu qız müharibənin bədbəxt etdiyi milyonlardan biridir. Onun atası rəssam olmaqla yanaşı, həm də bir ictimaiyyətçi idi. Müharibə illərində xalqını imperializm əleyhinə mübarizəyə çağırdığı üçün edam olunub. Bu edam xəbərini eşidəndə qızının - səkkiz yaşlı Elzanın dili tutulur. Elzadə müharibəyə və müharibədə iştirak edən yırtıcı hərbiçilərə qarşı kəskin bir nifrət yaranır. Təsədüfə bax ki, Elzaya bir hərbiçi aşiqdir. Lakin Elzanın qəlbində hər bə və hər b adamlarına qarşı böyük nifrət var. Dünyada hərbin tötətdiyi dəhşətlərdən biri də budur. Azərə görə bu mövzu sərginin ən maraqlı mövzudur.

Əsərdə, “Səlmanın səsi” parçası isə inqilabın Şərq qadınının

taleyində oynadığı rolu göstərmək baxımından səciyyəvidir. Əvvəllər yetim və yoxsul bir qız olan, səfəlet içində çabalayan Səlma Azərin yardımını sayəsində yeni həyata qovuşur, yeni həyatı əks etdirən mahnılar oxuyaraq tərənnüm edir:

*Hər gülşənə vardım, çiçəklər güldü,
Sevdalı bülbüllər səlama gəldi.
Hər bəzmə uğradım meylər töküldü,
Qadahlər uğraşib xurama gəldi... (21, 259).*

Ümumiyyətlə, H. Cavid bütün yaradıcılığı boyu izləmiş olduğu insan probleminin uğurlu həllinə nail olmaq üçün qoyduğu məsələləri insan və mühit çevrəsində mənalandırmışdır. Maraqlı cəhət budur ki, “Azər” poemasında şair qəhrəmanını hansısa bir ictimai mühitlə yox, bütövlükdə şərqli-qərbli dünya ilə üz-üzə qoyur. Azərin düşüncəsindən Şərqə və Qərbə nəzər salan şair fərqli görünən ictimai mühitlərin batini eyniliyini izhar edir.

Poemanın 1926-cı ildə Berlində yazılmış “Azad əsirlər” hissəsində şair Avropa və Şərq mühitində insan alverini, hər iki mühiti qarşı-qarşıya qoyaraq hüquqsuz, iradəcə zəif, ruhən kölə insanların alınıb-satılmasını adiləşdirən dünyanı tənqid edir. Cavid dünyada baş alıb gedən haqsızlıqlara, xəstə mühitdə əzilən insanların fəlakət dolu həyatına etiraz etməklə yanaşı, hər şeydən əvvəl insanların təbiətindəki zəifliyə, idraksızlığa, ətalətə nifrət oyadır. H. Cavid insan şəxsiyyətini alçaldan cəmiyyətlərin kökündən dəyişdirilməsi üçün əsas səbəb kimi, insanın öz faciəsini dərk etmək iqtidarına, mübarizə əzminə malik olmasını görürdü. Xəstə, qeyri-qanuni dayaqlar üzərində duran cəmiyyəti davamlı edən, məhz adamların alçalmağı adi hal kimi qəbul etməsi, mübarizə qabiliyyətinə malik olmamalarıdır.

İstər Şərq mühitində, istərsə də Qərb cəmiyyətində insanlığın fəlakətə sürükləyən şüursuzluq, elmsizlik, sevgisizlik onu insanlıqdan qoparıb digər canlıların oxşarına “heyvana” çevirir.

Poemanın “Kömür mədənlərində” parçasında isə bir tikə ruzi qazanmaq ümidiylə Almanyanın Rur şəhərində ağır, dözülməz bir şəraitdə çalışan fəhlələrin acınacaqlı halları təsvir olunub. Qurbət eldə vətəninə anıb şərqi söyləyən gəncə, işdən qovulan bir “ixtiyar”la, “işçi nümayəndəsi” və “sosialist” adı altında müdirlə fəhlələr arasında vasitəçilik edən vəkil və işçini adam yerinə qoymayan, onun taleyini düşünməyən laqeyd, insanlıqdan çıxmış müdirlə tanış olduğumuz bu hissədə imperialist Almaniyasında haqsızlığın baş alıb getdiyini görürük. Burada qanunun da, polisin də, hətta “sosialist”in də müdirin tərəfində olduğunu görürük. İstisimar dünyasında sahibkarlara sağlam və işlək canlar lazım olduğundan iş qabiliyyətini itirən, işdən çıxarılaraq qədər ümidinə buraxılan fəhlələrin taleyi onları maraqlandırmır. “Dantenin cəhənnəmi”ndən seçilməyən mədəndə iş qəzasından sonra qovulan ixtiyar sahibkara qarşı gəlir. “Yoqsullara məzar olan şu kirli” istisimar dünyası Cavid qələmi ilə belə canlandırılıb:

*Bu vəziyyətlə razılaşmayan ixtiyar
“Xayır, getməm - dedi - acam, yox yerim”
Ölsəm belə burada ölmək istərim.
Kinli gözlərində atəş parladı,
O çökmüş isklet həmənlə fırladı.
Bir parça daş kömür alıb da yerdən,
Sayğısız müdirə hücum edərkən,
“Mücrüm” deyə kirli yalan satdılar,
Çılğın ixtiyarı həbsə atdılar (21, 202).*

Azər sanki Cavidin “özünün keçirmiş olduğu fəlsəfi kamilləşməni əks etdirir. Azərə qədərki qəhrəmanlar, adətən, düşünən və axtaran, lakin aradığını tapmadığı üçün şaşıran insanlardır, üsyan, böhran və iflas qəhrəmanlarıdır. Azər də düşüncə, idrak və həqiqət aşıqıdır. Azər, sanki əvvəllər həm Arif, həm Şeyda, həm də Sənan olub, başı daşdan-daşa dəyərək qocalmış və bugünkü “həqqi bul-

muş” bir ixtiyardır. O, artıq günün müasir ictimai fikri səviyyəsində durur və özündən əvvəlki fəlsəfələrə yekun vurur, onları saf-çürük edir” (52, 21).

Cavidin mövzusu uzaq keçmişdən alınmış, lakin müasirliyə xidmət edən əsərlərində yaratdığı Peyğəmbər, Filosof, Aşiq, Fətəh və s. kimi bir-birinə zidd, ancaq hamısı da həqiqət axtaran insanlar cərgəsində həyatı həqiqət axtarışında olan, türk təfəkkürü ilə düşünən mütəfəkkir Azərin yeri başqadır.

Əslində, öz həqiqət axtarışlarında Azər obrazı “şairin müasiri, daha çox isə özünün proobrazıdır. Cəmiyyəti və insanı yeniləşdirmək düşüncəsinin daşıyıcısı”, yeni dünyagörüşə malik olan Azər obrazını “ümumiləşdirilmiş şəkildə yeniləşməyə möhtac olan cəmiyyətə və gəncliyə örnək kimi təqdim etməyə çalışmış şair Azərin simasında keçən əsrin iyirminci illərindən gəncliyin nümayəndəsi kimi təqdim olunan “komsomol” obrazlarına alternativ olan yeni tipli Azərbaycan gəncliyinin obrazını yaratmağa nail olmuşdur” (25, 18).

Hüseyn Cavidin Qərb təəssüratları əsasında yazılmış “Knyaz” da (1928-29) şairin “yaradıcılığında yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirən əsər kimi ciddi maraq doğuran” (90, 321) əsərlərindəndir. İnkilab mövzusunda həsr olunmuş bu əsərdə şairin hələ “Şeyda”da qaldıracağı sinfi ziddiyyətlər, zəngin-yoxsul, sahibkar-işçi ziddiyyətlərinin bədii təhlili davam edir. Əgər Cavid “Şeyda” faciəsində 1917-ci il Fevral burjua inkilabını təsvir edirdisə, “Knyaz” faciəsində, Gürcüstan mühitində proletar inkilabının qələbəsindən sonra bir sinif kimi məğlub olan “knyazlar dünyasının” faciəli sonunu göstərirdi. “Knyaz”da bir-birinə zidd olan iki surət vardır: əski dünyanı dağıdıb onun yerində yeni bir cəmiyyət qurmaq istəyən Anton və Antonun əksinə olaraq, bu əski dünyanı qoruyub saxlamaq istəyən Knyaz. Antonla Knyaz arasında barışmaz konflikt var.

Məlumdur ki, 1917-ci il Fevral burjua inkilabının qələbəsini

əksər sənətkarlar alqışlamışlardı. Lakin bu sənətkarlardan fərqli olaraq, Cavid qalıbları deyil, daha çox məğlubların bu şəraitdə düşdüyü ağır və acınacaqlı vəziyyəti, keçirdiyi psixoloji halları, maddi və mənəvi cəhətdən iflasını təsvir etmişdir.

Əsərin əvvəlində hadisələr Gürcüstanda baş verir. Cavid bizi Gürcüstanda milli burjua inqilabının hakimiyyətə gəldiyi dövrün Knyazı ilə tanış edir. Bu təkəbbürlü Knyazın damarlarında “ulu bir nəslin qanı” axır. Bu, təkəbbür onun bütün ruhuna hopmuşdur. Lakin hər şeyin sonu olduğu kimi, Knyazın da sonu gəlmişdir.

Fevral burjua inqilabı nəticəsində Gürcüstanda müvəqqəti milli hökumət yaranıb, lakin bu hökumət demokratik şüarlar səsləndirsə də, əslində, Knyaz kimilərin ağalığının mühavizəsi ilə məşğuldur. Uzun illər topladığı sərvətinə və müvəqqəti milli hökumətin apardığı “antisosialist siyasətə” güvənən Knyaz Rusiyani və bu imperiya ərazisində yaradılmış yeni müstəqil dövlətləri içinə almaqda olan inqilabı düzgün qiymətləndirə bilmir.

Tiflisdə inqilabi təşkilatın yaranması, Antonun bu təşkilatın fəal üzvü kimi həbs edilməsi, “düşmən qoşunlarının” (qızıl ordu) Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması və sonda qovduğu işçilər tərəfindən evinin yandırılması kimi hadisələr və sevimli qadını Jasminin xəyanəti onu sarsıdır. Qısqanclıq hissləri Knyazı oxudub “Mühəndis yamağı” etdiyi Antonu güllə ilə vurmağa vadar edir. Artıq xəyalardan ayılan Knyaz dostunu-düşməninədən seçir və özü üçün “bal-dırı çılpaq”larla mübarizə yolunu müəyyənləşdirir, yeni romantikadan arınan və sarsılan Knyaz realist bir obraza çevrilir.

Son ümidi inqilab ordusuyla çarpışan milli orduya bağlı olan Knyaz bu ümidini də itirəndə, çarəni “hökumət ərkanı kimi qaçıb aradan çıxmaq”da görür. Lakin qaçsa da özünü məğlub kimi görməyən Knyaz öz mübarizəsini mühacirətdə davam etdirmək istəyir. Bu mübarizədə o, tək deyil, Solomon, Jasmin, Lena və Şakro, ən əsası da özü ilə Almaniyaya apardığı sərvətdir. Lakin bu hal müvəqqətidir, çünki hər kəs bir-bir onu tərk edir. Sonda tək qalan

Knyazda artıq məğrurluqdan, möhtəşəmlikdən əsər-ələmət yoxdur. Dəhşətli ideya böhranı keçirən Knyaz dəli olur. İdeyası ilə yaşama üst-üstə düşməyən Knyaz hər kəs üçün dəhşət saçan və eyni zamanda da bir o qədər gülüş doğuran bir varlığa çevrilir.

Nə qədər ideya böhranı keçirsə də anlayır ki, o, Solomon kimi səfil bir yaşayışı sürdürə bilməz, çünki o Knyazdır və bu cür həyatı seçərsə titulu itirə bilər. Onun üçün sənə bu titul hər şeydən əzizdir. Səfil, sərsəm, tanınmaz bir adla həyatda yaşamaqdansa, Knyaz adını daşıyaraq ölməyi özü üçün daha şərəfli sayır.

Gerçəkliklər önündə məğlub olan Knyaz sonda: “Yox onlara təslim olamam mən” (23, 133) - deyərək intiharı seçir. İntiharı seçən Knyaz anlayır ki, onun dövrünü keçmişdir və bir də geri dönməyəcəkdir.

Fikrimizcə, burada Cavid inqilabı deyil, əksinə, əsil-nəcəbətine xain çaxmayan, Knyaz adı ilə yaşamağı sərsəm həyatdan üstün tutan Knyazı tərənnüm etmişdir. Hətta bir az da irəli gedərək bolşeviklərin və onların timsalında Antonun iç üzünü açıb tökmüşdü. Bəlkə də bu səbəbdən “Knyaz” “burjua ideologiyasının mübariz” xalturası kimi dəyərləndirilmişdir.

Əsərdə Knyazın əleyhinə mübarizəyə qalxmış, “Haqq verilməz, alınır” - şüarı ilə hərəkət edən Anton, sonda Knyazın məhəbbətinə də göz dikir. Əsərin əvvəlində “Cümlə qadınlardan ürküb qaçan, soyuq bir insan kimi təsvir olunan Anton Jasminin öz səhvini anladığını, dərk etdiyini görəndən sonra, onu da özü ilə birlikdə yeni həyata aparır. Beləliklə, oxudub adam etdiyi Anton Knyazın məhəbbətinə də sahib olur.

Ümumiyyətlə, “Knyaz” əsərini yazarkən Hüseyn Cavid ən çox məşğul edən inqilab zamanı istisimarçı siniflərin zəhmətkeşlərə qarşı apardıqları mübarizə və bir sinifin digər bir sinif üzərində qələbəsinin qaçılmazlığı, bu siniflərin qarşıya qoyduğu ideologiya idi. Sözsüz ki, qalib olan yerdə məğlub da olmalıdır və bu qalıbların təntənəsi ilə yanaşı, məğlubların da mənəvi faciəsi yaşanır. Haki-

miyyətləri əlindən alınmış əksinqlabi qüvvələrin ağır və faciəli mühacirət həyatı və bu həyatın faciəli bir sonluqla bitməsi kimi hadisələrin yer aldığı "Knyaz" əsərində həmçinin Almaniya və onun nümunəsində bütün kapitalist ölkələrində baş alıb gedən iqtisadi və mənəvi böhran geniş şəkildə öz əksini tapıb. "Kim güclüdürsə, o haqlıdır" - fəlsəfəsinə qarşı çıxan və "kim haqlıdırsa, o güclüdür" - mövqeyinin təntənəsinə üfüqdə bir ideal kimi baxan Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı boyu əsas ideya kimi keçən həqiqət və güc qarşıdurması əslində həm də mənəviyyat və maddiyyatın qarşılaşdırılmasıdır.

IV FƏSİL

**HÜSEYN CAVID SOVET DÖVRÜ
ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ**

Azərbaycan ədəbi tənqidi və Cavid yaradıcılığı

Hüseyn Cavid ömrünün 20 ilini sovet hakimiyyəti dövründə yaşayıb. 1920-30-cu illərin ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühiti onun taleyində dərin izlər buraxıb. Şair bir tərəfdən daimi iş yeri qazanıb, bədii yaradıcılığını və pedoqoji fəaliyyətini davam etdirib, müalicə olunmaq üçün xaricə göndərilib, əsərləri tamaşaya qoyulub, ikinci tərəfdən yeni quruluşun tələblərinə baş əymədiyi üçün təzyiqlərə, mənəvi sıxıntılara, əzablara məruz qalaraq heç bir günahı olmadan həbs edilib, siyasi repressiya qurbanı olub.

1920-30-cu illərin Azərbaycan ədəbi-ictimai mühitində Cavid həmişə diqqət mərkəzində dayanıb. Onun tamaşaya qoyulan əsərləri bir tərəfdən böyük maraqla qarşılanır, təhlil-müzakirə predmeti olur, ikinci tərəfdən vulqarcasına tənqid edilir, əsassız olaraq günahlandırılırdı. Hər tərəfdən daşlar gələn belə mürəkkəb şəraitdə sağdan, soldan, öndən, arxadan qorunub müstəqil olmaq, Cavid kimi yaşamaq çətin və əzablı idi.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tənqidi fikrinin Hüseyn Cavidə münasibətini dəqiqləşdirmək və dövrəşdirmək baxımından əsas iki mərhələni dəyərləndirmək lazımdır:

- 1) 20-30-cu illər mərhələsi;
- 2) 50-ci illərin axırlarından son dövrə qədər olan mərhələ.

Bu iki mərhələni səciyyələndirmək və fərqləndirmək lazım gəlsə, birinci mərhələni Hüseyn Cavid yaradıcılığına baxışın ziddiyyətli, bir az da qərəzli tənqid dövrü adlandırmaq doğru olar. İkinci mərhələ isə, şairin daha çox bu ziddiyyətlərdən, qərəzli tənqidlərdən təmizləmə, arındırma, "bərət" dövrüdür.

Az öncə bəhs etdiyimiz kimi 1921-ci ildə "Azərbaycan füqərası" qəzetində gedən məlum yazıda deyilir: "H.Cavidin "Şeyx Sənan" pyesini tənqiddə cəsarət edəməyiz. Çünki Cavid tənqid üçün ikinci bir Cavid lazım gəlir ki, o da zənnimcə bizdə yox kimidir" (163, 117). Mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığına "münasibətin məsuliyyət meyarı kimi" dəyərləndirilən bu mülahizəni sübhəsiz ki, dövrün bütün tənqidçiləri qəbul etməyib. Bu da təbii idi. Çünki "dövrün mürəkkəbliyi daxilində bədii zövqlərin müxtəlifliyi daha tez meydana çıxırdı və rəngarəngliyini qoruyub saxlayırdı. Lakin yuxarıdakı mülahizənin əsas aparıcı mahiyyəti onun tənqidçilər qarşısında qoyduğu məsuliyyət yükündədir. Yəni Hüseyn Cavidə münasibətdə elə-belə, ötəri mövqe tutmaq olmaz" (79, 27-28).

Buna baxmayaraq, cavidşünaslıq tarixində Cavid haqqında obyektiv mülahizələrlə yanaşı, qeyri-ciddi, qərəzli, yanlış fikir və müddəalar daha çox irəli sürülmüşdür. Onun böyük əsərləri yanlış dəyərləndirilmiş, qəsdən, qərəzli şəkildə kiçildilməyə, qaralanmağa çalışılmışdır. Bu səbəbdən, bəzən dövrü mətbuatda eyni bir əsər haqqında müxtəlif, fərqli, bir-birini təkzib edən fərqli fikirlər səslənmişdir. Məsələn, Cavidin "İblis"i tamaşaya qoyulan zaman tənqidçi Xəlil İbrahim əsər haqqında "Kommunist" qəzetində "İblis ölməz və daima bərhəyat olan bir əsərdir ki, insanların təhzi-əxlaqına dair bundan da nafe bir əsər ola bilməz" (137, 29) yazmasına baxmayaraq az sonra başqa fikir yürüdü: "Keçən məqaləmizdə söylədiyimiz üzrə "İblis"də müəllif yoldaş "Şeyx Sənan" qədər müvəffəq olmamışdır. Birinci səbəbi əsərdəki təzaddır. Biz keçən dəfə də yazmışdıq ki, "İblis"də təzad o qədər kök salmışdır ki, əsla təmizləmək olmaz" (137, 43-44).

Ümumiyyətlə, Cavid tənqid edənlər fikirlərində sabit olmamış, dövrə uyaraq gah Cavidə alqış demiş, gah da tənqid etmişlər. Eynilə C. Cabbarlı, Əli Nazim, Xəlil İbrahim, Əkrəm Cəfər və b. kimi.

Hüseyn Cavidlə tanışlığı və dostluğu 1920-ci ildən başlayan

Əkrəm Cəfər "Həqiqət şairi" adlı məqaləsində yazır: "1920-ci ildə Bakıya gəldim, darülməllimə qəbul olundum. Böyük şair Hüseyn Cavidlə tanışlığım da oradan başladı. Darülməllimin Respublika Əlyazmaları Fondunun indiki binasında idi. Tədris otaqları və yeməxana birinci mərtəbədə, yataqxana ikinci mərtəbədə idi. Üçüncü mərtəbədə isə iki mənzil vardı. Birində darülməllimin müdiri, digərində Hüseyn Cavidin ailəsi yaşayırdı. Məndə Sabir təsirilə seir yazmaq həvəsi vardı. Cavidin tələbəsi olanda bu vürğunluq getdikcə artdı. Vəzni, qafiyəni öyrəndim. Hər ay, iki aydan bir yazdıqlarımı müəllimim Cavidə verirdim. Nöqsanlarımı düzəltdirdi. Birinci şeirim 1923 - cü ildə hörmətli ədibimiz Şəfiqə xanım Əfəndizadənin yardımı ilə "Şərq qadını" jurnalının birinci nömrəsində "Bir xatirə" adı ilə çap olundu. Bu şeiri mən Cavidin "Bakıda" adlı şeirindən aldığı misra ilə tamamlayırdım:

*Bu misran nə qədər doğrudur ki, ey şair,
"Xəyal içində bəşər daima səadət arar" (21, 173).*

1924-cü ildə "Şərq qadını" jurnalının bir illiyi ilə əlaqədar çap olunan yubiley nömrəsində şeirlərimiz və şəkillərimiz nəşr edilmişdir. Bu nömrəyə rəy yazmış tənqidçi Xəlil İbrahim Cavidin şeirini tənqid, mənim şeirimi isə tərif etmişdi" (49, 173).

Bu qədər yaxın olan iki insanı: Cavid Hüseyn və Əkrəm Cəfəri də dövrən zorla bir-birindən ayırmışdır.

Belə ki, 1929-cu ildə Moskvaya gedən, oradan Cavidə "Açıq məktub" göndərən, yollarının ayrıldığını və "Olacağam o dahinin qapısında bir süpürgəçi, şeirlərim-süpürgəm, süpürəcəyəm... Budur çarpışmadan ən böyük arzum mənim" (49, 89) - şəkildə öz məramını bəyan edən Əkrəm Cəfər, Cavidə də "proletar ədəbiyyatı cəbhəsinə" səsləmişdi:

*Bu gün
Müzəffər bir döyüş nəşəsilə
Akınca alınlarının təri,
Şeirlərimə bir şey demir artıq
"Bahar şəbnəmləri"
Ey peyğəmbərlər və knyazlar şairi!
Mən bilirəm sənün xülyələrin kimi gözləyir.
Bilirəm, sən ya "adil bir Teymur"dan,
Ya xəyali bir "Peyğəmbər"dən umursan,
Hey köhnə şair! (49, 88-89).*

Cavid sənətinin vurğunu olan bir gəncin, Əkrəm Cəfərin şairə, "Hey köhnə şair" -müraciəti və ondan üz döndərməsi sifarişli idi.

Maraqlıdır ki, açıqdan-açıq bir şəkildə yazılmış bu "Açıq məktub"u belə o zamanlar kəsərsiz bulanlar vardı. Tənqidçi Mehdi Hüseyn Əkrəmi H.Cavidə və Əhməd Cavada qarşı mülayim olmaqda suçlayır və onlara qarşı daha amansız olmağa çağırırdı. Əkrəmin şeirindəki bir tək bu misralarıyla razılaşan tənqidçi "Hey köhnə şair, Gözlərindən o köhnə gözlüyünü endir" - müraciətinin özünə aid olaraq qaldığını gözləncəsinə anlaya bilirlər" - deyərək "bunu Əkrəmin yaradıcılığında irəliyə doğru atılmış bir addım" - kimi dəyərləndirir. Çünki o, öz qələmilə özünü daha çox düzgün təsvir edir və öz simasındakı bütün və hər cür maskanı asanlıqla yırtmağa müvəffəq olur. İştə Əkrəmin bu şeirdəki ən böyük "müvəffəqiyyəti"... (49, 98).

Şeirin hansı məhrumiyyətlərlə yazıldığı, mənən məcbur edildiyi açıq-aşkardır.

Əslində, Əkrəm Cəfər Cavidlə yollarının ayrıldığını bildirsə də, o, ruhən Caviddən ayrıla bilməmişdi. O dövrdə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında "Uyğunlaşma və xırda burjua mütərəddidliyi" adlı yazısı ilə çıxış edən Mehdi Hüseyn bu hadisəni səciyyəlandırərək yazır: "Bu hadisə öz-özlüyündə müsbət bir hadisədir. O,

şeirinin başlarında:

*"Dünən olmuş kimi yadında,
Qafiyələri unudaraq
Qafiyələrlə oynadığım günlər..." - deyir.*

H. Caviddən büsbütün ayrıldığını bizə isbata çalışdıqda belə, onun misralarından göz yaşları damcılayır sanki:

*"Gəl. Və çağır Cavadı da, Cəfəri də, Şaiqi də.
Hi... dəli də...ki də...
Bir zərbəçi dəstəsi kimi verək əl-ələ
Hamımız gələk dilə!" (163, 241).*

Həqiqətən də, "misralarından göz yaşları damcılayan" Əkrəm Cəfəri Caviddən zorla ayırmışlar.

Bu yalnız Əkrəm Cəfərdə belə deyildi, "poetik mühitə bir qədər keç, Moskvada universitet təhsilindən sonra (1929-1931) tam inteqrasiya olunan S. Vurğun qısa bir zamanda özünün əvvəlki yaradıcılığının davamı olmayan, yeni bir poetik yolun başlanğıcına qədəm qoyur. Şair yeni poeziyanın qanunauyğunluqlarına və sosialist məzmununa o qədər aludə olur ki, "Ölən şeirlərim"lə yeni poetik proqramını elan edir. Zamanın poetik qatarına qoşulanlardan geridə qalmaq istəməyən gənc S. Vurğun "adının tarixə bolşevik yazılması" istəyini bəyan edirdi. Və "adının tarixə bolşevik yazılması" istəyən şairin "Qızıl Şərq", "Pambıqçılar", "Oktyabr günləri", "Hücum" və s. şeirlərində sosialist məzmunu, zamanın diktəsi aparıcı olur və şairin poetik məni dövrün hakim ideologiyasının rüporuna çevrilir" (59, 254). Aydınır ki, tənqid dövrə qulluq göstərəndə belə də olmalı idi. Onun istədiyini öyməli, qaldırmalı, istəmədiyini döyməli, məhv etməliydi.

Cavidin tənqidindən bəhs edərkən A.Şaiqin "Cavidin "İblis"

nam hailəsi haqqında duyğularım” məqaləsini yaddan çıxarmaq olmaz. Bunun da önəmli səbəbləri var. Bu səbəblərdən biri və birincisi onun yazıldığı zaman “Maarif və mədəniyyət” jurnalının A.Şaiqin həmin məqaləsini “nadir hadisə”lərdən biri hesab etməsidir. Şaiqə görə, “İblis” faciəsindəki Arifi inlədən, ürəyinin dərinliklərində qorxunc yaralar açan öz kədəri deyildir, cahan kədəri, iztirablarıdır: “Qaldır məni ta görməyim insandakı zülmü, Bax yer üzünü inlər”-deyə nə acı hayqırır və ruhuna gömülmüş sızıyı nə acıqlı anladır” (199, 183).

Fikrimizcə, tənqidçi bu sözləri ilə “əsrin estetik dəyərini müəyyənləşdirir, romantik qəhrəmanın sarsıntılarını və əməllərini dövrün tələblərindən doğan zərurət kimi təqdim edir. O, əsrin ictimai həyatla təmasını diqqətə çəkərək yazır: “Arif XIX və qismən XX əsrin yetişdirmiş olduğu türk xalqının nümayəndəsi və tarixi tipidir” (199, 187).

Məqalədə İblis obrazı ilə əlaqədar irəli sürülmüş mülahizələrə də münasibət göstərən tənqidçi İblisin təhlilini yalnız onun “zahiri keyfiyyətlərinə” görə etmir, əksinə, “onun daxildə gizlədilmiş gizli hissələrinin mənasını açır, təhriklərinin real həyatda olan köklərini axtarır. İblisin “tikici deyil, yakıcı və yıkıcı” ehtirasının nəticələri onu narahat edir. Buna görə də A.Şaiq “İblis kəskin ağla və sarsılmaz iradəyə malikdir” - deyərkən, “onu insanlar içərisində mövcud olan varlıq kimi təqdim edəndə tam haqlı görünür” (79, 25-35).

Sovet ədəbiyyatşünaslığında Cavidin bir əsərinə iki, bəzən daha çox fərqli münasibəti izləmək mümkündür. Tənqidçilərdən biri əsəri tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə yüksək dəyərləndirdiyi halda, bir başqası “orada təzad axtarmağı və təzad tapmağı” qarşısına mühim vəzifə kimi qoymuş kimi görünür. Sözsüz ki, bir əsər haqqında yalnız bir tənqidçi yazmalı və yalnız bir tənqidi fikir söylənməli fikrinə biz də qarşıyıq, lakin tənqid qərəzli deyil, obyektiv olanda daha diqqətçəkici olur. Tənqiddən nə qərəz, nə də mərəz qoxusu gəlməməlidir.

Cavidin yalnız bir əsəri haqqında müxtəlif, təzadlı fikirlər söylənilməyib, onun bütün əsərlərində bu faktı izləmək olur. Məsələn, ədibin “Afət” əsəri haqqında da bir-biri ilə heç cür əlaqəsi olmayan, bir-birini təkzib edən fikirlər çoxdur. “Tamaşaçı” imzası ilə yazılan məqalələrin birində əsər haqqında “Əsər nəinki ilk dəfə oynanması, bəlkə mövzusu, tipləri, hətta üsuli-təhriri (qismən) cəhətdən səhnəmizdə yeni bir şeydir” (208, 45) - fikirləri yer alırsa, az keçməmiş başqa bir məqalədə, “Afət”dən öz müəllifinə yaraşmayan əsər” (108, 47) kimi bəhs edilir. C. Cabbarlının yazdığı məqalədə isə “əsr olmaqdan daha ziyadə bir şaşqınlıq” kimi dəyərləndirilir (19, 68).

Belə ikili münasibəti Cavidin digər əsərlərinə yazılan tənqidlərdə də görmək mümkündür ki, hər halda bu da “Cavid yaradıcılığında qüsurlar axtaran tənqidin ən zəif cəhəti elmi əsaslandırılmaların olmaması idi. Bu isə, eyni vaxtda sənətkarın bir əsəri barədə həm müsbət, həm də mənfi meydana çıxmasının bazisi olurdu” (79, 29).

Hər zaman xalqın milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən güc alan, vətəninə, xalqına, ümumiyyətlə, insanlığa xidmət üçün çalışan Hüseyn Cavid “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi ilə yazıb-yaratmış, hər zaman sənətdə yaradıcılıq azadlığı ideyasını müdafiə etmiş, ədəbiyyata mənəvi tərbiyənin ən əlverişli, düzgün vasitəsi kimi baxmışdır. Cavidin dilini, üslubunu tənqid edənlər olduğu kimi, onu sevənlər, sənətini yüksək dəyərləndirərək öyənələr, hətta, şeir həsr edənlər də olmuşdur. Cavidə ilk şeir həsr edənlərdən biri Əli Nəzmi idi. Onun 1914-cü ildə “İqbal”da nəşr olunan “Qardaşım H. Cavid” sərlövhəli şeirində şairin şöhrətli sənətkarlığı ilə yanaşı, nəcib insanlığı da diqqətə çəkilib:

*“Bir çöhrə durur pişi-xəyalımda didərgun
Ərz eyləyir alqış o simada təbiət.
...Bir çöhrə ki, sinəmdə onun sevgisi mədfun
Bir çöhrə ki, vardır ürəyimdə ona şəfqət.
Məndən ona alqış, ona təzim, ona hörmət.”*

Yazılan şeirdən də görüldüyü kimi, Bakıya gələndə artıq tanınan Cavid hər kəsin diqqət mərkəzində idi. Şairin əsərlərinə mətbuat səhifələrində geniş yer verilməklə yanaşı, ona şeirlər həsr olunur, sənəti və şəxsiyyəti qarşısında “təzim edən”lər, “alqış deyən”lər, “hormət və etiram” bildirənlərlə yanaşı, tənqid edənlər də çoxalır. Əli Nəzmi Cavidə göylərə qaldıracağı halda Sank-Peterburqda Şərqsünəşliq institutunda oxumuş, Moskva Universitetinin aspiranturasını bitirmiş, 20-30-cu illərdə yaradıcılıqdan çox, tənqidçi kimi daha populyar olan Əli Nazim isə ədibi kəskin tənqid edənlərdən idi. 1925-ci ildə şairə “Nemanın rəyası” adlı şeir həsr etmiş Əli Nazim Hüseyn Cavid yaradıcılığına birtərəfli yanaşmış, həm şairin yaradıcılığına həsr edilmiş məqalələrində, həm də Azərbaycan ədəbiyyatından bəhs edən məqalələrində ədibi hər zaman tənqid atəşinə tutmuşdur. Əli Nazimə görə Cavid: “öz sinfinin siyasi-pantürkist planlarının, onun milli şovinist görüşlərinin ifadəçisi olaraq qaldığından” onun “içərisində sosializm epoxasının tip və xarakterləri, göstərilən xalis şura dramları hələ ki yoxdur” (176, 375).

Əslində, bu günün prizmasından baxıldıqda onun tənqidi obyektivdir, yəni tənqidçi ədibi olduğu kimi dəyərləndirmişdir. Cavid həqiqətən də, milli sənətkardır və onun “xalis şura dramı” yoxdur (176, 375). Amma o günün prizmasından yanaşıldıqda bu deyilənlər Cavidə məhvə aparırdı, çünki ədibin milliliyi, turançılığı nişan verilir.

Hər bir ədəbi-ictimai hadisəyə yalnız hakim ideologiya, yalnız sinfi mövqedən izah vermək məhdudluğu 30-cu illər tənqidində bir çox haqsız ittihamlar, zorakı, ədalətsiz etiraflar, habelə nəzəri-estetik və elmi-metodoloji sapıntılar törədir, bu isə özlüyündə ədəbi-bədii inkişafı təbii yolundan döndərir, onu ciddi şəkildə ləngidirdi.

1930-cu ildə Moskvada çap olunmuş “Literaturnaya ensiklopediya”dakı “Hüseyn Cavid” məqaləsinin də müəllifi olan Əli Nazi-

min “Bu gündən dünənə bir baxış” (1931-ci il) adlı məqaləsində şairin şeiri tənqid olunub. Tənqidçi bir il sonra, 1934-cü ildə “Gənc işçi” qəzetinin 23 aprel tarixli sayında dərc olunmuş başqa bir məqaləsində isə, ədibin “Səyavuş” əsərinə münasibət bildirərək “Səyavuş”u “səbiq burjua-qolçomaq ədəbiyyatının ölümünü ifadə edən bir əsər” (163, 265) kimi səciyyələndirib. Mütəmadi Cavidə tənqid edən tənqidçi 1935-ci ildə “Qızıl şəfəq” qəzetinin 28 aprel tarixli sayında gedən; “Bu günkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər” - adlı məqaləsini isə, ümumilikdə Cavid yaradıcılığının tənqidinə həsr etmiş kimidir: “Cavid bu pyesdə (“Səyavuş”) faciənin tarixi tematikasından asılı olmayaraq özünü itirdiyini göstərir. “Kimlə olmalı, kimə etibar etməli” suallarına o hələ öz qəti cavabını verməmişdir” (181, 265). Elə həmin ildə Ə.Nazim yazır: “C.Cabbarlının ölümündən sonra, tək bircə iri dramaturq Hüseyn Cavid qalmışdır ki, o da hələ ideyaca yenidən qurulmaq prosesindədir” (176, 375).

Görünür ki, tənqidin baş alıb getdiyi bir dövrdə Cavid deyil də, bunu yazanlar daha çox “özlərini itirmişdilər” (181, 256). Ədibin yaradıcılığına qarşı eyni xətti M. K. Ələkbərli də davam etdirmişdir. Azərbaycanda ilk fəlsəfə dərslisinin müəllifi olan Məmməd Kazım Ələkbərli də filosof şairi dərk etməmiş, ya da dərk etmək istəməmişdir.

1934-cü il oktyabr ayının 6-da Azərbaycan sovet yazıçılarının plenumunda Yazıçılar İttifaqının sədri məruzəsində sənət adamlarının qarşısında duran ən başlıca vəzifənin “iqtisadiyyatda olduğu kibi insanların şüurundan da kapitalizm qalıqlarını süpürüb atmaqdan, proletariat, ümumuyütlə, əməkçilər üzərinə olan burjua müzür təsirini rədd etməkdən, bir sözlə, insanların şüurunu dəyişməkdən ibarət” (181, 172) - olduğunu bəyan edən tənqidçi M. K. Ələkbərli bu dəyişməyə nail olmağın konkret olaraq nəzəri-fəlsəfi mənbəyini də göstərmişdir; “Bunun üçün bizim əlimizdə ən mühüm, ən böyük silah vardır. Bu silah isə marksizm-leninizm birliyidir”

(181, 173).

Məhz bundan sonra “Əski insan materialının yenidən qurulması” (M.Hüseyn) yolunda “can” qoyanlar işə başladı. M.Ələkbərlinin əski yazıçılarımızdan şüurlu və şüursuz surətdə inad ilə yenidən qurulması məsələsinə soyuq baxan və bu uğurda əhəmiyyətsiz addımlar atan“ (66, 362) Hüseyn Cavid bu işə yaramadı. “Rekonstruksiya” edə bilməyənlər Vəli Nəbioğlu demişkən; “Hələ o vaxt-30-cu illərdə “perestroyka” edilmişdi. Cavidlər, Müşfiqlər, Salman Mümtazlar, Yüsif Vəzirlər, Hacı Kərim Sanılılar, “əski insan materialı” kimi yaramadığından onları “yenidən qurmaq” mümkün olmadı, ona görə də çürük qoz kimi bir kənara atıb “sosializmin döyüşən övladlarını” yetişdirmək üçün “gənc beyinlərdən” yapış”dılar. “Kolxoz qurun” dedilər, qurduq, qolçomaq qırın dedilər, qırdıq. Hələ bu az idi, çünki tənqid bu zaman “bədi ədəbiyyatda “sənaye və təsərrüfatla əlaqədar mövzu”ların azlığından şikayətlənir, bunu deyək ki, poeziyanın ən zəif cəhətlərindən biri hesab edirdi.” “Tənqidin çubuğu əsasında getməyə məcbur olan ədəbiyyat isə, təbii ki, “bəşər tarixini o başından bu başına hayqıran ölməz xarakterlər yarada bilməzdi” (181, 173). Həmin il M.K.Ələkbərli “Kommunist” qəzetində (1934-cü il 13 iyun) “Bədi yaradıcılıq qurultayı” adlı yazısında Cavidə “Sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsini dəstəklədiyi üçün və “yenidənqurma” məsələsinə etinasızlıq göstərdiyinə görə yenə tənqid edir, şairi “düzgün yol”a çağırırdı. Tənqiddən usanmayan M.K.Ələkbərli Ümumittifaq Şura yazıçılarının I-ci qurultayı münasibətilə yazdığı “Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər” məqaləsində “şairlərdən Cavidin və Sanılının yenidən qurulma məsələsinə soyuq baxdıqlarını” (65, 364), qurultay tərəfindən sosializmi təbliğ etmədikləri üçün tənqid olunduqlarını diqqətə çatdırmış, məsələyə öz münasibətini bildirmişdir. Onun “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında dərc olunmuş “Aprel ədəbiyyatı” (1935-ci il, № 10-12) adlı məqaləsində yenə Cavid tənqid edilmiş, “yaradıcılığında dönüş yaratmağa”, “sosa-

lizmin tələb etdiyi əsərlər vermək uğrunda çalışmağa” dəvət edilmiş, hətta “mütləq bu yolu öyrənməlidir” - şəklində hökm verilmişdir.

Cavidə tənqid edənlər yalnız ədəbi müasirləri deyildi. O, ölkə başçısının belə tənqid hədəfində idi. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının adı keçən qurultayında Mir Cəfər Bağırov M. Müşfiq, Ə. Cavad, M. Rzaquluzadə və digər yazarları şiddətli tənqid etmiş, onları Azərbaycan K(b)P MK və BK ətrafında birləşməyə dəvət etmişdi. Tənqid olunanların içərisində Cavid də vardı.

Cavidə qarşı başlanmış bu çirkin kampaniyanı hiss edən şair ona qarşı aparılan bu kampaniya barədə 1936-cı il oktyabr ayının 3-də M. C. Bağırova məktub yazır. Onun məktubuna cavab olaraq M.C.Bağırov Cavidə dəvət edərək onun dinlənilməsinə və MK Burosuna məlumat verilməsinə H. Rəhmanov və Ruhulla Axundova tapşırır. Təəssüf ki, bunların heç bir nəticəsi olmur, əksinə, böhtan kampaniyası daha da qızışır, qəzet səhifələrində ona ünvanlanan çirkin şeirlər çap olunur. “Ədəbiyyat” qəzetinin 1937-ci il 16 may tarixli sayında Cavidə ünvanlanmış şeirdə yazılır:

Adına millətçilər dedi: “Böyük sənətkar”

Gəlin düz araşdırmaq, sənətin sənətinmi var?

Azərbaycan şairi olsa da murdar adın,

Soltanların, şahların sinisini yaladın.

O murdar arzuların torpaqlara gömüldü,

Sənətin yaratdıqların özündən əvvəl öldü (236).

Bu şeiri Cavidə ünvanlayanlar bir şeyi dərk etmirdilər ki, Cavidin yaratdıqları əbədiyaşar, bəşəri mövzulardır, günün hayküyünə ünvanlanan şeirlər deyildir. Çoxları Stalinə, Partiyaya, Leninə, Oktyabra şeirlər yazıb vəsf edəndə filosof şair “sənətkar vicdanı”nın səsinə dinləyərək yazıb yaradırdı. Bu da nə ölkə başçısını, nə də tənqidi qane etmirdi. Cavidin tənqid olunmasına onun “Sosializmin döyüşən övladı” ola bilməməsi səbəb olmuşdu. Nə

bolşevikləri, nə də onların gətirdikləri sosializmi qəbul etməyən, tərpedən dırnağa milli olan şairi sosializm bülbülünə çevirə bilməmişlər. O illərin tənqidi “sosializmin döyüşən övladlarını”, erkək Tükəzbanların obrazını ədəbiyyatda “əbədləşdirənlərə” alqış deyir, mədhiyyə oxuyurdu.” Azərbaycan teatrının səhnəsində isə ər-lər-avad arasında “bərabərlik” davası gedirdi. Tənqid isə əl çalır, bərəkallah yağdırırdı” (181, 76). “Azərbaycan teatrının səhnəsində ər-lər-avad arasında gedən bərabərlik davasına əl çalıb, bərəkallah yağdırın” tənqid Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” kimi bir romanı, Cavidin yazdığı tarixi faciələri qəbul etmədilər; “Bəzi yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” (181, 173).

Daşın kimə atıldığı da, daş atanların nə istədikləri də bəlli idi, tarixi mövzulara nə qədər yanlış, səhv münasibət göstərmələri də. Yazılan əsərlərin “Erkək Tükəzban”, “firqə üzvü Qumru”, “bolşevik Tovuz”, “səsi alınmış Qulaməli”, “qolçomaq”, “qolçomaq quyruğu”, “bandit” yarlıqlı sözlərlə doldurulduğu bir zamanda, Peyğəmbər, Xəyyam, Əmir Teymur, Səyavüş obrazları yaradan Cavid İblisə uyanlara görə guya, “yaratıcılığında bir sıra pozuntular” a yol verirdi.

Çox qəribədir; ədəbiyyatımızın “sal daşı”na, “iri” dramaturquna ilk daşı atanlar onun qələmdaşları” olmuşdur (102, 65).

Bu belə də olmalı idi. Ondan tələb olunan vəzifələri yerinə yetirmək yerinə, bolşevizmin hökm-fərma olduğu bir dövəndə ədəbiyyata “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Xəyyam”, “Səyavüş” kimi əsərlər bəxş etməsi, sözsüz ki, tənqidi məşğul etməli idi.

Ədibin “Peyğəmbər”i haqqında ən ədalətli sözü Hənəfi Zeynallı; “Cavidin ”Peyğəmbəri” haqqında mülahizələrim” məqaləsində dilə gətirirdi: “Cavid dəxi öz əsərinin, öz mühitinin gizlin bir surətdə tələb etdiyi cəhəti meydana qoyur, bu gözlüklə Peyğəmbərə baxır, onu adi bir bəşər halına endirir” (227, 233). O dövərdə bu fikrin söy-

lənməsi, adi fikir deyildi. Çünki əsərin yazıldığı dövərdə tənqid orada ancaq “dini təbliğin başlanğıc tellərini axtarırdı. Tənqidçilər əsərə Peyğəmbərin “bəşər halında” verilməsi, “dini baxımdan müəyyən limfaların əzilməsi” aspektindən yanaşırdılar. Lakin bu cür düşü-nülmüş etibarsız dayaqlar elə də uzun müddət davam edə bilməzdi. Tənqidçilərin fikrinə, “Cavid öz ədəbi icadı üçün köhnə mövzular axtarır və öz yaradıcılığı üçün “İblis”, “Peyğəmbər”, “Şeyx Sənan”, “Keçmiş günlər” kimi köhnə mövzuları intixab edir. Amma Hüseyn Cavid kimi böyük talant sahibi şairə bixüsüs “Uçurum” a doğru getmək, bizcə, heç məsləhət deyildir” (203, 332). Tənqidçi Cavidin “Peyğəmbər” kimi mövzulardan yazmasını belə “onun öz əsərinə istinadən “uçurum” kimi mənalandırırdı. Təbii ki, H.Cavidin bu kimi əsərlər yazması dövrün ümumi qaydalarına uyğun deyildi və ola da bilməzdi.

Ədəbi tənqidin 20-30-cu illərdə H. Cavid yaradıcılığına göstər-di-yi marağın əsl səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün həmin dövərdə fəa-liyyəət göstərən tanınmış tənqidçilərdən biri də Mustafa Quliyev idi (Mustafa Quliyevin filosof şairə münasibətini ayrılıqda öyrənmək daha faydalı olardı). M. Quliyev 1930-cu ildə çap etdirdiyi “Okt-yabr və türk ədəbiyyatı” adlı kitabında yazır: “Cavid yaradıcılığının yüksəlişində ən ciddi əsər “İblis”dir. Bu əsər Hüseyn Caviddə Gete, Lermontov, Bayronun təsirilə yaranmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı İblis - Mefistofelin varlığında onların təsiri görünməkdədir. Hüseyn Cavid söz sənətinin böyük rəssamıdır” (43, 7).

O, “söz sənətinin böyük rəssamı” kimi gördüyü Cavid yaradıcı-lığının “müsbət keyfiyyətlərini və təqdirəlayiq cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, “Topal Teymur”, “Şeyx Sənan”, “İblis” əsərlərindən söz açarkən də ədibin yaradıcılığı haqqında birtərəfli mülahi-zələr yürütmür; əksinə, ədibin “keçdiyi yaradıcılıq yolunun mürəkkəbliyini nəzərdə tutaraq onun qarşısında yeni tələblər qoyurdu” (43, 7).

M. Quliyevin fikrinə, Cavidin “Topal Teymur”u estetik ideya-

sız bir əsərdir... Hüseyn Cavidin əsərində meşşan məfkurəsindən başqa nə bir fikir var, nə ideya, nə də müasir məsələlərin həlli” (157) məsələsi yoxdur.

Cavidin əsərlərində yalnız görmək istədiklərini axtaran tənqidçilər kimi, Mustafa Quliyevdə də ədibin sənətinə ikili; bəzən rəğbət, bəzən də qərəzli münasibət görülür. O yazır: “... Bu il bizim türk teatru yeni bir ədəbi əsərlə, Hüseyn Cavidin “Topal Teymur”u ilə zənginləşmişdir. Azərbaycan inqilabının altıncı ilində H.Cavid tarixi bir pyes yazmış və bu əsərdə fəthlər yaparkən insan qafalarından ehramlar tikən Teymurləng kimi bir tipi idealizə etmişdir” (158). (Bir türk-azərbaycanlı ədibin Əmir Teymurdan yazması niyə qəbahət sayılmalı ki).

Ədib “Topal Teymur”u 1926-cı ildə, ziddiyyətli bir zamanda yazıb. Tədqiqatçı A. Turanın fikrincə, “əsərin yazılma tarixinə baxılırsa, bu tarix türk birliyinin rus müdaxiləsi hesabına zavala gəldiyi bir dövr”lə üst-üstə düşür və “bu müdaxilə dövlət siyasəti səviyyəsində olunurdu. Qarşı tərəfin isə müqaviməti Topal Teymurun güc fəlsəfəsinə söykənir, Milli siyasət Topal Teymurun dili ilə söylənilirdi. Belə ki, Şərqdən Qərbə barbarlıq, mədəniyyətsizlik aparıldığını iddia edən ideoloji dalğanın qarşısına Bakıda Hüseyn Cavid “Topal Teymur”la çıxmışdı” (211, 41).

Maraqlıdır ki, maarif komissarı Mustafa Quliyev üzə Cavid tənqid edənlərin, dırnaqarası “düz yola” dəvət edənlərin sırasında olsa da, “Topal Teymur”da ifadə edilənlərlə razılaşırdı. Düzdür, onun üzə söylədikləri ilə bağlı qapılar arxasında söylədikləri arasında zəmin asiman qədər fərq vardı. Aparılan siyasətin arxa tərəfini də görə M. Quliyev türk alimi İsmayıl Hikmətə hələ o zaman belə deyib: “Ruslar bizə ən böyük zərbəni dil məsələsində endirəcəklər. Rus dilinin və rusların əsarəti altına düşəcəyik” (250, 31).

Bu mənada, o dövrdə Cavid tənqid edənlərin bəzilərinin belə bu əsərə dəyər vermələri diqqətə dəyərdir.

“Topal Teymur” Cavidin ən fəal tənqidçilərindən olan Əli

Nazimin də diqqət mərkəzində idi. O, mülahizələrindən birində yazırdı: “Şübhəsiz ki, məmləkətin son hadisələrindən az mütəəssir olan bu ədəbiyyat zümrəsi, təəssüflə deməliyəm ki, kəndisini bitərəf bir cəbhəyə doğru çəkir. İlhamını ya əski Turan istilalarından (“Topal Teymur” - Hüseyn Cavid), ya əski ərəbistan çöllərindən (“Peyğəmbər” - Hüseyn Cavid) alar, yaxud da “Qız qalalarından” (Cəfər Cabbarzadə) və ya “Göy gölün” füsunkar və simfonik mənzərələrindən ruhlanır” (177, 299), “məmləkətdə nə yapıldığı, yıxılan və qurulan işləri, yaradılan yenilikləri guya görmək istəmirlər” (176, 375).

Əli Nazim və bir çoxları kimi, Xalq şairi Səməd Vurğun da eyni ittihamla Cavidə suçlayırdı: “Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı, gah İrandan gəlir, gah da Turandan?”

Bəzi yazıçıların üzərindəki töhməti götürmək və ya zəiflətmək məqsədi ilə professor B. Əhmədov məsələyə başqa bir aspektdən yanaşır: “Bir çox tədqiqatçılar repressiya olunmuşlar haqqında araşdırmalar apararkən bu məqalələrə istinad etmək və onu sonrakı istintaq materialları ilə əlaqələndirmək tendensiyasına daha çox üstünlük verirlər. Məsələn, Cavidin repressiyasının izlərini sənətkar yoldaşlarında axtarır və bu zaman S. Vurğunun:

*Nədən şeirimizin baş qəhrəmanı,
Gah İrandan gəlir, gah da Turandan
Bəs mənim ölkəmin varlığı hanı
Böyük bir şairin yazdığı dastan*

Gah Turandan gəlir, gah da İrandan - sətirlərinə diqqət yönəldirlər. Lakin unudurlar ki, bu sətirlər repressiyadan bir neçə il əvvəl yazılmış və sırf yaradıcılıq baxışlarını sənət və sənətkar, sənət və mövzu kateqoriyalarını özündə ehtiva edir. Hətta bu misraların özündə belə gənc Vurğunun Cavidə olan sonsuz saygısını görmək olmur (“Böyük bir şairin...”). Bu cür yanaşmalar o dövrün

mətbuat səhifələrində çoxdur, sadəcə olaraq H. Cavid repressiya olunduğundan bu sətirlər də siyasi mahiyyət kəsb edir” (59, 326).

Doğrudur, bu sətirlər repressiyadan bir neçə il əvvəl, ancaq repressiyaya hazırlıqlar dönəmində yazılıb. Repressiya olunan yazıçıların bir qisminin taleyi məhz Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1-ci qurultayında həll olunub. “Cavidin repressiyasından üç il əvvəl Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının 1-ci qurultayında (1934) C.Cabbarlı tərəfindən edilmiş çıxış” (59, 327).

Hər kəsin “böyük qardaşımız”dan, Stalindən, partiyadan, pambıqdan, kolxozdan, traktordan yazdığı bir zamanda Cavidin tamamilə bu kimi mövzulara yanaşmaması dövrün təbil çalanlarına qəribə və “yersiz inad” kimi görünürdü. Cavidin tarixə müraciətini yanlış anlayan tənqidçilər, qələm qardaşları bəzən onu “əski mövzular”a müraciət etdiyi üçün: “Bəzi yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” - deyərək suçlamış, onun yaradıcılığında türkklük, turançılıq elementlərinə mənfi don geyindirmişlər. Cavidin ən ədalətli tənqidçilərindən olan Hənəfi Zeynalı ədibin sənətini, yaradıcılıq meyllərini xarakterizə edərək yazırdı: “Cavid bir “Şeyx Sənan” yazar, bir “Uçurum” açar, bir “Afət” doğurar, bir “İblis” rəqs etdirər, bir “Peyğəmbər” yaratmağa qayrət edər, bəlkə də şimdi bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır” (226, 34).

Əslində, Hənəfi Zeynalı Cavidə doğru kəşf etmişdi. Mütəfəkkir Cavidin mövzularını seçdiyi məkan da, coğrafiya da bəlli idi, marağında olduğu mövzular da. Cavid vətən deyəndə bir tək doğulduğu regionu deyil də, ümumilikdə Şərqi, Böyük Türkünstanı - Turanı nəzərdə tuturdu.

Cavid Peyğəmbərdən yazarkən “panislamist”, Turandan yazarkən “pantürkist” olmuşdur. Bu məsələdə onlara kömək edən məsələ isə Peyğəmbərin dini rəhbər, Əmir Teymurun isə fəth olmasındadır.

Peyğəmbər və Topal Teymurun sənətkar tərəfindən ideallaşdırılması fikrini bir çox tədqiqatçılar qondarma dəlil-sübutlarla millətin beyninə yeritməyə çalışmışlar. Halbuki, Cavidin dininin müsəlman, milliyyətinin türk olmasını nəzərə alsaq, onun bu şəxsiyyətlərdən yazması suç deyildi, əksinə təbii və yerində idi.

Fikrimizcə, suç bir şairin millətinin kimliyini unutmaması, onun taleyini düşünməməsi, tarixinə biganə qalmasıdır.

Görünür, tənqidçilər Cavidin kimliyini unuduğu kimi, hər iki tarixi şəxsiyyətin; Peyğəmbərin və Əmir Teymurun da tarixdəki rolunu da unutmuşlar. Buna görə də, 20-30-cu illərdə tənqidçilər ədibin yazdığı əsərlərə obyektiv münasibət göstərməkdənsə, onu “gözdən salmağa” xidmət etmişlərdi. Qızıl qələm imzalı tənqidçinin fikrincə: “Əsərin Adı özünə çox uyğundur. Əsər sənətcə topaldır” (27, 259).

Düzdür, tənqid “Topal Teymur” əsərində “bir çox müsbət xüsusiyyətlər və keyfiyyətlər: “Əsgərlərin söhbətlərindəki etiraz notları, Şair Kirmaninin narazı mövqeyi” və s. görmüşdülər. “Bəzi tənqidçilər isə, bu məsələləri əsərin qabaqcıl mövqeyi, qabaqcıl dünya-görüşü ehtiva etmək kimi mənimsəmişlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, əksər halarda və son dövrlərə qədər Topal Teymur obrazı zərərli bir obraz kimi tənqid olunmuşdur” (79, 26)

Bu əsərə “sənətcə topaldır” demək sənət anlayışından anlamamaq deməkdir.

Aydındır ki, bu qədər tənqiddə və bu qədər tənqidçiyə stimül verən bir şey, bir səbəb olmalıydı. Bu səbəb isə, XVI qurultayda irəli sürülən, xüsusi bir qəddarlıqla bütün sahələrdə həyata keçirilən “Sosializmin bütün cəbhə boyu geniş hücumu!” - şüarı idi. Bu şüarla hərəkət etmək, bu şüara səs vermək lazım idi. Cavidə, bu cəbhədə vuruşanlardan deyildi, bu şüara səs verməyənlərdən idi.

Məlum olduğu kimi, ÜK (b) P-nin XVI qurultayının qərarlarından sonra milli məsələyə meylə qarşı mübarizə daha da güclənmişdi. “Bu sahədə başlıca təhlükə fəvqəldövlətçi sovinizm olaraq

qalırdı. Sosializmin bütün cəbhə boyu hücumunun başlanması ilə əlaqədar partiyanın bəzi üzvləri belə hesab edirdilər ki, vahid bəynəlmiləl dil tətbiq etməyin vaxtı çatıb, siyasi, təsərrüfat və idarəetmə rəhbərliyi mərkəzləşdirmək tələb olunurdu, az qala respublikaları ləğv etmək təklif edilirdi (260).

Digər bir keçərli səbəb isə, Şərqlə, xüsusilə, Türkiyə ilə bağlılıq məsələsi idi. Şərqlə, ən önəmlisi də Türkiyə ilə bağlılıq deyildiyi an Cavid ilk yada düşənlərdən idi (Maraqlıdır, o zaman sovet dövlətinin Türkiyə ilə mehriban münasibətləri olmasa da, rəsmi münasibətləri vardı).

Beləliklə, partiyanın məlum qurultayından sonra, qurultayda qaldırılan məsələlərə münasibət bildirmək üçün daha da fəallaşmış yarışan tənqidçilər üçün geniş meydan lazımdı və bu meydan “Ədəbiyyat cəbhəsində” qəzetinin “dövrün ruhuna uyğun olaraq iki həftədə bir çıxan “Hücum” jurnalına çevrilməsi ilə onlara sunulur və tənqidçilər ədəbiyyat cəbhəsində dərhal opportunizmə qarşı hücum keçir. “Hücum” jurnalının 1931-ci il, 9-10 sayındada Azərbaycan proletar yazıçıları cəmiyyətinin gənclərindən biri yazdığı məqalədə kommunist tənqidinin vəzifələrinin “sinfi düşmənin proletar inqilabı əleyhinə hansı yollarla çıxdığını, nə kimi vasitələrlə ona qarşı durduğunu öyrənərək, bütün yabançı sinfi təmayüllərin köklərini arayaraq tapmaqla, onları şiddətli bolşevik atəşinə tutaraq əzməkdən ibarət” olduğunu göstərirdi.

Bu səbəbdən də, “kommunist tənqidinin vəzifələrinə uymayan” Cavidin əsərləri tənqid çubuğunun önündə idi. Görünən o ki, kiməni “bolşevik atəşinə tutaraq əzməyən” və bolşeviklərə etina etməyən Cavid bu ərəfədə tənqidi, həm də nasir, dramaturq, tənqidçi Mehdi Hüseyni çox məşqul etmişdi.

M. Hüseyn nüfuzlu, sözükeçən tənqidçilərdən idi. O, 40 illik yaradıcılığı dövründə ədəbi prosesə, ədəbiyyatın bu və ya digər məsələləri, şeir, nəsr dramaturgiya ilə bağlı çoxlu məqalə yazıb dərc etdirmiş Mehdi Hüseyn 1934-cü ildə “Hüseyn Cavid haqqında bir-

iki söz” adlı məqaləsi ilə Cavid yaradıcılığına münasibət bildirmişdir. 30-cu illərdən ən çox tənqidi məşqul edən yazıçılarından olan Hüseyn Cavid haqqında yazdığı bu məqaləsində “böyük sənətkarın yaradıcılığına dövrün yanlış baxışları konfliktindən yanaşmış” tənqidçi daha çox yanlışlar bulmağa qayət etmişdir. “Səyavuş” əsərinə nəzərən yazılmış bu məqalədə Mehdi Hüseynin Cavidə ümumi ədəbiyyat qanunları, gerçək ədəbiyyat prinsipindən deyil, dar çərçivədən, “yalnız məhdud siyasi baxışlar, bədii sözə daxil olmayan irad və tələblər çərçivəsindən” yanaşıldığı görülməkdədir.

Fikrimizcə, “Mürtəcə sənətkarlar” ifadəsilə başlayan bu məqalənin niyə yazıldığı və hansı niyyətə xidmət etməsinin izahına lüzum yoxdur. Çünki məqalə bir qayda olaraq, 20-30-cu illərin “mürtəcə baxışlarının stilində” yazılmışdır. Tənqidçiyə görə, guya həmin “Mürtəcə şairlər”, “fəhlə sinfini coşkun musiqi, gözəllik şeriyyət və sənətkarlıq düşməni hesab edirlər”, guya fəhlə sinfinin “özünü və özünə yaxın geniş əməkçi kütlələrini böyük gələcək uğrunda mübarizəyə çağırən şeri vardır” və guya “öz şüuru ilə müasir burjuaziyadan ayrılaraq sosialist inqilabı cəbhəsinə keçən görkəmli sənətkarlar bu həqiqəti gözəlcəsinə anlamışlar” (79, 29).

Əslində isə, məqalədə “mürtəcə sənətkarlardan” çox “mürtəcə tənqidçi” fikri baş alıb getməkdədir.

Belə ki, məqalədə tənqidçi “mürtəcə sənətkarlardan” saydığı Cavid “öz şüuru ilə müasir burjuaziyadan ayrılaraq sosialist inqilabı cəbhəsinə keçə bilməyən, bu həqiqəti anlamayan”ların sırasına daxil etməsi fikri mürtəcə tənqidçinin Cavid sənətinə, Cavid şəxsiyyətinə “onun böyüklüyü dərəcəsinə deyil, lüzumsuz və ideoloji baxımdan zərərli” aspektən yanaşmasıdır. Yazılan tənqidi yazılardan da göründüyü kimi, “dövrün ictimai-siyasi təxribatı Cavidə qarşı ən sərt ittihamlardan yanaşmış, ona qondarma meyllər və ideyalar yapışdırmaq üçün hər cür yalançı və bayağı yazmalardan istifadə etmiş”, “əsərlərində böyük bəşəri problemləri qabardan Cavidə qarşı xırda və dəyərsiz miqyaslar vermək təzahürləri siyasi

təbliğatların gündəlik qayəsinə çevrilmişdir.”

M.Hüseynin ədəbi tənqid etməsi, bəzən də, “onun siyasi təxribat və hücumlardan yayındırmağa: Cavidə “gəncləşmə”, “proqressə doğru addım atma” halları önə çıxıb” - deyə xidmət etmişdi.

Doğrudur, bu, “H. Cavid yaradıcılığını xarakterizə edən bir əlamət” olmasa da, sənətkarı tənqid etmək meyllərinin gücləndiyi bir vaxtda onun yaradıcılıq ideyalarına rəğbətli yanaşma səciyyəsi daşıyırdı: “Əvvəllər əski bədii yaradıcılıq yolunun izi ilə gedən və öz talantında dərin bir durğunluq hiss edən Hüseyn Cavid kimi yazıçılar az-çox inqilabi ideyalarla tənəffüs etmələri sayəsində birdən-birə gəncləşməyə, dünən özünün bədii əsər yaratmaq üçün enerjisi qalmadığından bəhs edərkən bu gün birdən-birə cürətlənərək (canlı əfsanələri tərənnüm vasitəsilə olsa da) irəliyə, proqressə doğru addım atmağa başlamışlar” (106, 139), hətta Cavid guya bu əsəri ilə “keçmiş əsərlərində bədii şəkildə sistemləşdirdiyi ideyalarının çoxusuna ağır və sarsıdıcı zərbə endirmişdir” (106, 139).

Görünən budur ki, Cavid yaradıcılığına “bolşevik münasibətinin nəzərini yumşaltmaq”, şairə qarşı güclənən sərt ittihamların qarşısına çəpər çəkmək üçün “yeni yanaşma tərzii” tələb edən müəllif, bir az da irəli gedərək Cavidə şura ədəbiyyatına çatmaq üçün “Bir qədər də Marks, Engels, Leninin şah əsərini oxumaq və həyata açıq gözlə baxmaq” (107, 362) tövsiyəsində bulunur.

“Səyavuş” əsərini ədibin yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab edən tənqidçinin fikrincə, “Səyavuş” əsəri istismarçıların “müasir kapitalist cəmiyyətində kök salmış qalıqlarına ölüm zərbəsi” endirməkdə xüsusi kömək” edəcəkdir. Yəni tənqidçiyə görə “dünənki Hüseyn Cavid bu yolla getməmiş”, “insan tarixinin səhifələrini ləkələmiş Topal Teymurlara qarşı çox mülayim və mehriban bir əlaqə bəsləyərək onu ədalət simvoluna çevirmiş” (79, 31), “Uçurum”da Sultan Əbdülhəmid Türkiyəsinə qarşı amansız mübarizə edən inqilabçıları göstərməkdən imtina etmişdir.

Görünən dağ bələdçi istəmədiyi kimi, tənqidçinin də fikirləri göz

qabağındadır. Tənqidçinin fikirlərinin acımasız dövrün tələblərinin, istəklərinin ifadəsi olduğu açıq-aşkardır; “Bəşəri humanizmə faciənin və fəlakətlərin dərin məzmunu, Böyük əxlaq, Böyük millət və Böyük Turan idealizəsi yaşayan” (bax bu doğrudur!) Cavid yaradıcılığı üçün “bolşevizm, proletar dikturası idealizdən kənar və ona yabançıdır. Çünki bolşevik qafası dar məntiq içərisində qapalı qalmışdır. Mehdi Hüseynin də Cavidə (və ya hər hansı bir klassizm) bu dar və ölü məntiq sxematizmindən yanaşmasından dolayı Cavidin bəşəri böyüklüyünü, Böyük ədəbiyyatın böyük dahisi olduğunu ədəbi-elmi ictimaiyyətə açıqlaya bilməmişdir. Çünki Cavid yalançı tələblər və düşüncələrlə qavramaq mümkündür deyildir” (79, 35).

Cavidin yaradıcılığına dar bir çərçivədən yanaşan tənqidçi bir onun fərqi varmırdı ki, Hüseyn Cavid qələmi Böyük ədəbiyyat yaratmaqla məşğuldur. Böyük ədəbiyyat yaratmağın da öz tələbləri, qanunları var. Sözsüz ki, Böyük ədəbiyyat “inqilabi üsyanı əks etdirmək, yaxud inqilab, üsyan hazırlamaq funksiyasını yerinə yetirmir” və yetirə də bilməz, “bolşevik təcavüzkarlığının gerçək sözü, ədəbiyyatı üstələdiyi tənqid obyektiv ola bilməzdi və deyildi də, çünki “belə bir yanaşma tərzii Böyük ədəbiyyat, Böyük humanizm, ədalət tələblərindən kənar olan qüvvələrin ittihamçıları mövqeyinin iradələrini dikte edirdi”, o isə ədəbi tənqid bu deyildi. Ədəbi tənqid bədii yaradıcılığa ədəbiyyatşünaslıq elminin tələblərindən yanaşmalı, fikir yürütməlidir.

Mehdi Hüseyn nəinki Cavidə tənqid etməklə qalmırdı, hətta tənqidin Cavidə münasibətinə “Tənqidimiz müasir sosializm quruluşu şəraitində köhnə Cavid yolunun onu bir sənətkar kimi uçuruma doğru apardığını göstərərək, şübhəsiz ki, haqlı idi. Həmin tənqid bugünkü Cavidin fikri təkamülündə az rol oynamadı” - şəkildə haqq qazandırır. Mehdi Hüseynin bəhs etdiyi sifarişli, həqiqətə heç bir yaxınlığı olmayan tənqidin kimə və nəyə xidmət etdiyi bəlli idi.

20-30-cu illər sovet tənqidi bu tələblərdən uzaqdı və sovet tənqidi

ədəbi irsi belə burjuaziya irsi kimi rədd edirdi: “Biz dünənki Cavidin bədii yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirərkən Azərbaycan burjuaziyasının bütün məfkurə yoxsulluğunu, feodalizm quruluşu əleyhinə mübarizədə aciz qalıb miskin bir barışdırıcılıq yolu getdiyini anlayır və dərinləndirən düşünərkən öz-özümüzə deyirik: “Ax, bu burjuaziya nə qədər alçaq bir sinifdir!”

Beləcə, dövrün siyasi qafasında, ədəbi simasızlığında “Burjuaziya” demək olan, “Azərbaycanın yavrusu” ola bilməyən Cavid M.Hüseynə görə “Proletar inqilabı romantikasından uzaq”, “şura varlığını, bütün dünyanı məşğul edən sosializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində bu varlıq nöqtəyi-nəzərindən həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmayan”, bəlkə də bunu “istəməyən yan bir sənətkar”, “milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəçiliyinin bir müməssili (təmsilçisi) idi” (108, 381).

Burada Mehdi Hüseynə irad tutmağa heç bir əsas yoxdur, çünki Cavid həqiqətən də, bolşevizmdən uzaqdı, “şura varlığını, bütün dünyanı məşğul edən sosializm ölkəsini, onun mahiyyətini düşünüb, heç olmazsa tarixi əsərlərində bu varlıq nöqtəyi-nəzərindən həll etmək istədiyi problemlərə yanaşmağı bacarmayan” deyil də, bunu “istəməyən bir sənətkar”, “milli məhdudluğun, turançılıq məfkurəçiliyinin bir müməssili (təmsilçisi) idi. Ədibin 30-cu illər yaradıcılığında “yalançı ideyalar”ın olmasını ittiham edən tənqidçi yazır: “Proletar inqilabı dövründə yürüdülməyən yalançı ideyalar, böyük sənətkarı belə bir sənətkar olaraq ölümə doğru aparır da” (108, 381).

Göründüyü kimi, 30-cu illərdə böyük sənətkar H.Cavidə yanaşma qeyri - obyektiv, qeyri-səmimiyyəti, bu tənqiddə Cavid sanki müttəhim, tənqidçilərsə ittihamçı - prokuror ədasındaydılar. Cavidin ittiham olunmasına ən böyük səbəbsə, milli sənətkar olması, bolşevizmi qəbul etməməsi, kimsəyə mədhiyyə yazmaması, Stalini, partiyanı öyməməsi idi.

Aydındır ki, “dövrün ittiham və təzyiqləri hər hansı bir böyüklüyün qarşısında dözümsüz idi. M.Hüseynin də çıxışı o dövrün siyasi totalitarizminin dözümsüz və əsəbi “qanunlarına” dayanırdı.

Mütəfəkkir sənətkar “hər hansı bir qrup partiya, mövqe üçün yazmırdı: hər hansı bir region, etnik-məhəlli, milli təəssübkeşlik ideyasından çıxış etmirdi; Ədalət, Azadlıq, İttihad idealizə edirdi. Cavidə irad kimi söylənen aşağıdakı fikirlərin də bilavasitə Cavidin bir sənətkar kimi xarakterik xüsusiyyətlərini dilə gətirmiş olurdu: “Böyük sənətkarın oxucusu yalnız özü olarsa, onun əsərləri bir qrup əksinqilabçı burjuaziyanın malı olarsa, bu artıq sənətkarın mənəvi yoxsulluğuna dəlalət edir...”

H.Cavid məsələnin bu cəhətini düşünməyə bilməzdi. Çünki o, kiçik sənətkar deyildi. O, öz sinfi məramlarına xidmət edən alovlu sənətinin, coşğun musiqiyə malik romantik şeirinin həqiqi və yüksək pafosdan məhrum olmağa başladığını və hətta üslub gözəlliyinin belə itirdiyini duymaya bilməz” (79, 27).

Tənqidçinin fikrinə görə, “guya indiki halda Cavidin oxucusu yoxmuş” və onun əsərləri bir qrup burjuaziyanın malı olmuş. Vaxtı ilə S. Vurğun da “Sədət günəşi” şeirində eyni ittihamda bulunmuşdu şairə qarşı: “adına millətçilər dedi, böyük sənətkar”, “Gəlin düz araşdıraraq, sən sənətinmi var? Şahların, sultanların sinisini yaladın...” və s. Bütün bunlarsa Cavidin deyil də, ittihamçıların “mənəvi yoxsulluğunun” göstəricəsi kimidir.

Maraqlıdır ki, mütəfəkkir sənətkarı nə qədər ittiham etsələr də, bu tənqidlər içində itib-batan Cavidin “böyük sənətkar”lığını görməyə bilmirdilər, yəni, tənqidçinin yanaşmasında şairi tənqiddə cürətlə yanaşı, “təəssübkeşliyi” də vardır. Mehdi Hüseynin Cavidlə bağlı ard-arda sıralanan sonrakı fikirlərində şairin “kiçik sənətkar” olmadığını vurğulayaraq onun “alovlu sənətinin coşğun musiqiyə malik romantik şeirinin”, “üslub gözəlliyinin” (106, 171) etirafçısı kimi dəyərləndirir.

Əslində, Hüseyn Cavid böyüklüyü bu dar, məhdud düşüncələrin

müstəvisinə sığmırdı. Cavid məhz “kiçik sənətkar” deyil, “böyük sənətkar” olduğuna görə “cəmiyyətə sığışmırdı”, çünki, kiçik cəmiyyət də onu anlama bilməzdi. Hüseyn Cavidı anlamayan, qəbul etməyənlər Mehdi Hüseynin bədii irsinin özəlliklərini qəbul edə bilməzdilər” (79, 28).

Sözsüz ki, bir gün tənqid edənlər də tənqid hədəfinə çevrilir və bəzən ittiham etdikləri kimi ittiham da olunurlar. Bu “qərəzli münasibət və yanaşmalar” sonralar M.Hüseynin özünə qarşı da ittihamlara çevrilib, 30 il boyunca bu cür yanaşmalar, tənqidlər, yersiz və qərəzli münasibətlər sonda onun da həyatını sona yetirib, amma Cavid kimi, bir milli mücadilə qəhrəmanı kimi sürgündə deyil, eləcə öz iş otağında.

20-30-cu illər cavidşünashlığında Hüseyn Cavid sənətinə birmənalı münasibəti bəsləməyən tənqidçilərdən biri də mətbuatda “Mimre”, “M.R.”, “R.Mikayıl”, “M.Rzaquluzadə” imzaları ilə tanınan yazıçı və tərcüməçi Mikayıl Manaf oğlu Rzaquluzadə idi. Onun da Cavid yaradıcılığı ilə əlaqəli yazıları tez-tez dövrü mətbuat səhifələrində öz əksini tapırdı.

Belə ki, filosof şairin “Quzum, yavrum adın nədir - Gülbahar” şeirinin uşaq ədəbiyyatı və qiraət kitablarına düşməsi Mikayıl Rzaquluzadəni rahatsız etmiş, “Maarif işçisi”, №10-da yazdığı “Cocuq ədəbiyyatı və qiraət kitablarında üsul” adlı məqaləsində Cavidin şeirinin dərs kitabından çıxarılması haqqında məsələ qaldırmaq üçün yazmışdı: “... fəqət doğrudan da cocuqlar üçün yazılmış olan məsələ: - Bu dünyada sənin ən çox sevdin kimdir, quzum, bilir-misən? - və i. a. kimi gəlincə bu xüsusda şübhəsiz ki, mühərririn söylədiyi fikirlərə təmamilə şərik olmaq lazım. Bu kimi yazılar cocuqlar üçün yazılan kitablardan çıxarılmalı, əvəzinə bu günün zehniyyətinə görə əsərlər qoymalıdır.” Oğünkü günün zehniyyəti isə bəlli idi: “bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi, fikri, düşüncəsi partiyamızdır” və s.

Əndişəli tənqidçi istər sevir, istər döyərəm, fikri ilə bu dəfə; “İnqilab və mədəniyyət” toplusunun 6-7-ci sayında “İndiki ədəbiy-

yatda dil məsələsi” adlı məqaləsində Cavidin dilinə münasibət göstərərək, “... Cavid heç şübhə yoxdur ki, ən populyar sənətkar, ədəbiyyatımızda müəyyən yüksək mövqeyi olan yazıçılarımızdan biridir. Gənc yazıçılarımız ondan çox şey öyrənə bilərlər və öyrənməlidirlər...” - qənaətinə gəlir. Artıq hansına inanacaqsa...

Göründüyü kimi, o dövrdə Cavid haqqında müsbət və ya mənfəi söz deməyən elə bir tənqidçi, yazıçı, şair qalmayıb. Hətta hamımızın uşaqlıqda sevə-sevə oxuduğumuz “Budağın xatirələri” kitabının müəllifi Əli Vəliyev belə, 1930 ildə yazdığı “Nəsrə fikir verilməyir” adlı tənqidi məqaləsində Hüseyn Cavid yaradıcılığına daş atmış, şairin, əsasən, şeir yaradıcılığını tənqid etmiş, onun ədəbi təsir qüvvəsindən danışmış və digərləri kimi, “sonda dramaturqun sənətkarlığını da etiraf etmişdir” (163, 264). Onu da unutmamaq lazım ki, Cavidə ən möhtəşəm abidəni qoyanlardan biri olan Məsud Əlioğlu Əli Vəliyevin oğlu idi.

Mətbuatda çıxmış 50-dən artıq məqalənin müəllif Cabbar Əfəndizadə 1930-cu ildə “Yeni yol” qəzetində dərc olunan “Azərbaycanın on illik ədəbiyyatına bir nəzər”, “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında “Aprel və ədəbiyyat” məqalələrində Caviddən Azərbaycanda “şəkil və lisanca ən irəli gedən bir şair” (163, 232) kimi bəhs etmiş, Cavid yaradıcılığının aparıcı xəttini isə estetikizmin olduğunu vurğulamışdır.

1923-cü ildən Hüseyn Cavidin də üzvü olduğu Nəriman Nərimanov adına klubun nəzdində gənc ədəbi qüvvələri birləşdirən “Ədəbiyyat” dərnəyinin əsas təşkilatçılarından olmuş yazıçı, publisist Böyükağa Talıblı “Cavidin Peyğəmbər”i və yaxud “Peyğəmbərin qadını” (Şərq qadını jurnalı, 1924-cü il, №8) adlı məqaləsində ədibin bu əsəri haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, ideya - sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Cavid sənətinə yüksək dəyər verən Byükağa Talıblı 1927-ci ildə Mustafa Quliyevin “Hazırki türk ədəbiyyatı haqqında” məqaləsində Cavidin “Topal Teymur” əsərinin haqsız tənqid olunmasına isə aşağıdakı şəkildə

etirazını bildirmişdir: “Bu məqaləni oxuyan şəxs sual edə bilər ki, əgər pyes pis idi, nə üçün “təb (nəşr) etdirdik” (163, 201).

“İqbal”ın yazdığına görə isə, H. Cavid Qafqazın ən füsunkar mühərrir və şairlərindən biri idi.

Görünən bu ki, Cavid üçün söylənmiş hər tərifinin yanında bir tənqidi fikir, mülahizə yürüdü.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, guya “tənqiçi şairin xalq həyatı və gerçəkliyini öz yaradıcılığının mövzusunda çevrilməsinə işarə etmiş olurdu” (144, 21), “lakin məsələyə geniş və hərtərəfli yanaşma göstərir ki, hər hansı yeni dövrün, yeni epoxanın təşəkkülə başlamış ədəbi hərəkatı üçün tarixdən, tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən, həm də sənətkarlıq cəhətdən qüvvətli olan əsərlər maneə ola bilməz. Yəni “yeni” adlandırılan ədəbi proses üçün klassik etalona uyğun gələn bədii nümunə heç vaxt əngəl deyildir” (79, 29).

Əslində, Cavidin keçmişə, tarixi mövzulara və tarixi şəxsiyyətlərə olan marağı danılmazdır. Onun hələ 1913-cü ildə nəşr edilən kitabını məhz “Keçmiş günlər” adlandırması diqqətçəkicidir; “Cavid üçün keçmiş günlər tarixi yaddaşdır, yəni uzaq gələcəklə qarşılaşan, həm də uzaq gələcəyin əsası olan yaddaşdır” və əsl sənətkar üçün isə yaşanılan günlərin, hadisələrin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, o zaman Cavidin sənət məsuliyyəti barədə həqiqəti müəyyən etmiş olarıq” (79, 30).

Cavid əsərlərində bütün çıpaqlığı ilə boy göstərən coğrafi genişlik də ədəbi tənqidin hədəflərində idi. Bəkir Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü” məqaləsində H. Cavidin “Uzaq mühitlər və mövzular ətrafında dolaşması”ndan əndişə etməsi də bu səbəbdən idi. Çobanzadənin bu fikrinə səs verənlərdən biri də tənqidçi S.Şamilov idi. O, məhz H. Cavid yaradıcılığının bu cəhətini nəzərdə tutaraq yazırdı: “Cavid Azərbaycan şairidir. Lakin Azərbaycan həyatından çox az yazır” (163, 290).

Ümumiyyətlə, bir çox sənətkarda olduğu kimi, H. Cavid yaradıcılığında da, “zaman məhdudiyəti olmadığı kimi məkan məh-

dudiyəti də yoxdur.

Bu baxımdan, Cavidin “uzaq mühitlərdən” yazdığı üçün ittiham etmək nə qədər doğru sayıla bilər ki...?

Bir tərəfdən, Cavidin “Mən fəqət, hüsnü xuda şairiyəm, yerə enməm də, səma şairiyəm” - misraları da istinad nöqtəsi kimi tutunmuş tənqidçilərə şairi geninə-boluna tənqid etmələrinə “şərait yaratmış” olubsa, digər tərəfdən də, sevindirici haldır ki, 20-30-cu illərdə ədibin yazdığı bütün əsərlər ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olub, bu əsərləri “müsbət və real mövqedən mənalandıran, təhlil edən məqalələr” yazılıb.

Yaradıcılığı dövründə Cavid ancaq tənqid olunmamış, əksinə, bu qədər tənqid bolluğunda yazıçı şöhrətini yaşaya bilmişdir. O, ən gözəl tərifləri də, ən acımasız tənqidləri də sağlığında eşitmişdi. Onu təqdir edənlər, bəyəyənlər və sevənlər daha çox idi. Şairin yüksəlisini seyr etməyə o illərin ədəbi tənqidinə aid olan bu sözlərə nəzər yetirmək kifayətdir: “Düz on il bundan qabaq “Ana” meydana çıxır. O zaman Hüseyn Cavid ancaq yüksələn ulduz idi. İndi isə axtarıqlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hisslərinin incəliyi etibarilə türk ədəbiyyatında özünə bərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşdir” (163, 141).

Göründüyü kimi, “Ana” ilə meydana “yüksələn ulduz” kimi çıxan Cavidin “axtırlarının dərinliyi, şeirinin gözəlliyi və hisslərinin incəliyi etibarilə türk ədəbiyyatında özünə bərabər qüvvə bilməyən parlaq günəşə dönüşünü” də tənqid görürdü və layiqincə dəyərləndirirdi. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, 20-40-cı illərdə ədibin yaradıcılığına ədəbi tənqidin münasibəti mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, tənqidçilər tərəfindən Cavid sənəti hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, uğur və dırnaqarası qüsurlarından söz açmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Ədəbiyyatşünaslıqda Cavidə maraqlı bir də şairin bəraətindən sonra güclənmişdir.

Hüseyn Cavid və ədəbi məhkəmələr (Cəfər Cabbarlı)

Kamil Vəli Nərimanoğlu “Sovet ədəbiyyatı”: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər” adlı məqaləsində yazır: “Allahım, məni bağışla və biz bədbəxtləri başa düşməyə çalış. Tanrım, niyə bizi bu ağır, məşəqqətli zamanda dünyaya gətirib əlimizə qələm verdin? Bizdən rəhmimi əsirgəmə, Tanrım” (Sovet yazıçısının bu dünyada son, o dünyada ilk duası)” (220).

Böyük məntiq daşıyan bu sözlərə dayanaraq sovet dramaturqu Cəfər Cabbarlıya yanaşsaq, ağır, məşəqqətli zamanda dünyaya gəlib əlinə qələm alan, ədəbi məhkəmələrdə çox zaman prokuror kimi ittiham edən Cəfər Cabbarlıni da anlamağa çalışmalıyıq. Nə idi ədəbi məhkəmə və ya ədəbi məhkəmələrə lüzum var idimi? Əgər dövrün tələbləri baxımından bu sualı cavablandırmaqlı olsaq, deməli ki, bəli, var idi, çünki siyasi sistem bunu tələb edirdi.

Əslində, “Ədəbi məhkəmələr, repressiyalar, sürgünlər, həbslər, təcridetmələr, işsizliyə məhkumetmələr, nəzarət və idarəetmənin mürəkkəb strukturunun tərkib hissəsini” (Kamil Vəli) təşkil edirdi. Onun əsas məqsədi “ümumproletar işinin tərkib hissəsi, təkərçiyi, vintçiyi olmayan ədəbiyyatı” etmək, pisləmək idi. Bu prosesdə ittihamçı da, müttəhim də yazıçılar özləri olurdular. Sovet dramaturqu Cəfər Cabbarlı bu işdə heç bir səriştəsi olmayan Cavidə ittiham edirdi. Hər ikisi azərbaycanlı görkəmli dramaturq və hər qüdrətli sənətkar idi.

Cəfər Cabbarlı 1915-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin təsis etdiyi, türkçülük və müsavətçilik fikirlərini təbliğ edən “Açıq söz” qəzetinin ətrafına toplaşanların ən fəallarından idi. “Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” kimi pyeslər də bu ideyalara rəğbətindən yaranmışdı. Milli hökumət zamanı Cabbarlı parlamentdə stenoqraf işləmişdi. “Sevdiyim”, “Azərbaycan bayrağına” şeirlərində milli dövlətimizi tərənnüm etmişdi.

Təəssüf ki, 1920-ci il aprelin 27-də Milli hökumətin suqutu bir

çoxları kimi, onun taleyində də mühüm rol oynayıb. Milli hökumət təhvil verilən günün axşamı milli hərəkatın fəalları, Mirzə Bala Məmmədzadə və Cəfər Cabbarlı başda olmaqla, Məmməd Əmin Rəsulzadənin evinə yığışaraq “Gənc müsavətçilər” hərəkatını yaratmışdılar. Bu təşkilatın sədri Mirzə Bala Məmmədzadə, katibi isə Cəfər Cabbarlı seçilmişdi. Bu səbəbdəndir ki, Cəfər Cabbarlı dramaturgiyası üçün “1920-ci illər dərin sarsıntılar, iztirablı axtarışlar, varlığa estetik münasibətdəki eniş-yoxuşlar mərhələsi olub. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyəti dövründə (1918-1920) bir çox yazıçılar kimi, gənc Cabbarlının da dərinəndən çuğalamış milli problematika, milli iftixar, qürur və vətənpərvərlik ruhu ilə yazılmış “Ulduz və ya Trablis müharibəsi” (1917), “Ədirnə fəthi” (1917) pyesləri tənqid tərəfindən “Ziyanlı sənət”, “Zərərli təmayül” kimi qarşılıb” (157).

1923-cü ildə həbs edilən “Gənc müsavətçilər”ın içərisində Cəfər Cabbarlı da olub. O, azaldığa müəyyən şərtlə buraxılıb. Bundan sonra müsavətçi Cəfər Cabbarlı sovetlərin ideoloquna çevrilib. Sözsüz ki, bunlar Cəfər Cabbarlının məfkurəsini dəyişdirdiyi kimi, yaradıcılığına da sirayət edib. Yaradıcılığının birinci dövründə onun əsərləri türkçülük məfkurəsi ilə yazılıb. Məsələn: “Dan ulduzu” şeiri. Türk ədəbiyyatının sevilən şairi Əbdülhaq Hamidin eyni adlı əsərinin təsiri ilə yazılrsa da, Hamiddən fərqli olaraq Cabbarlının şeiri siyasi məzmun daşıyır. Bura qədər o, mütəfəkkir Cavidlə həmfikiridir, o da türkçülük ideyaları ilə yazıb - yaradır. Onun da “Ey dan ulduzu” - deyə xitab etdiyi, güvəndiyi ölkə Türkiyədir:

*Qaranlıq gecədə səni gözləyib
Durmaqdan yoruldu, ey dan ulduzu.
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey dan ulduzu.*

*Öksüz taleyim tək gecikdin nədən,
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən,
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən,
Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu! (17, 74).*

C.Cabbarlının “Karvanqıran doğdu” - dediyi isə, şimaldan gələn çağrılmamış qonaqlar, Azərbaycanı işğal etmiş bolşeviklər idi. Bu kimi duyğularla yazan sənətkar həbsdən azad edildikdən sonra, yenidən qurulub. Musavata, müsavətçi ideyalara üz çevirib, bir sovet gənci kimi yaratdığı əsərlərlə sovet dramaturgiyasını zənginləşdirib, yeni ideologiyaynın əlibağlı quluna çevrilib.

Cabbarlı ilə Cavid arasında şəxsi həyatda heç bir narazılıq olmadığı halda, Cabbarlının tənqidi yazıları mətbuatı bəzəyib. Təcrübəli jurnalist - alim, “canlı salnamə” Qulam Məmmədli yazır: “Respublika Əlyazmalar fondunda C. Cabbarlının arxivindən bir dəftərçənin 22-49-cu cu səhifələri, “Şeyx Sənan”ın mühakiməsi konspekti saxlanılır. Xətt Cəfərindir. Materiallar arasında Cavidə aid qeydlər vardır” (163, 183).

Cəfər Cabbarlı əvvəllər Cavid sənətindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmiş, uzun müddət onun ədəbi təsirindən çıxma bilməmişdir. Cavidin “Yaşıl yarpaqlar”da yayınlanan və şairin yaradıcılıq konsepsiyasını ortaya qoyan, “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” - şeirinə alternativ olaraq Cəfər Cabbarlı “Kommunist” qəzetində çap olunan şeirində özünü tamamilə başqa bir düşüncə ilə ifadə edib:

*Mən bir zaman öz-özümdən uzaqdım
Dün bir işıq buldum, könlümə taxdım.
Bütün əski tanrıları buraxdım,
İndi artıq bir tanrım var - Gözəllik!*

*Bütün əski tanrılara darıldım,
Həp məcazi sevgilərdən yoruldum.
Bir həqiqət buldum, ona vuruldum,
Dünyada bir şüarım var - Gözəllik!*

*Oxşa məni, yeni tanrım sevindir!
Artıq fikrim, ruhum, duyğum sənindir.
Çıx könlümdən, əski dünya, sonundur,
Çünkü yeni bir yarım var - Gözəllik! (17, 71).*

Ədibin yaradıcılığına olan rəğbətində baxmayaraq, Cavidə ən çox tənqid edənlərdən biri “könlündən, əski dünyanı çıxaran” və “yeni Tanrısını” - sosializmdə “bulub” ona sədaqətlə sitayiş edən Cəfər Cabbarlı olub. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət dram yaradıcılığına fasilə verən yazıçı 1927-ci ildə “Sevil”i, “Almaz”, 1931-ci ildə “1905-ci ildə”, 1932-ci ildə “Dönüş”ü yazaraq Azərbaycan sovet dramaturgiyasının başlanğıcını qoyub.

Cabbarlıdan fərqli olaraq nə əqidəsinə, nə üslubuna, nə də qələminə xəyanət etməyən, Hüseyn Cavidin nə ideologiyasında, nə yaradıcılığında, nə də həyata baxışında heç dəyişməyib.

Bu sənətkarların əsərlərinin yazılma tarixinə diqqət yetirəndə məlum olur ki, Cavid əfəndi “Peyğəmbər”i yazanda, yoldaş Cəfər “Oqtay Eloğlu”, “Topal Teymur”u yazanda, “Sevil”, “Azər”i yazanda “Od gəlini”, “Səyavüş”ü yazanda “Yaşar”, “Dönüş” yazıb. Ümumiyyətlə, keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda dram əsərləri ilə boy göstərən iki böyük dramaturq vardı. Bunlardan biri Hüseyn Cavid i, digəri Cəfər Cabbarlı idi. Amma nədənsə ədəbi məhkəmələrdə yoldaş Cəfər prokuror, Cavid isə sorğulanan tərəf idi.

Qulam Məmmədli Şərq qəzetinə (9 iyun 1991-ci il) verdiyi müsahibələrindən birində Cəfərin Cavidə münasibətini xarakterizə edə-

rək deyib: "Cəfər Cabbarlı öz yazılarında çalışırdı ki, Cavidı səhnədə, ədəbiyyatda qiymətdən salsın, özü keçsin qabağa. Paxıllıq eləyirdi. "Şeyx Sənan"ın qabağında "Od gəlini", "Dönüş" yazıldı Q.Məmmədlinin fikrincə, bu başdan-ayağa Cavidı gözədən salmaq... "sən köhnəlmisən, dala qalmısan, sən bizim müasir həyatın adamı deyilsən" - deməkdir. Eyni fikri Məmməd Arif bir başqa şəkildə ifadə edərək yazır: "Hüseyn Cavid və Cəfər Cabbarlı. Cavid öz tarixi-romantik qəhrəmanları ilə çoxdan tamaşaçılara tanış idi. Cəfər isə gənc idi. C. Cabbarlı Cavid yaradıcılığının bəzi məhdud cəhətlərini, xüsusən Azərbaycan həyatından az yazmasını, milli qəhrəmanlar yaratmağa az əhəmiyyət verməsini hiss etsə də, hər halda onun dramaturji təsirindən uzaqlaşma bilməmişdi. Cavidin Şeydası ilə Cəfərin Aydını arasında qohumluq vardı və bunu görmək o qədər də çətin deyildi. Amma Cavidin Cəfərə təsiri belə müstəqim təsirdən daha artıq, əks istiqamətdə olmuşdur. Bu cəhəti biz hətta Cavidin "Peyğəmbər"i ilə Cabbarlının "Od gəlini" arasında əlaqədə axtara bilərik. Əgər Cavid peyğəmbər surətində Məhəmmədi müsbət planda, bir humanist və islahatçı kimi vermişdisə, Cəfər Əbü-Übeyd surətində Məhəmmədi mənfi planda, bir qəssab və mürtəcə şəxsiyyət kimi verməyə çalışmışdı, yəni Cavidin əksinə hərəkət etmişdir, onu bir növ təshih etmək istəmişdi. Cavidin əksinə olaraq, Cabbarlı daha çox Azərbaycandan və həm də müasir həyatdan yazırdı. Cabbarlı Caviddən öyrənirdi, amma onu nəinki təkrar etmirdi, hətta sovet ədəbiyyatının qarşısında duran məsələləri həll etmək işində onu qabaqlayırdı..." (161, 31-32).

Beləliklə, ideoloji cəhətdən yenidən qurulan Cəfər Cabbarlı "Cim" imzası ilə dövrü mətbuatda Hüseyn Cavidə qarşı tənqidlər yazırdı. 1921-ci il 15 noyabrda Cabbarlı "Kommunist" qəzetində Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" əsəri haqqında eyniadlı tənqidi məqalə yazıb. Məqalədə "əsərin bir qəç nüqtəsinə şairimizin diqqətini cəlb etmək istəyən" müəllif yazır: "Cümə günü, noyabrın 11-də möhtərəm şairimiz Hüseyn Cavidin "Şeyx-Sənan" adlı faciəsi

oylandı. Möhtərəm müəllif guya, "İblis"də buraxdığı bütün xətlərin intiqamını "Şeyx-Sənan"dan almış kimi əsərin hər bir cəhətinə son dərəcə diqqət etmişdir. Nə qədər "İblis" bir-birindən, bir o qədər də rabitəsi olmayan ayrı-ayrı vaqiələrdən ibarət olsa da, o qədər "Şeyx-Sənan"ın bütün vaqiələri arasında sıxı bir irtibat vardır. Həm də əsərdə gözəl tiplər və bir çox həyacani - bədii səbəbiyyət verici mənzərələr vardır ki, bunun üzərinə möhtərəm ədibimizi bu müvəffəqiyyəti üçün səmimi qəlbədən alqışlamaqla bərabər, əsərin bir qəç nüqtəsinə şairimizin diqqətini cəlb etmək istərdik..." Cim-Cəfər Cabbarlı (50, 414 s.).

Cəfər Cabbarlının əsas məqsədi bu tərifdən, bərbəzəkli sözlərdən sonra yazılanlarda daha başqa bir şəkildə hiss olunur. "Cim" "möhtərəm şairimiz" adlandırdığı Cavidə tənqid atəşinə tutur. "Cavid yaradıcılığı ilə ilk ədəbi mübahisə də Cəfər Cabbarlının adı ilə bağlıdır" (11, 34).

1921-ci ildə "Kommunist" qəzetinin təşəbbüsü ilə ədəbi əsərlər və ictimai tiplər üzərində mühakimələr qurulması qərara alınır və qəzetdə bu yaxınlarda "Şeyx Sənan" üzərində mühakimə qurulacağı xəbəri verilir. Bir il sonra isə, 1922-ci il 19 iyunda, "Zəhmət" qəzetində belə bir məlumat verilir: "Cim" imzalı müəllifin "Ədəbi mübahisələr" başlıqlı məqaləsi çap edilməyə başlayır. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və əsərlərinin təhlilinə həsr edilmiş bu məqalələlər əsas etibarlı ilə tənqidi xarakterdədir və bir-birinin ardınca "Zəhmət" qəzetinin 20, 23, 24, 27 və 28 iyun tarixli nömrələrində verilib.

"Zəhmət" qəzetində nəşr etdirdiyi yazılarında Cavidin şeiriyyətini guya yüksək qiymətləndirən "Cim", əslində, Cavidə dramaturq kimi qəbul etməyir, hətta böyük sənətkara yalnız şairliklə məşğul olmağı tövsiyə edir: "Zatən Cavidin Qafqasiyada sevimli və hörmətli şair olduğunu inkar etməyiriz. Fəqət bunu da gizlətməyəlim ki, Hüseyn Cavidin gərəksə "İblis", gərəksə "Afət"i və yaxud "Uçurum"u, "Şeyx Sənan"ın xəllaqına (burada yazarına-red)

yaraşar bir əsər olmayırlar. Bu əsərlərin bu qədər zəif və səhnə üçün natəmam olmaları Hüseyn Cavidə yalnız şair olmağını tövsiyə etməzmi? Əlbət ki, edərsə, bəlkə də türk ədəbiyyatında parlaq bir mövqe tutması üçün fəqət bir şair olub qalmasını əvvəldən tələb edir” (19, 74).

Tənqidə təriflə başlayan və “Cavidin Qafqasiyada sevimli və hörmətli şair olduğunu” vurğulayan “Cim” ədibin “İblis”, “Afət”, “Uçurum”, “Şeyx Sənan” pyeslərini əsərlərini Cavidin sənətkar qüdrətindən aşağı - “xəllaqına yaraşan bir əsər olmadığı”, “zəif və səhnə üçün natəmam əsərlər sayan Cəfər Cabbarlıya görə şairin “türk ədəbiyyatında parlaq bir mövqe tutması üçün fəqət bir şair olub qalması” lazım olmuş.

1924-cü ilin dekabr ayında Əli Bayramov adına klubda Həbib Cəbiyevin sədrliyi ilə aparılan “Şeyx Sənan”ın ədəbi-ictimai mühakimədə prokuror sifəti ilə çıxış edən Cəfər Cabbarlı Cavidə, onun sənətini qəddarcasına mühakimə edir. Maraqlananların həm teatra, həm də mühakiməyə gəlməsi tövsiyə olunur. Bir aydan çox çəkən bu ədəbi-ictimai mühakimənin qəbul etdiyi qərara görə, “Şeyx Sənan” hazırkı ictimai tərbiyə nöqtəyi - nəzərinə cəmiyyət üçün zərərli bulunmuşdur. Mühakimədə prokuror kimi çıxış edən C.Cabbarlı uzun bir məruzə ilə çıxış etmişdir. Onun fikrincə, “Cavid sırf romantik bir yazıçı deyildir. O gah romantik, gah idealist, gah realist kimi sentimentalistdir. Fəqət Cavid kim olursa olsun, hanki məktəbə mənsub bulunursa, həmin məktəblər üsulu ilə yazdıqlarına müvəffəq olmuşsa-olmamışsa, fərq etməz. Şimdi Cavid var. Yazıyor” (19, 74).

“Ədəbi mübahisələr” məqaləsində Cavidin yaradıcılığının problematikasını, sənət təmayülünü də tənqid edən C. Cabbarlı “Şeyx Sənan”, “Uçurum”, “Afət” və “İblis” əsərlərindən bəhs edərkən dramaturqun guya dövrlə ayaqlaşa bilmədiyini əsaslandırmağa çalışmışdır. “Kommunist” qəzetinin 1925-ci il 12 aprel tarixli 82-ci nömrəsində dərc olunan “İblis”in son quruluşu” adlı məqaləsində

C.Cabbarlı pyesin səhnə tərtibatındakı nöqsan və çatışmazlıqları diqqətə çəkmişdir (50,74).

Bu fikirlərindən sonra, Cavidin “təqdim ediləcək müsbət cəhətləri də yox deyildir ki, bunları qeyd etməməklə həm yazdıqlarımız birtərəfli olur, həm də Cavidin haqqını inkar etmiş oluruq” - fikrinə gələn tənqidçi yazır: “Caviddə su kimi duru, almas kimi saf, parlaq və oynaq bir lisan vardır ki, bu islahına çalışan lisanımızın təkamül özümlü ola biləcəkdir, zənnindəyik. Zətən bir millət üçün lisanı onun şairləri, ədibləri yaradırlar ki, Cavid də bu cəhətdən qiymətlidir. Bizcə, Cavidin ortağ bir yol götürmüş lisanı Azərbaycanda tətbiq ediləcəyi kimi, ərəbləşmiş Fikrət və Hamid lisanlarını da meydana çıxaracaq”; “Caviddə hər kəsi məftun və əsir edəcək bir qüvvəyi - şeiriyyə vardır. Zətən əsərlərinin ən böyük gözəlliyi və qüvvəti də burasındadır. Bizcə, “Afət”in bir qədər zəifliyi nəşr olunmasıdır. Tamaşaçılar, adətən səhnəyi unudur, Cavidin şeirlərindəki gözəlliklə əylənirlər. Biz bu şeir və lisanı ümumtürk aləmi-ədəbiyyat səhnəsinə xüsusi malımız kimi çıxara bilərik”; “Caviddə bir də fəlsəfə vardır ki, bu, ədəbiyyatda bir əsas olmasa da, hər halda bir məziyyət kimi götürülsə, əsərlərinin qüvvətlənməsinə yardım edir. Bu fəlsəfələrin həpsi yeni olmasa da, hər halda yeni və gözəl bir şəkillə meydana çıxarılır ki, bu da bir fəzilət və məziyyətdir”; “Hər halda bu fəlsəfələr müxtəlif əsərlərdə bir-birinə təzad təşkil etsələr də, Cavidin əsərləri fikir və fəlsəfə cəhətinə bir-birinin mütəmmimi (bir-birini tamamlayan-red) olsalar da, olmasalar da, bizcə, Cavid üçün bir nöqsan olmazlar” (50, 76). “Cavid hal-hazırda ədəbiyyatımızın yoqsulluğu içində böyük bir mövqe tutur” - qənaətinə gələn C. Cabbarlının sonda “Caviddə müsbət cəhətlər” kimi göstərdiyi bu məziyyətlər heç şübhəsiz ki, məqalədəki tənqidi fikirləri sığortalamaqdan başqa bir şey deyildir” (11, 37).

Doğrudur, Cabbarlının mütəfəkkir sənətkara tutduğu iradlar sonralar çoxları tərəfindən də söylənəcəkdə, onun mənsub olduğu xalqın mübarizəsindən, həyatından xəbərsiz olduğunu isbatlamağa

çalışacaqdılar, niyə yeni quruluşu tərənnüm etmədiyinin səbəbləri üzərində baş sındıracaqdılar, yaradıcılığında qeyri-milli, Azərbaycan ədəbiyyatına yad notlar axtaracaqdılar, hətta bulacaqdılar. Amma üzərindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, hələ də qəlbləri ağrıdan odur ki, böyük sənətkara qarşı bu münasibətin əsasını məhz Cəfər Cabbarlıya qoydurmuşdular.

Sözsüz ki, Cabbarlının bu tənqidi fikirləri hələ o zaman, yazıldığı dövrdə ədəbi tənqiddə birmənalı qarşılanmamış və ona tutarlı cavablar verilmişdir. Cabbarlıya Cavidin əsərləri haqqında yazdığı tənqidi yazılara ən çox cavab verənlərdən biri Hüseyn Cavidin yaradıcılığına xüsusi diqqət göstərən, jurnalist, publisist, tənqidçi Xəlil İbrahim olmuşdu. C.Cabbarlının Azərbaycan tənqidi mühitində populyar olan "Cim" imzasının əksinə olaraq, Xəlil İbrahim "Əks-cim" imzası ilə yazdığı məqalələrində C.Cabbarlının fikirlərinə kəskin münasibət bildirmiş, onun "Şeyx Sənan" haqqında tənqidi fikirlərinə cavab verərkən həm də Cavidə qarşı obyektiv və ədalətli olmağı tövsiyə etmişdi: "Əzizim! Tənqid deyə yürütdüyünüz müxavizəni hər kəs kimi mən də oxudum. Arizu buyrulan nüqtələrin cavabını kəndisilə bərabər oturduğun müəllifdən sorsaydın, oxucuların vaxtını nafilə (red: nahaq yerə) almazdınız..." (163, 116).

"Ədəbiyyat şərəfləri" adlı tənqidi məqaləsində "Cim"-in əksinə olaraq Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" və "İblis" faciələrini ideya-sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən müqayisə edən Xəlil İbrahim "Şeyx Sənan"-ı yüksək dəyərləndirmişdi. O yazır: "Şeyx Sənan" və "İblis" səhnəmizin birer zinətidir. Bu əsərdə mühim bir məsələdə səbat var, məntiq var və əsər başdan ayağa o ruhla ruhlanmışdır" (163, 119).

Xəlil İbrahim Cəfər Cabbarlının "Zəhmət" və "Kommunist" qəzetlərində Hüseyn Cavidin "Uçurum" pyesi ilə əlaqəli dərc edilən tənqidi yazılarına da münasibət bildirir, "Cim"-i məzəmmət edir: "Hüseyn Cavidin "Uçurum" dramı barədə "Zəhmət" və "Kommunist" qəzetləri səhifələrində bəzi mübahisələr mövcud oldu və

məqalə sahiblərinin hər biri məqaləyə bir cür yanaşaraq tühafdır ki, guya "Uçurum" ədəbi bir əsərdir? Yaxud bir dramadır? -sualını vermiş kimi oldular. C.C. hətta əsərə ötəri bir nəzərlə baxaraq yalnız şeir yazmağı tövsiyə etdi.

Hüseyn Kazımoğlu isə, "Uçurum"-u yalnız birinci mühərrirə qarşı müdafiyyə qalxışaraq, onun tənqid etdiyi cəhətlərə yanaşdı və ancaq bununla iqtifa etdi.

Bunların hər ikisinin yazısında mənə başlıca bir yanlışlıq var. O da bir əsərə hər ikisinin pək darısqal bir nəzərlə baxması və məsələni bir qədər qarışdırmasıdır" - deyər fikirlərini yekunlaşdırır (163, 129).

Yenə "Zəhmət" qəzetində yayınlanan məqalənin ikinci hissəsində Xəlil İbrahim: "Azərbaycanda mövcud ədəbi əsərlərə baxdıqda, hər şeydən əvvəl, böyük bir qüsür gözə çarpır... Yazıcının müəyyən dili, müəyyən şivəsi, müəyyən üslubu və dolayısı ilə əsərin ahəngi yoxdur. Xüsusən, son zamanlarda yazılan əsərlərə baxdıqda, bir səhifənin başında tam mənasız qaba, provinsial bir şivə, ayağında isə İstanbul üdəbası dairələrinin incə ədəbi dili, hətta deyil bir səhifədə, bəlkə, bir cümlədə belə bu kimi təzadə təsadüf etmək olur. Halbuki "Uçurum"da və ümumiyyətlə, Hüseyn Cavidin bütün əsərlərində müəyyən bir dil, müəyyən bir üslub, şivə, sələsət, ahəng görülməkdədir" (163, 131) - deyər münasibət bildirir.

Lakin göründüyü kimi, Xəlil İbrahim də hər zaman Hüseyn Cavidə münasibətdə tam obyektivlik göstərməmiş, bəzən subyektiv mülahizələr də yürütmüşdür. Hüseyn Cavidin əsərlərinin tendensiyalarını düzgün qavramayan Xəlil İbrahim yazır: "Əsərə diqqət edildikdə, başdan-ayağa əksəriyyət, silah və kapital əleyhinə təbliğat aparıldığı görünür. İblis qiyafəsində rol oynayan krallar, şahlar, siyasilər, mollalar, qızıl ilə silahı təqdis edərək:

*Bunlar edəcək işə nəhayət şiri məsud,
Al, işə bu atəş, bu da ən sevgili məbud...*

... Əvvəla, Hüseyn Cavidin ümdə fikri, İblis yoxdur və bu işlərin heç birisindən İblisin xəbəri yoxdur - demək ikən, nədənsə ikinci pərdədə xidmətçi ərəb qiyafəsində İblis çıxır, yaxud üçüncü pərdədə abid sifətində yenə İblisi səhnəyə çıxarır. Və bununla da əsas fikrin xilafına olaraq isbat etmiş olur ki, o cinayətlərin həpsi İblisdəndirsə, insan nə yapsa da İblisin pəncəsindən qurtulmaz... bu kimi təzadlar nəticəsində şairin İblisə münasibəti və ümumiyyətlə, əsas fikrini, ideyasını anlamaq olmur.”

Görünən bu ki, X.İbrahim əsərin sonunda Hüseyn Cavidin gəldiyi “İblis nədir? - Cümlə xəyanətlərə bais... Ya hər kəsə xain olan insan nədir? - İblis!...” (23, 117) - qənaətinə yetərinə diqqət yetirməmişdir.

Xəlil İbrahimin tənqidinə münasibət bildiren Zinət Nuşirəvan yazır: “İblis”ə tənqid yazan Xəlil İbrahim yoldaş Hüseyn Cavidin bu əsərinin əsas qüsurundan qafil qalmışdır ki, o da ümumiyyətlə bu əsərlərin həpsinin ən qarışıq bir idealizm kaşası sifətinə malik olmasıdır. Tənqid yazan İbrahim Xəlil yoldaş isə tənqidin başlanğıcında özü idealizm toruna (tuzağına) düşməkdədir...”

Qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin əsərləri ilə əlaqədar keçirilən “Ədəbi məhkəmələr”də çox zaman ittihamçı kimi əgər Cəfər Cabbarlı çıxış edibsə, bunun əksinə olaraq, Xəlil İbrahim müdafiəçi qismində iştirak edib. O, Cavid sənətinə hər zaman obyektiv yanaşmış, onun “məncə ədəbiyyat başqa, siyasət və təbliğat daha başqadır!” - fikirlərini yüksək qiymətləndirmişdir (137, 114).

Doğrudur, “hər hansı bir əsərə və orada qaldırılan problemlərə görə müəllifin ittihamı dünya praktikasında mövcuddur. Sovetləşməyə qədər Azərbaycanda da belə hallar olmuşdur. Dərisi soyulan Nəsimi, oğlu ilə birlikdə başı kəsilən Molla Pənah Vaqif, sovet hakimiyyəti illərində sürgün edilən, qətlə yetirilən Əlabbas Müznib, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əmin Abid, Əli Razi Şamçızadə, Seyid Hüseyn, Hacı Kərim Sanılı, Hənəfi Zeynallı,

Qantemir, Tağı Şahbazi və başqaları ideyalarına görə təqib olunmuşlar. Lakin müəllifi zalda oturdub onun əsərlərindəki hər hansı bir obrazı mühakimə etmək yeni hadisə, daha doğrusu, yeni siyasi aksiya idi. Belə siyasi aksiyalar keçirməklə Azərbaycan ədəbiyyatının yönünü dəyişdirmək, onu zəngin tarixi ənənələrindən ayrı salmaq, yeni ədəbiyyat - sovet ədəbiyyatı yaratmaq və formalaşdırmaq istəyirdilər” (151, 31).

Bu məqsədə xidmət edən ədəbi məhkəmələrin məramı və məqsədi, yaratdıqları obrazlar vasitəsi ilə, sənətkarı ittiham etməyə yönəlmişdi. Əslində, “siyasi aksiya” olan “Ədəbi məhkəmələrin yekunu kimi demək olar ki, bütün bu mühakimələr düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən siyasi repressiyanın milli mənəvi dəyərlərə qarşı yönəlmiş əsas formalarından biri idi” (151, 43) və bu “siyasi aksiyaya” böyük sədaqətlə xidmət edən Azərbaycan Şura yazıçılarının birinci qurultayı (1934) da bu ideologiyayı əsas tutmuşdu. “Gənc işçi” qəzeti həmin qurultaydakı əsas çıxışların stenoqramını çap edib. Bu gün bu vəs ilə öyrənirik ki, qurultayın 16 iyun tarixli iclasında ideoloji cəhətdən yenidən qurulan Cəfər Cabbarlı Hüseyn Cavidin yaradıcılığını yenə qızgın tənqid atəsinə tutub: “Mən bir neçə kəlmə Cavid yoldaş haqqında demək istəyirəm. Qurultayımız Hüseyn Cavidə böylə bir sual verməyə haqlıdır: - “Siz, Cavid yoldaş! 14-15 il içərisində yaranan həyatı, onun böyüklüyünü görmək istəyirsinizmi? Cavid yoldaşdan yeni əsərlər tələb edənlər, əlbəttə, haqlıdırlar. Cavidin verdiyi əsərlər, bu günün tələbini ödəyə bilməyir. Cavidin “Peyğəmbər”ində qadına olan baxış tamamilə köhnədir. Hər bir işçi qadın imdi bundan çox-çox iləri getmişdir. Cavid yeni “Peyğəmbər”, yeni əsər yaratmalıdır. Onun “Peyğəmbər”i bu günə yaramır. Bu günün tələbi başqadır. Yaxud “Şeyx Sənan”ı alalım. Cavid “Şeyx Sənan”ın yeni quruluşda oynanılmasına təəccüb edir. Əlbəttə, o, əski quruluşda oynanıla bilməzdi. Ona görə oynanıla bilməzdi ki, ondakı ideya, Sənanın panislamizmi bu günə yaramır. Sənanın sözlərini bu gün Lökbatanda oxuyacaq olsanız,

sizə gülürlər. Bizim şura yazıçılarımız bu coşqun həyatın sürətini addım-addım təqib etməli, onun inkişafına yardım etməlidirlər. Şura yazıçısının nəbzi böyük quruluşun hərəkəti ilə bərabər döyünməlidir. Mən öz sosialist vətənimin səadəti üçün bugünkü böyük quruluşun, bu coşqun həyatın tələblərini təmin edəcək əsərlər yazıram və yazacağam.” Özünü şura yazıçısı kimi təqdim edən və “sosialist vətənimin səadəti üçün bugünkü böyük quruluşun, bu coşqun həyatın tələblərini təmin edəcək əsərlər yazıram və yazacağam” - deyərək öz məfkurəsini bəyan edən Cəfər Cabbarlının Hüseyn Cavidə tənqidi yanaşması da ideoloji məzmun daşıyır.

“Mən də vaxtı ilə görə bilməyirdim, hiss edə bilməyirdim. Lakin indi görməyə, hiss etməyə çalışıram, mən də görürəm. Şura yazıçısı öz yaradıcılığını, hərəkət təmayülünü indiki həyatdan almaldır. Mən sosializm vətənimin əməkçi xalqının gələcək səadətini təmin edici əsərlər yazıram, yazacağam da, lakin bununla bərabər, yenidən qurulmaya, yenidən yetişməyə can atan, lakin həyatın dərinliyini tezliklə qavraya bilməyən bəzi yazıçılar da vardır” - deyərək Hüseyn Cavidə münasibət bildiren C. Cabbarlının həqiqətən də, yenidən qurulduğunu, musavatdan şura hökumətinə adlandığını və yaşadığı quruluşa canı könüldən xidmət etdiyini görürük.

Yenidən qurulan və sovet tərbiyəsi ilə yazıb, yaradan Cəfər Cabbarlıya və onun kimi bir çox məsləkdaşlarına görə Hüseyn Cavid “Tərbiyə” olunmaz idi... F. Yunisli yazır: “Altmış yaşda təzə şeyird kimi” (Dədə Ələsgərə Naxçıvanda deyilmişdi) quruluşun “yaradıcılıq institutu”na zərər çağırılması və onun məzun olmaq istəməməsi Cavidə “tərbiyə” olunmaz kimi məşhur etmişdi. Bir ata deyimindəki “gördün, hamı gözüqırıq, sən də ol gözüqırıq” - hökmünü şair və yazıçıların “boynuna qoyan”, üzdə ədəbiyyat “mayakları” Cavidə əfəndiyə də “göy əski” hazırlayırdılar. Necə ki qondarılmış “ədəbi məhkəmələr” qara siyahıya aid sənədlərin “kötüyü” idi. Əstəğfərullah, Cavidə-biçərə o “məktəb”in yetirməsi olsaydı, əsrlər sonra belə xalqın üzünə necə “baxardı?!” Yoxsa

onun da irsinin üzü gün işığına həsrət qalardı...” (221).

Cəfər Cabbarlı və Hüseyn Cavidə müqayisə edən Səlahəddin Xəlilova görə “hər iki dahi eyni bir yolu qət edir. Biri səmədan enir, o biri səmaya yüksəlir. Biri həyatın ali məna zirvəsindən həyatın dibinə işıq salır, o biri həyatın dibindən onun ali mənasına doğru insanlarla birlikdə çox çətin bir yüksəliş yolu keçməyə çalışır. Yollar eyni olsa da, səmtlər bir-birinin əksinədir. Əvvəlcə özü nura çatıb, insanlara nurdan pay verməklə, insanlarla birlikdə nura doğru yürüş etmək fərqli hadisələrdir. Lakin istiqamətlər fərqli olsa da, məqsədlər, məramlar eynidir” və “hər iki ədib həm böyük mütəfəkkir, filosof, həm də gözəl sənətkardır.”

Cavid sənətkar olmaqla yanaşı, həm də filosofdur, “lakin kim əvvəlcə filosofdur, kim əvvəlcə sənətkar? Bax, əsas fərq də burada üzə çıxır. Cavid isə əvvəlcədən filosof idi. O, yüksək təhsil görmüş, bir sıra fəlsəfi təlimlərdən xəbərdar olan və öz fəlsəfi konsepsiyası, ideyaları olan və bu ideyaları bədii yolla, sənət vasitəsilə çatdırmaq istəyən bir sənətkar idi. Cavid birbaşa yüksək mərtəbədə başlayır. İdeyalardan başlayıb həyatın özünə doğru gəlir” (123, 14).

Cavidə fərqli olaraq, “Cabbarlı bir təbiətşünas alim, eksperimentator səyi, entuziazmı ilə yaşadığı maddi dünyanın iç üzünü axtarır; qırır, dağıdır, sökür, yenidən qurur, yenidən sökür, bütün daxili qatları alt-üst edir, açıb bizə göstərir, lakin yenə əsl mahiyyət deyil, yeni bir pərdə, yeni bir illüziya, yeni bir riya, yeni bir saxta-karlıq, haqsızlıq üzə çıxır... Bəs haradadır həqiqət? Bəs mahiyyətə necə çatmaq olar? Bax, bu suallar bütün aydınlığı ilə gözlərimiz önündə canlanır, lakin elə bil ki, cavab tapılmır. “Sevil”də çadranın atılması və guya mahiyyətin, həqiqətin üzə çıxarılması, “Oqtay Eloğlu”nda pərdənin sökülməsi, divarların iç üzünün göstərilməsi, “Od gəlini”ndə, hətta paltardan da xilas olmaq, adət-ənənənin də buxovlarından azad olmaq, islamın da ehkamlarına qarşı çıxmaq cəhdləri - mütləq azadlıq axtarışları... Bütün bunlar, təbii ki, uğurla nəticələnmir. Onda nədir bu axtarışların mənası? Məna elə axtarışın

uğursuzluğundadır. Mənfi cavab da bir cavabdır” (123, 14), yəni “yanlış da bir naxışdır.”

Cavid isə, lap əvvəldən “mahiyət qatında əyləşib bizim bu fani (maddi) dünyada kölgələrin oyununu izləyir” və onun “əsas məqsədi ideyanı çatdırmaqdır. Bədii üsul və təhkiyə, ola bilsin ki, hətta təsadüfi seçilmiş vasitələrdir. Yəni əsas inkişaf xətti ideya ilə bağlı olduğundan, hadisələr sonradan seçilir və bu ideyanın təkamülünə uyğunlaşdırılır. Cavid irəlicədən qoyduğu bir fəlsəfi ideyanın bədii yolla açılışına çalışarkən cari, gerçək hadisələrdən daha çox tarixi mövzulara və rəvayətlərə müraciət edir. Bu mövzular ümumbəşəri mövzulardır. Konkret zaman və məkanla bağlı deyildir. Hətta tarixdə həqiqətən məlum olan hadisələr də konkret zaman-məkan müəyyənliliyindən, dövrün spesifik xüsusiyyətlərindən, milli etnoqrafik mündəricədən azad olunur, bütün bunlar ancaq rəmzlərlə təqdim edilir və təhkiyə ancaq ideyanın açılışına xidmət edir. Sanki bədii xarakter də, milli kolorit də arxa plana keçir və ideyanın inkişaf yolunu kölgədə qoymamaq üçün bir fon rolunu oynamaqla kifayətlənir. Yəni Caviddə hadisələr ikinci plandadır, fokusdan kənardadır və burada hər hansı detalın elə bir əhəmiyyəti yoxdur. Məhz ona görədir ki, maddi realizm müstəvisində, konkretlik prizmasında Cavid yaradıcılığı tənqiddə tab gətirmir” (123, 14).

Ümumiyyətlə, o qorxunc illərdə əlinə qələm almaq, namərdlərin meydan suladığı meydanda söz demək, dəyişmədən, heç bir ideologiyaya xidmət etmədən, ölümün gözüne dik baxa-baxa mübarizə aparmaq, qələmə sədaqət hər kişinin hünəri deyildi. “Sovet ədəbiyyatı”: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər” adlı məqaləsində “K.Marksın gözəl bir sözü var” - deyə sitat gətirən Kamil Vəli Nərimanoğlu yazır: “Bəşəriyyət öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır.” Amma, bu gözəl sözün bir də astar üzü var: “Bəşəriyyət keçmişindən ağlaya-ağlaya ayrılır.” Sovet xalqları və əlbəttə ki, sovet ədəbiyyatı öz keçmişindən həm gülə-gülə, həm də ağlaya-ağlaya ayrılır” (220, 69).

Bu gün bizlər də yaxın keçmişimizə ekuskurs edəndə, Cavidin “dramaturgiyamızın parlaq ulduzu” adlandırdığı Cabbarlının dəyişimini, müsavətdən üz çevirərək sovet dramaturqu olmasını, “Cim” imzası ilə “Ədəbi mübahisələri”ni, bir prokuror ədası ilə mühakimələrdəki fikirlərini oxuyanda ürəyimiz ağrıyır, həm təəssüflənirik, həm də ağlayırıq. Daha çox ağlayırıq. Amma unutmayaq ki, “Bu göz yaşları da, gülüş yaşları da” bu yenidən qurularaq sosializmin düdükçüsünə çevrilənlər də, yenidən qurula bilməyib xalq düşməni kimi Sibirdə məhv edilənlər də bizimdir. Bizim taleyimizdir” (220, 69).

Bu mənada, repressiya qurbanlarının taleyi təkəcə özlərinin taleyi - faciəsi deyil, bütövlükdə Azərbaycanın faciəsidir. Bu “YAD-ın YADDAŞ üzərində hökmran olduğu” “anti-insani, antibəşəri proses olan repressiyanın” yaşatdığı faciədir.

Repressiya yad təfəkkürün, əcnəbi əxlaqın və onu ehtiva edən totalitar ideologiyanın millətin genefonduna qarşı yönəldilmiş siyasi qəsdidir. Azərbaycan sovet dramaturqu C.Cabbarlı da romantik şair H.Cavid də bu “siyasi qəsdin” qurbanı idi və onların faciəsi Azərbaycan xalqının faciəsi idi.

Repressiya qurbanı

Hər zaman xalqının milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən güc alan, vətəninə, xalqına, ümumiyyətlə, insanlığa xidmət üçün çalışan Hüseyn Cavid; “Sənət sənət üçündür” - nəzəriyyəsi ilə yazıb-yaratmış, həmişə sənətdə yaradıcılıq azadlığı ideyasını müdafiə etmiş, ədəbiyyata mənəvi tərbiyənin ən əlverişli, düzgün vasitəsi kimi baxmışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatını sanballı dram əsərləri ilə zənginləşdirən Cavidin uğurları keçən əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və “Azərbaycan ədəbiyyatı dövründə ideoloji sarpıntılar dövrü kimi xarakterizə oluna bilən” bu dövr cox ağır və təzadlıdır.

1920-ci illərdə Azərbaycanda “hakimiyyəti ələ alan bölgəçilər partiyası təkə ictimai-siyasi həyatda deyil, ideoloji sahədə, elm, incəsənət və ədəbiyyatda da öz hegemon rolunu oynamağa başladı. Sınıf mübarizə şüarı tezliklə bədii ədəbiyyata da sirayət etdi və bu da özünü çox yubatmadı: ədəbiyyata yeni gələn gənclər və onlara dəstək olan ideoloji rəhbərlər böyük bir cəfəşanlıqla partiyalı ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə başladılar” (11, 14). Hər kəsin “böyük bir cəfəşanlıqla partiyalı ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə başladığı” bir zamanda Cavid isə partiyalı olmadı, nə də onlarla bir cəbhədə olmaq istəmədi, onlarla bir qatara oturmadı. Öz yolundan sarpmadı. Bölgəçilərin, çağırılmamış qonaqların Azərbaycana gəlişindən öncə hansı inamla, hansı üslubda yazırdısa, eləcə də davam etdi. Və bir çox uğurlar qazandı. Bu illərə qədər bir çox uğurlara imza atan Cavid yaradıcılığına davam etdiyi kimi, bir çox uğurlar da qazandı. Bir çoxlarının bölgəçilərin cəbhəsinə adlandıdığı, onların məddahına çevrildiyi bu illərdə də, yəni 20-ci illərdə də Cavid uğurla yaradıcılığını davam etdirir, hətta yazılma tarixinə görə sonuncu əsəri sayılan “İblisin intiqamı” əsərində belə “ənənəsinə sadıq qalaraq məhəlli mövzularda deyil, bəşəriyyəti narahat edən fikir və ideyaları özündə ehtiva edən məzmunu üstünlük verir” (59, 304).

Mütəfəkkir sənətkarın əsərləri Azərbaycan teatr səhnələrində uğurla tamaşaya qoyulur, tamaşalar haqqında resensiyalar yazılır, Cavid böyük sənətkar kimi qəbul olunurdu. Bu illərdə onun “Şeyda”sı, “İblis”i Aşqabad teatrında tamaşaya qoyulmuşdur, yəni Cavid artıq bir tək Azərbaycanda deyil, Orta Asiyada və Tiflisdə də tanınır və sevilirdi. Onun “Şeyx Sənan”, “Afət”, “Uçurum”, Topal Teymur” dramları tamaşaya qoyulmuş, “Şeyx Sənan”ı böyük bir uğura imza atmışdı. “Tiflis teatri 1925-ci il mövsümünü H. Cavidin “Şeyx Sənan”ı ilə açmışdı.” Hətta Cavidin əsərləri Təbriz teatrında belə uğurla səhnələşdirilmişdi. Tamaşa böyük uğur qazanmış və “əsər 1928-ci ilin payızında, teatr mövsümünün açılış

günündə böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanı isdedadlı aktyor Mirzə Bağır Hacızadə hazırlamış, özü də Şeyx Sənan rolunu ifa etmişdi. Sonralar o, özünə Şeyx Sənan ləqəbini götürdü. Təbrizlilərin xahişi və təkidlə tamaşa altı ay sonra yenidən oynandı.” Səhnədə böyük uğur qazanan bu əsər “şair Yusif Ziya tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş” və “fars dilində əvvəlcə Təbrizdə, iki-üç il sonra Tehranda oynanmışdı” (217, 186-87). Bu faktlar Cavidin hələ yaradıcılığının ilk başlarından Azərbaycanla yanaşı, Orta Asiyada və İranda da məşhur olduğunu təsdiq edir.

Azərbaycanda türkçülüynün atası Əli bəy Hüseynzadə “Yeni yol” qəzetində çap etdirdiyi “Ədəbiyyatımızda Cavid” adlı məqaləsində Cavidin ədəbiyyatımızdakı yeri və rolunu çox aydın bir şəkildə səciyyələndirərək yazırdı: “Əcəba, bizim ədəbiyyatımızda Cavid nə yaptı? Bu suala cavab vermək üçün az-çox təfsilata gərək vardır. Cavidə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında şair yox deyildi. Vardı. Lakin bunlar Cavid kimi, yeni “Cavid”in lisanındakı müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədilər...” (117, 132).

Əlibəy Hüseynzadənin vurğuladığı kimi, Cavid böyük şairdir və onun sənətinin böyüklüyündən hələ sağlığında xeyli bəhs edilmişdir. Çox zaman, “Cavid keçmiş ideallaşdırmaqda suçlanıb. Qədim Babilistan sütunlarındakı yazılardan və Homerin poemalarından üzü bəri bütün böyük sənət əsərlərində dünyanın və bəşəriyyətin keçib getmiş günlərinin həsrəti var. Biz təmizliyi, mərdliyi qədimdə axtardığımız kimi, qədimdəkilər də gözlərini öz keçmişlərinə dikirdilər. Bununla yanaşı, Cavidin fikri həmişə gələcəkdə, sabahımızda olmuş, o, ən xoş ümidlərini gələcəyə bağlamışdır” (189, 146).

Təəssüf ki, “Ən xoş ümidlərini gələcəyə bağlamış”, keçmiş bil-mədən, keçmiş öyrənmədən gələcəyə getməyin də mümkünsüzlüyünü dərk edən şairin “Topal Teymur”, “Peyğəmbər” kimi mövzularda münasibəti doğru anlaşılmamışdı. Onun “Topal Teymur”u tamaşaya qoyulduqdan sonra qəzet səhifələrində bir-birini təkzib edən fikirlər baş alıb getmiş, müəllif Teymuru ideallaşdır-

Lütviyyə Əsgərzadə

maqda suçlanmış, “öncə oynanılmasına icazə verilən “Topal Teymur” tamaşaçıları həyəcana gətirsə də sonradan “bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər” (187, 62).

Göründüyü kimi, Cavid yaradıcılığına qərəzli fikirlərin, iftiraların söylənməsi adi hal vəziyyətindədir. “İnqilab və mədəniyyət”də gedən (№ 4-5) “Mubahizə davam edir” başlıqlı bir məqalədə yenə Cavid sənəti, Cavid yaradıcılığı diqqətə çəkilir. Məqalə müəllifinə görə, “Cavidin adı çəkildikdə müşavirənin gözü qarşısından bir sıra ölməz tiplər, obrazlar, səhnələr gəlib-keçir. Budur, bütün Şər qüvvələrinin təmsili olan İblis qırmızı əbasına büründüyü halda sürəkli qəhqəhələrlə gülür; öz həkimanə fəlsəfələri, şəriəti hiyləgərliyi ilə “Arif”ləri əlində oyuncaq edərək oynadır... Budur Ərəbistan elindən İslam dinini yaymaq üçün gəlmiş Şeyx Sənan gürcü gözəlinə vurulub, dini atmış və məsum sevgilisi Xumarı ağışuna basaraq uçurumun kənarında dayanmışdır. İndicə hər ikisi atılacaq və məhv olacaq... Budur, öz cahangir fikirlərində dünyaya sığmayan Topal Teymur və Yıldırım Bəyazidin məğrur başları... Həm İran, həm Turan səltənətinə nifrət bəsləyən, çilgün bir ehtirasın, saray intriqa-larının qurbanı, qanlar içərisində can verən Səyavuş... Budur, Peyğəmbər, Afət, Maral, Şeyda... Bunlar bir-birini təqib edərək keçir. Hamısının ardınca da ağır addımlarla qocaman filosof Xəyyam gəlir. Bunlar, bütün bu səhnələr, bu obrazlar, Cavidə ölməz sənətkarlar sırasına qoyur, onun qolundan yapışaraq sənət silsiləsinin uca zirvələrindən birinə çıxarır. Cavid böyük sənətkardır, bunu kimsə inkar edə bilməz və etməyir...” (163, 286-87).

Üzərindən uzun bir zaman keçməsinə baxmayaraq, bu sözlər yenə də öz qüvvəsində, kəsərində qalır. Düşünən və düşündürən H.Cavid böyük sənətkardır və böyük sənətkarlığı ilə yanaşı, həm də böyük şəxsiyyət, ərdəmlilik örnəyidir. Cavid oxunmalı, sevilməli, öyülməli sənətkardır, amma təəssüf ki, Cavidə öyənlərlə yanaşı, sözün məcazi mənasında döyənlər də, “Kiçik burjua şairi” kimi görənlər də çox olub, çünki “əsərlərində türk ruhu, türk düşüncə

tərzi, ictimai dəyərləri olduqca güclü olan” Hüseyn Cavidin “yaradıcılığında qaldırdığı ideyalar sovet rejminin qadağan etdiyi mövzular idi. Cavid əsərlərində gözəllik mələyi ilə, şəri, iblisi yan-yanə və üz-üzə qoyur”, “iblisi göylərdən endirir” (150, 15) və onun, “hər cümlə xəyanətlərə bais insan olduğunu” - cümlə ələmə bəyan edirdi. Əslində, başqa cür də ola bilməzdi. Cavid iblisin hökmranlıq etdiyi ən qorxunc dövrdə, bütün Azərbaycanın iblis xofu ilə çalxalandığı, çoxlarının qəlbini iblisə satdığı bir dövrdə yaşayırdı. Buna görə də, Cavid “iblisi təkə tanıyırdı, həm də tanıdırdı” (151, 16).

*Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət (23, 27).*

Tənqidçi M.K.Ələkbərli Azərbaycan sovet yazıçılarının plenumundakı (1934, 6 oktyabr) məruzəsində sənət adamlarının qarşısında duran ən başlıca vəzifəni: “iqtisadiyyatda olduğu kibi insanlar şüurundan da kapitalizm qalıqlarını süpürüb atmaqda, proletariat, ümumuyütlə, əməkçilər üzərinə olan burjua müzür təsirini rədd etməkdə, bir sözlə, insanların şüurunu dəyişməkdə” görür (181, 172), hətta “dəyişməyə nail olmağın nəzəri-fəlsəfi mənbəyini də konkret olaraq göstərirdi: “Bunun üçün bizim əlimizdə ən mühüm, ən böyük silah vardır. Bu silah isə marksizm-leninizm birliyidir” (181, 173).

Bundan sonra “Əski insan materialının yenidən qurulması” (M.Hüseyn) yolunda “can” qoyanlar işə başladı. Cavid bu işə yaramadı. “Rekonstruksiya” edə bilməyənləri Vəli Nəbioğlu demişkən; “Hələ o vaxt-30-cu illərdə “perestroyka” etdik. Cavidlər, Müşfiqlər, Salman Mümtazlar, Yüsif Vəzirlər, Hacı Kərim Samılılar, “əski insan materialı” kimi yaramadığından onları “yenidən qurmaq” mümkün olmadı, ona görə də çürük qoz kimi bir kənara atıb “sosializmin döyüşən övladlarını” yetişdirmək üçün “gənc beyinlərdən” yapışdıq” (181, 173).

“Sosializmin döyüşən övladlarını yetişdirmək üçün” yapışdıqları “gənc beyinlər”, “İttifaq üzvləri bir-birinə qarşı qaldırılır, iclas və plenumlarda yaradıcılıq işindən daha çox siyasi mövqe ortaya qoyulurdu.

Azərbaycan ədəbi mühitində repressiya hərarəti 1937-ci ilin əvvəlindən yüksəlir. Yazıçılar İttifaqının iclası (28 yanvar) özünün siyasi fonunun kəskinliyi ilə əvvəlkilərdən fərqlənir. Yazıçılar “antisovet trotskiçi, ziyançı, diversiyaçı, casus” və s. haqqında danışaraq bu cür hadisələrə nifrət hissələrini bildirirlər. Eyni zamanda, Azərbaycanda onların havadarları olan müsavətlərə, eləcə də “gənc yazıçıları sovet hökumətindən iyrendirməyə çalışan xain” R.Axundova qarşı kəskin çıxışda bulunurlar. İclasın axırında qərar qəbul edilir. Qərarda deyilirdi: “Biz insan ruhunun mühəndisləri (bu ifadə İ.V.Stalinə məxsus edilirdi) olan yazıçılar Stalin adı ilə nəfəs alır, Stalin epoxası ilə qidalanırız. Biz Stalinizmi canımızdan artıq seviriz, ona qarşı qalxan xain, murdar və çirkin əllərin kəsilməsini, onun həyatına terror hazırlayan zəhərli ilanların başının kəsilməsini tələb edirik. Biz yazıçılar gələcək əsərlərimizdə sinfi düşmənlərin bu həyasız metodlarını bədii obrazlarla ifadə edərək onların bütün qalıqlarını ifşaya qalxışacağız” (AMDİA, f.340, s.1, iş 4, vər.51).

Həmin ilin martında Yazıçılar İttifaqında keçirilmiş və üç gün davam etmiş plenumda dörd məsələ müzakirəyə qoyulmuşdu. 1. H.Cavid məsələsi. 2. M.Müşfiq məsələsi. 3. Ə.Cavad məsələsi. 4. Y.Vəzir məsələsi (AMDİA, f.340, s.1, iş 4, vər.51).

Plenumda bütün yazıçı və şairlər özünü tənqid ruhunda çıxış etmişlər. Şübhəsiz, əsas tənqid hədəfləri Mikayıl Müşfiq, Əhməd Cavad, Yusif Vəzir və Hüseyn Cavid olmuşdur. Böyük dramturq haqqında səslənən tənqidi fikir belə idi: “Yazıçılar içərisində Azərbaycanın həyatı ilə daha az maraqlanan və Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqdan əl çəkməyən Hüseyn Caviddir. Biz bilirik ki, Hüseyn Cavid burjua romantizmi-

nin məktəbində yetişmişdir. Bununla bərabər o, Azərbaycan sovet və partiya təşkilatlarının onun üçün yaratdığı imkanlara və hətta əsərinə verdiyi mükafatlara baxmayaraq, yenə Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsinə dair bir şey yazmamışdır” (AMDİA, f.340, s.1, iş 4, vər.51)

Diqqətçəkən məsələlərdən biri də budur ki, əsasən tənqidi notlar üzərində edilən çıxışlarla yanaşı, sənətkarlar haqqında müsbət fikirlər də səslənmişdi: “Bununla belə Cavidin ikinci əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. O, bizim kinoya gəlib qeyd etmiş ki, o, “Koroğlu” teması (burada H.Cavidin yazmaq istədiyi “Koroğlu” nəzərdə tutulur-red) üzərində işləmək istəyir. Söz ustası Cavid kino üçün müəyyən iskeleti olan inqilabi nöqtəyi-nəzərlə bizim xalqın inqilab mübarizəsinə göstərən bədii əsərin üzərində danışmaq istəyirəm...” (AMDİA, f.340, s.1, iş 4, vər.51).

Göründüyü kimi, tənqid daha çox “erkək Tükəzbanların obrazını ədəbiyyatda “əbədləşdirənlərə” alqış deyir, mədhiyyə oxuyurdu. Azərbaycan teatrının səhnəsində ər-lə-arvad arasında gedən “bərabərlik” davasına əl çalıb, bərəkllah yağdıran tənqid “Yusif Vəzirin “Qızlar bulağı” romanını, Cavidin tarixi faciələrini nəzərdə tutaraq yazırdı: “Bəzi yazıçılar hazırkı zamanın böyük sosializm quruculuğu dövrünün böyük quruluşumuzda davam edən hadisələrini yazmaqdan, gedib köhnə tarixi şeylərə əl atırlar” (181, 173).

Bu zaman tənqiddə “erkək Tükəzban”, “firqə üzvü Qumru”, “bolşevik Tovuz”, “səsi alınmış Qulaməli”, “qolçomaq”, “qolçomaq quyruğu”, “bandit” yarlıqlı sözlərlə doldurulduğu bir zamanda İblisə uyanlara görə Cavid, “feodal keçmişi ideallaşdırır”, “dini mistikaya qapılır”, “islam dinini türk sözləriylə zibilləməyə çalışır”, “yaradıcılığında bir sıra pozuntulara yol verirdi” (102, 65).

“Daha nə qaldı?! Cox qərībədir; Cavidə ilk daşı atanlar onun qələmdaşlar idi. Və bütün bunlar Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin 8 fevral, 1956-cı ildə Cavidin barəsində Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdiyi məktubda yazılıb.

Vaxtı ilə bir yerdə çalışdıqları, inandığı adamlar, qələmdaşları, Cavidə arxa çevirən üzüdönüklər Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə göndərdikləri məktubda yazırdılar: “Cavid inqilaba qədər və Sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazdığı əsərlərin bir hissəsində (“Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis”, və b.) mücərrəd şəkildə olsa da, burjua cəmiyyətinə və milli müstəmləkəçiliyə qarşı etiraz ifadə etmişdir. Ancaq şair bu əsərlərində cəmiyyətin inkişaf qanunlarını düzgün dərk etməkdən xeyli uzaq idi. Bəşər həyatında Cavid yalnız iki qüvvəni ayıra bilirdi: güclü və gücsüz. Güclülər deyəndə Cavid hakim sinifin nümayəndələrini, hakim millətləri, müstəmləkəçi, imperialist dövlətləri nəzərdə tuturdu. Gücsüzlər - onun əsərlərində zəhmətkeşlər, yoxsullar kölə halına salınmış millətlər idi. Bu illərdə şair gücsüzlərin güclülər üzərində qələbəsinə inanmır və əziyyətlərin ağır vəziyyətini göstərməklə kifayətlənirdi.

Cavid burjua kapitalist münasibətlərinin əleyhinə çıxanda da feodal keçmiş ideallaşdırır, dini mistikaya qapılır və çalışırdı ki, islam dinini moderinləşdirsin.

Cavidin poetik dilinin türk sözləri ilə zibillənməsini də qeyd etmək lazımdır.

Burjua udeolgiyasının, eklektizmin təsirini ifadə edən yaradıcılığında bir sıra pozuntulara və səhvlərə, dünyagörüşündəki ziddiyyətlərə baxmayaraq, Hüseyn Cavid Rasizadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində müəyyən yer tutan şairdir. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyəti 8 fevral 1956-cı il” (102, 67).

Xalq şairi Nəriman Həsənzadə yazır: “Məktubun müəllifləri unudurlar ki, tarixin dərsləri başqa şey deyir. “Əsrin ağı” /Platon/ olan Sokrata ölüm cəzası kəsildi, lakin sonra o yaşadı, indinin özündə də qədim yunan fikrindən danışanda, Sokratsız keçinmək olmur. İntibah dövrünün böyük filosofu Cordan Brunonu Romada odda yandırdılar. Sonrakı əsrlər onun “Kainatın və dünyanın sonsuzluğu” barədə fikirlərini təsdiq etdi. Təbiətin, dünyanın var-

lığını subut etdiyinə görə böyük holland filosofu B.Spinozanı qaraguruh daşa basıb lənətlədi, cəmiyyətdən qovdu, lakin onun adı, fəlsəfi fikirləri dünya xalqının ensiklopediyasında hörmətlə çəkildi və s.

Cavid belə şəxsiyyətlərdəndir. Cavid də Zamanla, mövcud quruluşla üz-üzə dayanan filosof şair idi. O getməliydi və sonra, öz Zamanında qayıtmalıydı. Qayıtdı da” (102, 65).

Lakin hələ onun Qayıdışına vardı. Hələ onun adını çəkmək yasaq idi.

Həqiqətən də, 1937-ci ildən 1956-cı ilədək Cavidin adını çəkmək yasaq olmuşdur.

Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin 3 iyun 1937-ci il tarixli 509 sayılı, orderi ilə NKVD-nin 4-cü şöbəsi, Pavlov, Federenko və Sarkisyanın iştirak etdiyi üçlük tərəfindən 1937-ci ilin iyun ayının 3-dən 4-nə keçən gecə Cavidin evində axtarış aparılaraq həbs edilir. Şairin evində aparılmış axtarış zamanı 1 səbət əlyazma, 1 kisə - türk, ərəb və fars dillərində 115 nüsxə nadir kitab və 23 ədəd fotosəkil, ona məxsus 549349 №-li pasport və 5 ədəd dəftərçə müsadirə edilmişdir ki, həmin dəftərçələrdə Cavidin yazmağa hazırladığı əsərlər haqda xeyli qeydlər var idi.

Şairin həyat yoldaşı Mişkinaz Cavid xatirələrində Cavidin evdən götürülən əlyazmalarının adını 1939-cu ilin 3 iyulunda Keşlə həbsxanasındakı son görüşləri zamanı çəkdiyini qeyd edir: “Atilla”, “Çingiz”, “Telli saz”.

Sonralar şairin qızı Turan Cavid bu siyahıya “İblisin ilhamı” faciəsini də əlavə etmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 68, 72 və 73-cü maddəsi ilə ittiham olunan Hüseyn Cavidin işindəki anket belə tərtib olunmuşdur: Hüseyn Cavid. 1882-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olub. Ünvan: Bakı şəhəri, Kommunist küçəsi, ev № 8, ixtisası və peşəsi: şair. İşləmir. Təqaüdçüdür. Kəndli ailəsindən çıxmışdır. Təhsili - ali. Bitərəf. Milliyəti - azərbaycanlı. Orduda xidmət etməyib. Həbsdə olmayıb. Arvadı - Mişkinaz 36 yaşında, oğlu

Ərtoğrul 16, qızı - Turan 13 yaşında: 4 iyun 1937-ci ildə "NKVD" tərəfindən həbs edilmişdir. İstintaq prosesi iki il bir ay çəkmiş və 1939-cu il iyun ayının 9-da keçirilmiş xüsusi müşavirədə Hüseyn Cavid heç bir dəlil-sübut olmadan "antisovet təşkilatında iştirakına və təbliğatına", müsavətçi pantürkist, əksinqilabi təşkilatın üzvü, əksinqilabi fəaliyyətinə, ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə, pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmiş və islah-əmək düşərgəsinə göndərilməsi qərara alınmışdır.

Elə həmin müşavirədə digər bir qərarla şair 1939-cu il iyulun 4-də uzaq Sibire göndərilmişdir. Sonralar xəstəliyi ilə əlaqədar Maqadandan İrkutska əlillər zonasına göndərilən Cavid 1941-ci il 5 dekabrda ailəsindən çox-çox uzaqlarda Sibirdə, Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində, əlillər xəstəxanasında 59 yaşında həbsdə ikən vəfat etmişdir.

"Sovet dövrü ictimai-siyasi prosesinin ən böyük hadisəsi, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi mühitindən də yan keçməyən kütləvi repressiyadır. Özlüyündə siyasi hadisə olan repressiya bir çox sahələr kimi, ədəbi prosesi də ağışuna almış və tarixdə ilk dəfə yazıçı, şair, tənqidçi, elm və maarif adamlarının kütləvi (!) həbsi və məhvi ilə nəticələnmişdir. Bununla da, siyasi iradə, qərar və qətnamələrlə idarə olunan ədəbi prosesə ölüm xofu, həbs qorxusu çökmüşdü. Avtoritar rejimin və ona rəhbərlik edən diktatorlar İ. V. Stalin və L. Beriyanın repressiya "sunamisi" bütün sovetlər birliyində, eləcə də Azərbaycanda yüzlərlə mütəfəkkiri, alimi, şair və yazıçını, folklorşünası, tənqidçini, heykəltaraşı, aktyoru həyatdan vaxtsız apardı: yalnız onların deyil, ailələrinin də faciəsinə səbəb oldu" (59, 316).

Repressiya qurbanı olan Cavidin ailəsi də ən böyük faciələrlə üzləşdi. Ailəsi yaşadığı evdən bayıra atıldı, o zamanlar gənc qız olan Turan xanımın gələcək haqqında bütün xeyalları alt-üst edildi,

Gürcüstanda cərimə batalyonunda xidmətə göndərilən oğlu Ərtoğrolsa, ağır xəstəlikdən sonra 1943-cü il 14 oktyabrda Naxçıvanda dünyasını dəyişdi.

1956-cı ildə "Xalq düşməni", "burjua şairi", "pantürkist", "panislamist" ittihamları ilə damğalanan digər repressiya qurbanları kimi Cavidin də işində cinayət tərkibi olmadığına görə ittiham ləğv edilmiş, ona ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Ədəbi tənqidin Cavidə münasibətini elmi şəkildə ümumləşdirən akad. Məmməd Cəfərin fikirləri çox səciyyəvidir: "Mustafa Quliyev kimi Mehdi Hüseyn də Cavidə kəskin tənqid edən, şairin məfkurə səhvlərinə güzəştə getməyən tənqidçilərdən idi. Bəzi məhdud "solçuluq" "meyillərinə baxmayaraq, bu tənqid, əsasən, xeyirxah tənqid idi.

Cavid yaradıcılığına qayğıkeş münasibət Mehdi Hüseynin 1959-cu ildə nəşr etdirdiyi "Ədəbiyyat və müasirlik" məqaləsində özünü göstərirdi. Hüseyn Cavid kimi nadir ədəbi bir simanın mədəni tariximizdən silib atmaq, ən azı ədalətsizlikdir və bəlkə də cinayət olardı. Biz "Şeyx Sənan", "İblis" və "Səyavuş" əsərlərinin heç bir vaxt və heç bir vəchlə düşmənlərimizə verə bilmərik. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqının oğludur" (106, 15).

Həqiqətən də, Hüseyn Cavid irsi Azərbaycan xalqının nadir incilərindəndir. Nadir incilərə isə qiymət qoymaq, dəyər vermək o qədər də asan iş deyil. Cavidin yaratdığı bu nadir sənət incilərinə düzgün qiymət vermək bizim borcumuzdur. Və onlara elə qiymət verilməlidir ki, vaxtilə sınağa çəkilən, mühakimə olunan, lakin heç kimin qarşısında öz məğrur başını əyməyən Cavid tarixin səhifələrindən bizə boylanaraq bizi mühakimə etməsin.

H.Cavid irsi bəraət mühitində

Faciələr yazmaqda ustad sənətkar zirvəsinə qalxmış şair-dramaturq Hüseyn Cavidin öz həyatı yaratdığı faciələrdən də faciəli oldu. Tanrının yaratdığı Cavid dövrən məhv etdi. Cavid vətəninə və xalqına qaytaran, onun uyuduğu məzarı üstündə məqbərə ucaldan, bu məqbərəni ziyarətə gəlməyə dəhşətli şəxsiyyət, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev oldu.

Əslində, digər repressiya qurbanları kimi, Hüseyn Cavid də 1956-cı ildə bəraət alıb. Lakin böyük sənətkara əsl bəraəti 1981-ci ildə ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci hakimiyyəti dövründə dahi şair-dramaturq Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi haqqında qərar qəbul etməsi ilə verdi. Turan xanım xatirələrində yazır: "Atama əsl bəraəti 1981-ci ilin iyun ayında Heydər Əliyevin imzaladığı qərardan sonra hesab edirəm. Bu ədalətin zəfər çalması idi və mən bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevə minnətdaram" (21, 3).

Məhz bu qərardan sonra Cavidin bənzərsiz irsinin əsl qiymətini vermək, onu xalqına qaytarmaq üçün bir sıra işlər görüldü. Bakıda və Naxçıvanda ev muzeyləri yaradıldı. Bakı şəhərində monumental heykəli ucaldıldı, əsərləri dörd cildə çap olundu, pyesləri üzərindən qadağalar götürüldü, teatr səhnələrində tamaşaları qoyuldu.

Stalin repressiyasının milyonlarla qurbanı olmuşdur. Xəlil Rza Ulutürkün ifadə etdiyi kimi, "Xeyir cildi geyən şər"lərin, "Yüz minləri qanunsuz və məhkəməsiz gülləbaran edənlərin sayəsində";

*Xəyanətə qurban getdi tər bənövşə, bahar Müşfiq,
Hələ də bu cinayətə zirvələrdən baxar Müşfiq.
Xəyanətə qurban getdi neçə igid,
Pensnelli, zər əsali, nur heykəli ulu Cavid.*

*Qurban getdi dağ bülluru Yusif Vəzir,
Yalçın qaya - Əhməd Cavad,
Qoç Koroğlu - Samı oğlu Hacı Kərim,
Ulduzları salxım kimi göydən dərən
Çobanzadə Bəkirimiz,
Güllələndi tərərimiz, kəsərimiz, hünərimiz (191, 34).*

Həqiqətən də, "Tərərimiz" in, "kəsərimiz" in, "hünərimiz" in güllələndiyi 37-nin repressiya məşinində milyonlarla günahsız insan həbs edilərək məhv edildi. Lakin unutmayaq ki, bu illərdə "Ziyalıların hamısı həbs edilmişdi. Fərq onda idi ki, kimin özünü (H. Cavid, Ə. Cavad, M. Müşfiq, S. Mümtaz), kiminin isə fikir və düşüncələrini (S. Vurğun, S. Rüstəm, M. Rahim kimi) həbs etmişdilər" (51, 19).

Bu milyonlardan yalnız birinin məzarı tapılıb öz vətəninə qaytarıldı ki, bunun da təşəbbüskarı, hələ kommunist rejiminin tüğyan etdiyi vaxtda Heydər Əliyev oldu. Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən Vətənə gətirilməsi haqqında imzalanan qərarın yerinə yetirilməsi üçün cəsarətli, qeyrətli, oğullar lazım idi. Bu missiyanı yerinə yetirmək üçün 1982-ci il oktyabrın 14-də üç naxçıvanlı qəhrəman: Babək rayonundakı daş üzlük kombinatının fəhləsi, SSRİ (keçmiş) Ali Sovetinin deputatı Zakir Nəsirov və Naxçıvan MR daxili işlər nazirinin müavini Telman Əliyev Həmid Cəfərovun rəhbəri ilə Moskvaya uçaraq oradan Uzaq Sibirə - Tayşetə yola düşdülər. Eyni zamanda Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində vaxtilə Cavidin "sakini" olduğu 21 nömrəli koloniyanı və şairin dəfn olunduğu qəbiristanlığı tanıya biləcək adamların müəyyən edilməsi üçün göstərişlər verildi. O günləri bu gün kimi xatırlayan Həmid Cəfərov deyir: 1982-ci ildə oktyabrın 2-də Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi Heydər Əliyevin Naxçıvana səfəri zamanı görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin cənazəsinin qalıqlarının Sibirdən Vətənə gətirilməsi ilə bağlı məsələ müzakirə olundu. Hey-

dər Əliyev bu nəcib işə xeyir-dua verdi. Fəxr edirəm ki, o, bu məsuliyyətli işi mənə həvalə etdi” (255).

Həmin il oktyabrın 19-da Sov.İKP İrkutsk Vilayət Komitəsində Həmid Cəfərovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti hərətlə qəbul edildi. Həmid müəllim yazır: “Bizə yalnız o məlum idi ki, Hüseyn Cavid Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavadla bir gecədə həbs edilib. M.Müşfiqlə Ə.Cavad güllələndikdən sonra Cavid iki il Bakıda, DTK-nın zirzəmisində və Bayıl həbsxanasında saxlanılıb. 1939-cu ildə isə onu Maqadana göndəriblər və 1941-ci ilədək orada yaşayıb. Bundan başqa Cavid haqqında demək olar ki, məlumatımız yox idi. Elə buna görə də Maqadana sorğu göndərdik. Maqadan Vilayət Partiya Komitəsindən alınan cavab belə idi: “...1939-cu il aprelin 1-də Maqadana gətirilmiş milliyyətə azərbaycanlı, Naxçıvan şəhərində doğulmuş, Bakı şəhərinin sakini, məhbus Hüseyn Cavid (Rasizadə) 1941-ci il sentyabrın 8-də İrkutsk vilayətinin Tayşet şəhərindəki islah-əmək düşərgəsinə göndərilib... H. Cavidlə bağlı hər hansı digər sənədlərə malik deyilik. Sov.İKP Maqadan Vilayət Komitəsinin katibi Q.Kiselyov ” (255).

Oktyabrın 20-də Tayşetə çatan nümayəndə heyəti burada şəhərin rəhbər işçiləri tərəfindən qəbul edilib. Cavidlə bağlı arxiv sənədləri öyrənilib və sonda axtarışlar bəhrəsini verib, “İrkutsk vilayətinin Tayşet Şəhər Partiya Komitəsilə əlaqə saxladığıda məlum olub ki, “ayaqları iflic vəziyyətinə düşmüş, gözləri zəifləmiş H.Cavid 1941-ci il noyabrın 17-də Tayşet şəhərinin Şevçenko kəndində yerləşən əlillər evinə göndərilib. Dekabrın 5-də tərtib edilmiş 59 sayılı aktda göstərilir ki, H.Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də saat 10.30-da 59 yaşında vəfat edib. Cavidin 59 (!) nömrəli məzarda dəfn edildiyi də məlum oldu” (255). İki gün sonra isə Tayşet rayonunun Şevçenko kəndindəki qəbiristanlıqda dəfn olunduğu müəyyənləşdirilir. Ertəsi gün - oktyabrın 21-də Tayşet Rayon İcraiyyə Komitəsinin 141 nömrəli müvafiq qərarı ilə nümayəndə heyəti işə başlayır. H. Cəfərov yazır: “Şevçenko kəndindəki meşəyə çatandan

sonra qarın altında olan qəbirlərin baş ağaclarına vurulmuş nömrələri axtarmağa başladım. Nəhayət çürümüş taxta parçası üzərində aydın oxunan 59 rəqəmini tapdıq... Qəbirin önündə diz üstə çöküb ağlayaraq, xeyli müddət kövrək anlar yaşadım... Qəbri üçümüz də birgə qazdıq. Mən ilk növbədə Cavidin baş sümüyünü təmizlədim, öpdüm və geniş alnına diqqət yetirdim. Ona görə ki, o vaxt Cavidin güllə ilə vurulması barədə söz-söhbətlər gəzirdi. Alnında güllə izi yox idi. Onun sol ayağında yun corab izlərinin olduğu aşkarlandı hamımız heyrləndik. Həmin yun corabları şairin həyat yoldaşı Mişkinaz xanım toxumuşdu” (207).

Beləliklə, Cavidin cənazəsinin qalıqları oktyabrın 23-də xüsusi vaqonla Tayşetdən İrkutsk, İrkutskdan Moskvaya, Moskvadan Bakıya gətirilir.

1982-ci il oktyabrın 26-da Cavid onu gətərən nümayəndə heyəti ilə Vətənə qayıdır. Gedişi hüznü olsa da, dönüşü möhtəşəm olur mütəfəkkir Cavidin. Həmin gün Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Cavidin cənazəsi Şirvanşahlar sarayının Taxt-tac salonuna gətirilir. Oktyabrın 27-də Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətində Hüseyn Cavidin harada dəfn olunması məsələsi müzakirə olunur və geniş yığıncaqda şairin doğma vətəni Naxçıvanda torpağa tapşırılması qərara alınır. Noyabrın 2-də Əlyazmalar İnstitutunda vida görüşündən sonra noyabrın 2-də şairin cənazəsinin qalıqları Bakıdan Naxçıvana gətirilir. Şairin qızı Turan Cavid də onu müşayiət edən sənət adamları və ictimaiyyətin nümayəndələri arasında idi. Muxtar respublikanın görkəmli adamları, ictimaiyyətin nümayəndələri tərəfindən qarşılanan cənazə həmin gün vaxtı ilə onun yaşadığı, hazırda ev-muzeyinə çevrilmiş binaya gətirilir. 1918-ci ildə Naxçıvandan ayrılan Cavid uzun sürən ayrılıqdan sonra bir gün də olsa, gecəni Naxçıvandakı evində, Rasizadələrin ruhunun yaşadığı ocaqda keçirir.

1982-ci il noyabrın 3-də Naxçıvan Dram Teatrında vida görüşündən sonra saat 15.00-da Hüseyn Cavid doğulduğu Naxçı-

van şəhərində, Cavid bağında torpağa verilir.

Şairin həyat yoldaşı Mişkinaz xanımın və oğlu Ərtoğrulun da cənazələrini sonra həmin türbəyə köçürülür. 2004-cü ildə Cavidin qızı Turan Cavid vəfat edir və o da əzizlərinin yanında "Cavid məqbərəsi"ndə dəfn olunur.

Analoqu olmayan bu hadisə 1992-ci ildə ABŞ-da "Azərbaycan türkləri" adlı zəngin qaynaqlara əsaslanan fundamental monoqrafiya çap etdirmiş tarixçi alim Odri Aldstadın kitabının "Azərbaycanda Heydər Əliyev erası" adlı fəslində "Ölkədəki müstəqillik arzularının və milli-azadlıq hərəkatının başlanğıc nöqtəsi kimi səciyyələndirir" (68, 98).

Doğrudan da, mütəfəkkir Cavidin Uzaq Sibirdən vətənə gətirilməsi bənzərsiz bir hadisə idi. Eyni zamanda, bu ümummilli lider Heydər Əliyevin vətəndaşlıq cəsarəti və qeyrəti, mədəniyyətimizə və böyük sənətkara böyük ehtiramı idi. Qeyd edək ki, Cavid Sibirə sürgün etmək nə qədər asan idisə, onun nəşini Sibirdən gətirmək bir o qədər çətin, mümkünsüz idi. Ümummilli lider Heydər Əliyev məhz bu mümkünsüzü mümkün etdi.

Ümummilli lider öz çıxışlarından birində haqlı olaraq bu işin nə qədər çətin və məsuliyyətli olduğunu bildirərək deyirdi: "...1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsini uzaq Sibirdən Azərbaycana gətirmək asan iş deyildi. Bu böyük iradə, cəsarət tələb edirdi. Ancaq xalqımıza, millətimizə, tariximizə, mədəniyyətimizə, ədəbiyyatımıza olan sədaqət mənə belə bir cəsarət göstərməyə imkan verdi".

Öz gücünü, cəsarətini milli dəyərlərimizə sədaqətdən alan Ulu öndər Heydər Əliyev 59 yaşında Sibirə sürgün edilən Cavid - "Türkçülərin ən dahisini, ən dühasını" 41 il sonra 100 yaşında böyük siyasi ustalqla vətənə gətirməsi vətənə gətirməsi böyük bir iş olmaqla yanaşı, həm də bir tək Cavidin vətənə qayıdışı demək deyildi. Bu "milli hissə və duyğuya malik olan şəxsiyyətlərin hamısının cənazəsinin, ruhunun, öz doğma vətənlərinə - Azərbaycana qaytarılmasıdır" (111, 11).

Mütəfəkkir sənətkarın məzarının uzaq Sibirdən vətəninə gətiril-

məsi analoqu olmayan hadisə olmaqla yanaşı, həm də "Ulu öndərin böyük Cavidə verdiyi yüksək dəyər, onun irsinə göstərdiyi məhəbbət, ümumilikdə milli dəyərlərə hörmət və sədaqətdir ki, bunun da möhkəm qaynaqları var. Əgər bu qaynaqlardan biri Hüseyn Cavidlə Heydər Əliyevi birləşdirən coğrafi məkandırsa, digəri onların baxışlar sistemindəki milliliyə, türkçülüyə, milli yaddaşa, millətə və xalqa, vətənə olan sədaqət hissləridir." (III, II)

H. Cavidin məzarı önündə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə möhtəşəm abidə-məqbərənin ucılması da bu sevginin, bu sədaqətin və ehtiramın göstərcəsidir. 1996-cı ildə minlərcə insanın, Türkiyədən, İrandan, Bakıdan gələn qonaqların və ən başlıcası isə, Cavid Azərbaycan xalqına qaytaran Heydər Əliyevin iştirakı ilə bu möhtəşəm abidənin açılışı olur. Mərasimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov açır: "Biz bu gün böyük bir tarixi hadisənin şahidləri və iştirakçılarıyıq. Hörmətli prezidentimiz Heydər Əliyev cənablarının şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə qədim elm və mədəniyyət beşiyi Naxçıvanda Azərbaycanın böyük dramaturqu və şairi Hüseyn Cavidin xatirəsinə ucaldılmış məqbərə-türbənin açılış mərasimini keçiririk. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı İslam aləmində və türk dünyası ədəbiyyatında özünün dərin fəlsəfi məzmununa, bəşəri ideyalarına, milli xüsusiyyətlərinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olan ölməz sənət nümunəsidir.

Gəncliyində bir neçə il İranda-Təbrizdə, Urmiyada yaşayıb oxuyan, sonra Türkiyədə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil alan Hüseyn Rasizadə özünün dahiyənə əsərləri ilə "əbədiyyət" mənasını bildiren "Cavid" təxəllüsünün qanuni sahibi olduğunu sübuta yetirdi. Bununla bərabər Hüseyn Cavid nakam şairdir, faciəli tarixi taleyə malikdir. O, sovet dövründə siyasi repressiyanın qurbanlarından biridir. Əllinci illərin sonunda Hüseyn Cavid bəraət olsa da, əslində onun irsi sonralar da geniş təbliğ edilməmişdir.

Nəhayət, möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin Azərbay-

cana rəhbərlik etdiyi dövrdə-1981-ci ildə, Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illik yubileyini keçirmək haqqında qəbul etdiyi qərar və ədibin cənazəsinin Sibirdən Azərbaycana gətirilməsi, sözün həqiqi mənasında əsl siyasi bəraətin ifadəsinə çevrildi (68, 40).

Tədbirdə iştirak edənlər Cavid sənətinə hörmət və məhəbbət hissi ilə yanaşı, bu abidənin memarına, Heydər Əliyevə də öz minnətdarlıqlarını ifadə ediblər. Professor Yaşar Qarayev çıxışında demişdir: “Şərqdə türbələri, məqbərələri iki cür tikmişlər. Şairlər sözdən məqbərə tikirmişlər. Dövlət rəhbərləri, siyasət ərləri həmin məqbərələri sonralar qranitdən, qaya parçasından tikmişlər. Şərqdə mədəniyyət o zaman çiçəklənib, ədəbiyyat, sənət, o zaman pərvaz tapıb ki, dövlət ərləri ilə, öndərləri arasında münasibət bu məcrada inkişaf edib. Kamillik, bütövlük belə bir vəhdətdən yaranır. Bu gün mən bu məbədə baxıram. Bir məbəd yox, iki məbəd görürəm bir memar yox, iki memar-böyük mənəvi bir mənada görürəm” (68, 49).

Ümumilli lider Heydər Əliyev abidənin açılışındakı çıxışında bir daha Cavid irsinə, Cavid sənətinə məhəbbətini ifadə edərək demişdir: “Hüseyn Cavid XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Hüseyn Cavid Azərbaycan xalqını, mədəniyyətini, ədəbiyyatını, elmini yüksəklərə qaldıran böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Hüseyn Cavidin yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. Onlar bu gün üçün, gələcək nəsillər üçün dərslik kitabıdır!

Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı, bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mədəniyyətini yüksəklərə qaldırmaqdan, xalqımızı azad, müstəqil xalq etməkdən ibarət olmuşdur. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycan xalqını milli azadlığa, müstəqilliyə çağırıbdır. O, həmişə öz iradəsi ilə yaşayıb, öz iradəsinə, millətinə sadıq olmuşdur, millətini, xalqını həddindən artıq sevmiş və millətinə həddindən artıq xidmət edən bir insan olmuşdur” (68, 49).

Vaxt var idi ki, Azərbaycan Kommunist Partiyasının XIII qurultayında KP-nın rəhbəri Mir Cəfər Bağırov hesabat məruzəsi

ilə çıxış edərkən dedi: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdir. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, B.Talıblı, Tağı Şahbazi, Ə.Triniçi kimiləri...” sözlərinə sanki cavab olaraq ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin himayədarı olan umummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “Vaxt var idi ki, Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan sonra onu millətçi, pantürkist, panislamist, antisovet adam adlandırırdılar. Amma, Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı” (68, 37).

Bu gün latın adlı bir millət yer üzündə yoxdur, amma latın dili bu milləti yaşadır. Bu mənada, mütəfəkkir sənətkarın yaratdığı əsərlər ona əbədiyyən yaşamaq hüququ verir, yəni dövrünün məhv etdiyi Cavidin yaratdığı sənət inciləri yaşadır.

Beləliklə, Cavidə iki abidə ucaldılıb. Biri Cavidin özünün əsərləri ilə yaratdığı söz abidəsi, digəri isə, Heydər Əliyevin təşəbbüskalığı və memarlığı ilə ucaldılan “Hüseyn Cavid” abidə-türbəsi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsi qaygısı, böyük cəsarəti, vətəndaşlıq qeyrəti ilə həyata keçirilmiş bu hadisə ədəbiyyat və mədəniyyətimizə böyük töhfə, cavidsevərlər üçün əvəzsiz bir hədiyyə olur, elm və sənət adamlarına sevinc bəxş edir. Bu sevincdən pay alan və qürurlanan Xalq şairi Mirvarid Dilbazi umummilli liderə olan həzin və kövrək hisslərini ifadə edərək yazırdı:

Sağ ol xalqımızın igidi, mərdi!

Bu bir şücaətdi, bu bir hünərdi.

Getdi sinəməzdən Cavidin dərdi,

Unutmaz bu haqqı millətin sənini...

Tanrının yaratdığı, dövrən məhv etdiyi Cavidə Heydər Əliyev qəbul etdiyi məlum qərarla ikinci ömür bağışladı. Atalarımız nə gözəl demiş: “Haq nazilər, üzülməz”!!!

Ustad sənətkar zirvəsinə qalxmış şair-dramaturq Hüseyn Cavidin həyatı kəşməkəşli və faciəli olub. Ədəbiyyatımıza faciələr

Lütviyyə Əsgərzadə

ustası kimi daxil olan Cavid bu faciələrdə (Facie isə ancaq məni, ruhu olanların və bu ruh uğrunda mübarizə aparənlərin qismətidir!) sanki öz faciələrini də bizlərə anladıb. Böyük bir “ruha və mənə” sahib olan Cavid öz başına gələnləri qabaqcadan peyğəmbərəsinə bir uzaqgörənliklə duymuş və əsərlərinə daşmışdı sanki. Onun “Topal Teymur” da: “Çal bəxtiyar çoban, çal! Nə Sivas kimi şəhrin əldən getmiş, nə Ərtoğrul kimi oğlun”! (23, 347) - misralarını oxuyarkən istər-istəməz düşünməli olursan, Cavid 1943-cü ildə babası Caviddən, anası Mişkinazdan, bacısı Turandan uzaqda, Naxçıvanda ağır xəstəliyin pəncəsində son nəfəsini tapşırən oğlu Ərtoğrulun faciəli taleyini hələ illər öncə duymuşmuydu? Və ya Sevdanın qəbri üstündə Xəyyamın gözüne görünən Sevdanın teyfindən ürkdüyü səhnədəki: “Səni hürkütdümü halım, keçmişdə hayır, böylə deyildim” (25, 158) - misraları daha çox şairin öz taleyi ilə səsleşmirmi?

Sanki bu sözlər Cavidin yad torpaqda uyuduğu məzarından sümüklərini yığan Zakir Nəsirova, Telman Əliyevə, “kəllə sümüyünü əlinə alıb torpağını silib “günahsız-subutsuz qərib torpaqda çürüyən alnından” öpən və öpərkən də “kəllə sümüyündə güllə yeri axtaran” Həmid Cəfərova illər sonra Cavidin ruhu tərəfindən pıçıldanacaqdı: “Səni ürkütdümü halım, keçmişdə hayır, böylə deyildim” (25, 158).

Həmid müəllimin də dediyi kimi; “günahsızdı qərib torpaqda çürüyən” Cavid. Yox əgər günahkar idisə, günahı vətəninə, xalqını canından çox sevmək idi. Millətine, xalqına, dininə-imanına sadıqlıyı idi, “sənətkar vicdanına xəyanət etməməsi” idi, həqiqət, ədalət arayışında olması idi.

*Nədir bu xilqəti bimərhəmət, şu pərdəli hikmət,
Bu zulmə qarşı nolur da bir ədalət olaydı.
Tükəndi taqəti səbrim, ədalət! Ah ədalət!
Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı (22, 158).*

Daima ədalət arzusunda olan, ədalət prinsipini özünə məram seçən, “bütün yaradıcılığı ilə ədalət dramının mücahid yazıçısı” Hüseyn Cavid hər zaman ədalətin var olduğuna və qələbəsinə inanmışdı. Onun Vətənə möhtəşəm qayıdışı da ədalətin varlığı, bərqərar olması idi.

Hər zaman öz gücünü xalqının milli yaddaşından və klassik söz xəzinəsindən alan böyük sənətkar möhtəşəm yaradıcılığı ilə də hər zaman xalqına, vətəninə, bütövlükdə, bəşəriyyətə xidmət etmişdir. İliyinə qədər milli, milli olduğu qədər də bəşəri olan filosof şair-dramaturq Şərqi ən böyük ədibi kimi tanınmış, toxunduğu mövzu və problemlərə görə dünya ədəbiyyatının korifeyləri sırasında özünə layiqli yer tutmuşdur. “Həqiqət istərəm, yalnız həqiqət” deyən Türk oğlu Türk bu millətə həqiqəti damızdırmaq, həqiqəti anlatmaq yolunda yazmışdır” (Mehriban Ələkbərzadə).

“Elə adlar vardır ki, onları eşidəndə təqdim və tərif gərək olmur. Onlar nə əlavə izahata, nə köməkçi bir əlamətə, nə də fəxri ada, nişana, təmtəraqlı ünvana möhtac görünmürlər. Rütbələr, vəzifələr, mənəblər də onları bəlihtmir, bəzəmir. Əksinə, bəlkə onlar tutduqları yeri, mənəbi, daşdıqları rütbəni bəzəyir, ucaldırlar. Belə adların, bu cür adamların şöhrəti təbii, hörməti qanuni olur. Belə şəxsiyyətlərin qazandıqları məhəbbət sonsuz, etimad isə misilsizdir. Onlara qarşı xalqın rəğbəti az qala pərəstis rəsminə çevrilir” (172, 6).

Cavid də belə sənətkarlardandır. “Həyata və dünyaya müstəqil baxışı olan və bu baxışı ilə öz müasirlərindən, həm də sələflərindən ciddi şəkildə fərqlənən H. Cavid - böyük sənətkardır (tarix göstərdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatında Caviddən sonra Cavid səviyyəsinə yüksələn də olmadı!) (79, 7).

Hüseyn Cavid də “təqdim və tərifə ehtiyacı olmayan” böyük sənətkarlardandır. Aydın ki, tarixi şəxsiyyətlər yaradır, tarixçilər yazır. Hüseyn Cavid də tarix yaradan və yazan sənətkarlardandır. Tarix bu tarix yaradan şəxsiyyətlərə nəinki qalib gələ bilmir, əksinə, bəzən onlara - “tarixə iz salanlara - o, bu iftixara layiq imzaların -

H. Cavidin, M. Müşfiqin, Ə. Cavadın, S. Hüseyinin, S. Mümtazın, Ə. Nazimin, Ə. Abidin, B. Çobanzadənin, M. Quliyevin, H. Zeynallının... 1937-ci ildə amansızcasına güllələnənlərin və tutulanların əməllərinin təsdiqinə xidmət edir. Onlar az idi, fəqət saf və qüdrətli əməlləri ilə tarixə iz saldılar. Tarix hələ onlara çox xidmətlər göstərəcək, çünki onlar tarixi yaradanlar idi" (206). Bu məqamda, "Tarixə iz salan" Cavid zirvəsinə də "yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının min beş yüz illik tarixindəki nəhənglərlə yanaşı baxmaq lazımdır. Cavidin sənətkar taleyi-dünyanın məhəbbətlə düzələcəyinə sadələvh inamdan, utopik sosializm quruluşunadək yol keçmiş Nizaminin taleyinə necə də bənzəyir" (189, 145).

XII əsrdə Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatında hansı sırada dayanırsa, Hüseyin Cavid də XX əsrdə həmin möhtəşəm yerdə qərar tutub. Bu gün "Cavid işığında ədəbiyyatımızın tarixinə və tükənməz sərvətlərimizə baxanda bir daha sevinc və iftixarla dərk edirik ki, böyük Azərbaycan ədəbiyyatının bütün inkişaf yolu insan və insanlıq uğrunda milli məhdudiyyət bilməyən, açıq, yüksək və qəhrəmancasına mübarizə tarixidir!" (189, 146).

Müasir dövr və Cavidin ədəbi estetik idealları

Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hadisə olan, ideali gözəllik və məhəbbətin hakim olduğu bir səltənətdən yaranan Hüseyin Cavid sənəti böyük idealları və yüksək sənət keyfiyyətləri ilə əbədilik qazanmışdır. Dünyanın bugünkü inkişafı fonunda "Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir" -deyə öz yaradıcılıq kredosunu ortaya qoyan Cavidin sənəti dünən olduğu kimi, bu gün də tərəvətlidir, sabah da tərəvətli olacaq. Məkana sığmadığı kimi, zamana da sığmayan Cavid sənəti hər zaman aktualdır. Cavidin sənətində yüksək poetik ifadəsini tapmış "fikir silsilələrini" qavramaq, dərk etmək üçün, həmin fikirlərin fəvqünə qalxmaq zəruridir, "əks təqdirdə, Cavid dərkənməzdir" (73, 17), yəni mütəfəkkir Cavidə dərk etməyin yolu onun təbliğ etdiyi

ideyaların mahiyyətini dərk etməkdən keçir. "Bədii idrakın ülviyyətinə çata bilən insanı kamil, bitkin və ruhən sarsılmaz hesab edən", "varlığa, ictimai həyatın saysız-hesabsız təzahürlərinə, insanın əməlinə və əqlinə, qəlbin tükənməz istəklərinə, təbiətin gözəlliklərinə təmkinli və nikbin bir mütəfəkkirin nəzəri ilə diqqət yetirən şair, iman gətirdiyi həqiqətlərə, tərənnüm etdiyi məsələlərdə daim səmimidir və səmimi olduğu qədər də güclü və yenilməzdir" (73, 21)

Hələ ilk qələm təcrübələrindən yüksək əxlaqi fikirlər, təmiz insani keyfiyyətlər tərənnüm edən şairin təbliğ etdiyi qayələr, əxlaqi dəyərlər bunlardır: "insan mərədanəlik üçün yaranmışdır", "həyat-pisliklərə qarşı mübarizə deməkdir", dünyanı gözəllik və sevgi ilə dərk etmək olar və "gözəl və xeyirxah olan bir şey varsa, o da yalnız yaxşı əməllər ardınca getməkdir" (73, 23).

Vətəni, millətini sevən, soykökünə bağlı olan sənətkarın ilk qələm təcrübələrindən olan "Hübuti Adəm" şeirində "Adəmlə Həvva" rəvayətinə müraciət etməsində məqsəd rəvayəti nəql etmək deyil, əksinə, dini və əfsanəvi qəhrəmanların obrazları ilə bütövlükdə, insanlara münasibətinin təsviridir:

*Sən əvvəl xeyri - şərdən bixəbərdin,
Cocuq ruhilə bixərva gəzərdin.
Nə buldun qürbı - həqdən böylə sapdın?
Düşün! Naqis bəşər, bir bax nə yaptın!
Bu gün qüdsiyyətli olmaqla bərhəm,
Yazıq! Aldandın, ey biçərə Adəm (21, 24).*

Sözsüz ki, bir ruh adamını, "idrak və ürfan əhlini" "sönük və təsirsiz həvəslər", kiçik, cılız məqsədlər cəzb edə bilməz və "ali niyyətlərdən" yararlanmaq üçün hər zaman "ötəri hissələrdən" uzaq olmaq lazımdır. Filosof şair "kamala çatmış insan" düşüncəsində əsas iki cəhət üzərində dururdu; insanın xislətində, əxlaqında, mənəvi həyatında mövcud olan ruhi gözəllik və "idrakda parlayan

Lütvyyə Əsgərzadə

eqli rövnaqləndirən və düşüncəyə zinət verən mərifət nuru" (73, 27).

Bütün qəlbi ilə insandakı ülvyyəyə inanan, insan şərəfinə, ləyaqətinə, xeyirxah əməllərinə böyük sevgi bəsləyən şair yaradıcılığı boyu "işıqlı və nəcib" ehtirasların "iyrənc və miskin duyğulara" üstün gələcəyi qənaətindədir. Dünya dövlətlərinin bir-biri ilə savaşa girdiyi, didişdiyi bir vaxtda sülh və barış problemi nə qədər aktualıq tələb edirsə, Cavid yaradıcılığının da ehtiva etdiyi "gözəllik və sevgi", "insanlara sülh və barış" çağırışı bir o qədər əhəmiyyət kəsb edir. Müharibələrə, hər cür fəlakət və bədbəxtlik gətirən missiyalara nifrət bəsləyən Cavid bəşəriyyətə xoşbəxtlik və sülh, sevgi və məhəbbət arzulayır, ən əsası da insanları özünüdərkə səsləyir. Ədibin elə bir əsəri yoxdur ki, orada bu məsələlər öz əksini tapmasın. Məsələn, mütəfəkkir sənətkarın "Seyx Sənan"ındakı misralar dünyanın bugünkü mənzərəsinin təsviri kimidir:

*Nəyi görmək dilərsiniz, bilməm,
Yanır zülm içində həp aləm (23, 42).*

Göründüyü kimi, bütün ideali, həyatı, amalı, qayğısı sevgidən yoğurulmuş olan Cavid dünyanın hansı bir nöqtəsində insan tələfatı, insan faciəsi olubsa, münasibət göstərir, bütün qüdrəti ilə bu insan ovçularına nifrətini bildirirdi. Müxtəlif zamanlarda yazılmış olsalar da, bu gün də "Hərb və fəlakət", "Məzlumlar üçün", "Hərb Allahı qarşısında" kimi şeirləri dünənin və bu günün nəbzini tutur. Hərb meydanına çevrilmiş dünyada "qalstuklu iblislərin" verdikləri qərarlar insanları məhv edə-edə bəşəriyyətin axırına çıxır. Ölkələrin, xalqların hərəsinə bir ad qoyub qan tökənlərə, nədən "sülh" bağıran böyük xalqlar "dur!" demirlər?! Bəs onların dünyaya "dərs verən", bütün bəşəriyyəti tərbiyələndirməyə yetən "yüksək" əxlaqi-mənəvi dəyərləri, bəşəri sevgisi harada qalıb?

*Önümdə dalğalanır teyflər, qızıl qanlar,
Başımda partlayır atəşli, sisli vulkanlar.
Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,
Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm.
Qucaq-qucaq edilən tath vədlər pək çoq.
Sağın inanma! Yalan! Yoq zəif için haq yoq!
Cihanda haq da, həqiqət də həpsi qüvvətdir (23, 77).*

Dünən olduğu kimi, bu gün də üçüncü dünya müharibəsinin astanasına dayanan dünyamızda dəyişən heç nə yoxdur, sanki mütəfəkkir Cavid bu mənzərəni seyr edə-edə bu günümüz üçün illər öncəsində yazıb: "Tühaf şey!...Haraya getsən, haraya baxsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma...Bütün könüllər iztərabda, bütün ruhlar həyəcana, bütün gözlər intizarda... Zətən bu müharibə, bir müharibə deyil də, misri bir bələdir, bir taundur, aləm - şumul bir fəlakətdir...(25, 232).

"Yalnız həqiqət" - arzusunda olan humanist sənətkarın istəyi bütün dünyanın, bütün insanların "cinsi-bəşərin məsud olması" üçündür. Qəlbi bütün insanlara qarşı sevgi ilə dolu olan filosof şairin bütün əsərləri həyata, dünyaya, insana olan baxışlarının əsas konsepsiyası, insan talelərinin, ümumilikdə, bəşər həyatının tarixi salnaməsidir.

Cavid bütün bunları göstərməklə qalmır, həm də nicat yolunu müəyyənləşdirmək istəyirdi ki, bu da onun sənətkar böyüklüyündən, sənətkar mükəmməlliyindən irəli gəlirdi. Mənsub olduğu xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərləri, mədəniyyəti, həyata, dünyaya baxışları onu bir şəxsiyyət olaraq yetişdirib, formalaşdırmışdı. Cavid dilə gətirən, sənətdə ucaldan onun xalqla birgəliyi, bəşəri arzusu və ideallarla yaşaması idi.

"Məzlumlar üçün" şeirində ideallar şairi Cavid zamanın, insanlığın elə bir zirvəsində durub ki, sanki ürəyindən qara qanlar axa-axa müxtəlif zamanlarda baş verən Xocalı faciəsinə, Qars və Oltu

ətrafında baş verən, zülmün özünü belə dəhşətə gətirə biləcək Şərqdəki insan qırğınlarına baxır. “Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl və yağma edilmiş məzlumlar üçün” şeirində bədii sözün qüdrəti ilə bu dəhşətli səhnələri “rəsm edib” dünyanın “humanizm muzeyləri”nə yadigar qoyur şair:

O titrəşib mələyəm yavrular niçin çabalar?

Niçin yanar ali qoynunda müztərib analar?

...Deyil cənazə... birər xəndədir, həyata gülər.

Gülər ədalətə, insafa, haqqa, vicdanə,

Gülər haqayıqi-İncilə, hökmi- Quranə... (23, 92).

Böyük sənətkar öz humanist ideallarını və bütün yaradıcılıq qayəsini insanlara xoşbəxtlik gətirəcək sevgiyə, gözəlliyə, məhəbbətə ünvanlayır. Dünyanın xilasını məhəbbətdə görən Cavid sənətində gözəllik və sevgi sözü özünün bütün geniş anlamında, bütün semantik gücü, estetik təsiri ilə əks olunur. Sevgini böyük qüvvə hesab edən şair yalnız məhəbbətin dünyaya sülh gətirəcəyinə inanır. Yalnız sevgi, bütün nemətlərdən, qiymətli varlıqlardan, gücdən, qüvvətdən ucada dayanır. Yalnız sevgi insanları alçaltmır, ləyaqətini tapdamır, yalnız “Məhəbbətin nəfəsi dünya xaosunu nizama salır, disharmoniyanı harmoniyaya çevirir” (M.Girişveld). Höte boşuna “Sevgi müntəxabatını bütün kitabların müntəxabatı” adlandırmırdı.

Bu mənada, Cavidin bütün yaratdıqları birlikdə “sevgi müntəxəbatı”dır, Tanrı üçün gözəllik və sevgi işığında söylənmiş dualardır. Və bu “sevgi müntəxəbatı”nın, gözəllik və məhəbbət uğrunda söylənmiş duaların gücü ilə dünya xaosunu nizama salmaq mümkündür. Gözəllik və sevgini özünə Tanrı sayan Cavid gözəllik deyəndə uca eşqi, eşq deyəndə gözəlliyi düşünürdü. Şairin, “gözəlliyin estetik anlayışına dair mülahizələri və təsəvvürü, cismani-fərdi gözəllik mənasından çox-çox yüksəkdə dayanırdı. Gözəllik və məhəbbəti vəh-

dətdə götürmüş şair üçün gözəllik və sevgi biri digərini tamamlayan ayrılmaz keyfiyyətlərdir və şairin əksər qəhrəmanlarının “gözəllik nədir?”, “məhəbbət hər şeyin əsasıdır!”, “ruhi təmizlik, insanın zinətidir”, “əxlaqi saflıq hər şeydən üstündür”, - kimi fikirləri söyləmələri təsadüfi deyil.

Gözəllik və Sevgi Cavidin sənət kredosu idi. O, dünyanın pozulmuş qaydalarını səhmana sala biləcək, insanı insan edib kamilləşdirən qüvvənin Gözəllik və Sevgi olduğuna inanırdı. “Sevmək yüksəlməkdir, sevən insan dahidir və sevən insan sevərək Allahlaşır” (Losev) - fikrinə dayanan inamından doğan ideallar insanları sevgi və gözəllik işığında saflaşmağa, kamilləşməyə, həqiqətə çağırırdı. Həqiqətə gedən bu yolda insanın tutanağı, tapınacağı bir şey varsa, o da gözəllik və gözəlliklərdən doğan eşq və məhəbbətdir. Yetər ki, insanlar dünyadakı, kainatdakı, təbiətdəki və insandakı gözəlliyi duysunlar, gözəlliklərdən zövq alaraq böyük eşqlə sevməyi bacarsınlar, yəni kamilləşsinslər, bu sevgidən kənar qalmasınlar, gözəllik və sevgini uca tutsunlar. Bu ucalığa çatmaq üçün saflaşsaflaşsa, odlar, alovlar ayaqlaya-ayaqlaya, mənəvi cəhətdən duruladurula sevərək kamilləşsinslər. Gözəllik və sevgini həqiqət kimi dərk etsinslər. Dünyada ən saf şey sudursa, o da torpağın altından, daşların dibindən saflaşsa-saflaşsa, durula-durula üzə çıxır. Mütəfəkkir sənətkar bu səbəbdən “Bütün kainatı eşq olan bir cahan” arzusunda idi.

H.Cavid yaradıcılığı üçün “səciyyəvi olan və konsepsiya təşkil edən bir ideya: məhəbbət və gözəllik onun bir çox əsərlərində olduğu kimi, “Topal Teymur” əsərində “səmimi və coşğun bir ahənglə” bu şəkildə dilə gətirilir: “Məhəbbət! Məhəbbət!... əvət bütün bəşəriyyəti xilas edəcək məhəbbətdir” (23, 65).

Deyirlər ki, “sevgi üfüq kimidir, hər an səni əl eyləyib çağırır, sən yaxınlaşdıqca o uzaqlaşır.” Caviddə də sevgi Tanrı səviyyəsindədir. Sevgiyə, həqiqətə çatmaq üçün ucalmalı, yüksəlməlisən. İnsan yüksəldikcə kamilləşir, kamilləşdikcə sevgini dərk edir. Əgər sevgi

insanın özünü dərk etməsinə kömək edirsə, gözəllik oxu üfüqdən əl edən sevgiyə “sən catdın” - dedikcə uzaqlaşan “üfüqə” - sevgiyə ucalığa, ülvyyəyə, həqiqətə çatmaq üçün göstərilən cəlvədir. “Məni hər kim sevirsə, yüksəlsin!” - deyən və varlığın mahiyyətini gözəllik və eşqdən keçən məhəbbətdə görən Cavid sənəti insanları sevgiyə və məhəbbətə, özünüdərkə səsləyir.

NƏTİCƏ

Həyatı və yaradıcılığı, əsərlərinin səhnə taleyi öz dövründən araşdırılan Hüseyn Cavidin avtobiografiyası və sənəti daim elm və sənət adamlarının diqqət mərkəzində olmuş, bu istiqamətdə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Sənətkarın sağlığında yaranmağa başlayan cavidşünaslıq özünəməxsus bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, aparılan tədqiqatlar böyük maraq doğurmuş, Cavid şəxsiyyətinin böyüklüyü, ülviliyi yeni arxiv materialları əsasında təqdim olunmuşdur. Kəsməkeşli həyatı və zəngin sənəti olan şairin əsərlərindəki türkçülük, turançılıq ideyaları və zamana tarixi yanaşmalar günümüzdə də ədəbiyyatşünaslara yeni-yeni fikir və qənaətlərə gəlmək üçün əsas verir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının çoxillik ənənələri və son illərin elmi-ədəbi təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir sənətkarı formalaşdıran, yaradıcılığına həyatı və aktual mövzular bəxş edən mühitini, “müasirləri ilə əlaqələrinin yerini və mövqeyini dəqiq müəyyən etmədən, onun formalaşma və inkişaf prosesini doğru-düzgün, mənalandırmaq çox çətinidir.” Bu baxımdan, Hüseyn Cavidin formalaşma və inkişaf prosesində ideya-mənəvi təkamülünə təsir edən doğulub, böyüdüüyü mühitin səciyyəsinə, başlıca meyllərini, mövqeyini və rolunu araşdırmaq zəruridir. Bununla yanaşı, şairin dünyagörüşünün formalaşmasında ailə və təhsil mühitinin rolunu, müasirləri ilə əlaqələrini, bu əlaqələrin şairin həyat və yaradıcılığına təsirini öyrənmək - repressiyaya məruz qalmış şairin taleyi və sənətinin ətraflı tədqiqi aktuallıq kəsb edir.

Hüseyn Cavidin zəngin ədəbi fəaliyyətinə Azərbaycan ədəbi mühitində nəzər yetirmək, publisistikasını, epistoliar irsini dəyərləndirmək, ədəbi tənqidi fikirdə ədibin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına münasibətləri müəyyənləşdirmək, dünyagörüşünün və yaradıcılıq prinsiplərinin formalaşmasında təhsil aldığı Naxçıvan, Təbriz və İstanbul mühitlərinin yerini müəyyən etmək və aparılan araşdırma-

Lütvyyə Əsgərzadə

ların elmi şərhini vermək tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir.

XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda (1882) doğulmuş H. Cavid Təbrizdə oxumuş, İstanbulda təhsilini davam etdirmiş, Tiflisdə, Gəncədə yaşamış və sonda Bakıda məskunlaşmışdı. Böyük bir coğrafiyanı əhatə edən Naxçıvan, Təbriz, İstanbul, Gəncə, Tiflis, Bakı kimi şəhərlərin hər birinin şairin həyatında və yaradıcılığında müstəsna yeri olmuşdur. Bu şəhərlərin hər biri Cavid üçün "yeni dünyanın başlanğıcı" olmuş, sənətkara yeni əsərlərin yaranması üçün mövzu və stimül vermişdir. O, "Ana" və "İblis"-i Naxçıvanda, bir çox şeirlərini İstanbulda, "Maral"-ı Gəncədə, "Şeyx Sənan"-ı Tiflisdə, "Peyğəmbər", "Topal Teymur", Səyavüş", "Xəyyam"-ı Bakıda yazmışdır. Milli ədəbiyyatımızın mürəkkəb, çətin bir dövrünün mütəfəkkir sənətkarı olan Cavidin məfkurəvi məsələlərdə dürüst nəticələrə gəlməsində məhz onun ailə və təhsil mühitlərinin müstəsna əhəmiyyəti olub. Şairin doğulub, böyüdüüyü Naxçıvan mühiti və keçdiyi ibrətamiz bir həyat yolu Hüseyn Cavidin sənətkar şəxsiyyətinin bütövlüyünü nümayiş etdirir.

9 yaşından mollaxanaya verilən Cavid 14 yaşınadək orada oxuyub. Uşaqlıq dövrünün ən həssas, həmçinin, ətraf mühitə qarşı daha güclü maraq göstərən çağlarını mollaxanada keçirən Hüseyn kimi dərin düşüncəli və istedadlı bir uşağa bu təhsil illəri təsirsiz ötürməyib; ömrünün beş ilini mollaxanada keçirən Hüseyn yazıb-oxumağı öyrənmiş, Sədi, Hafiz və başqa şairlərin əsərləri ilə tanış olmuş, Racinin təsiri altında bir neçə şeir (mərsiyə) yazmışdır. M.T.Sidqinin "Tərbiyə" məktəbinə gedəndə Cavid artıq mollaxanada ərəb və fars dillərini, yazı vərdişlərini, "Quran"-ı, Şərq ədəbiyyatını kifayət qədər öyrənmiş, müəyyən dünyagörüşə yiyələnmişdi. O, molla olmaqdan imtina etsə də, mollaxanada müsəlman ziyalılarına lazım olan bir sıra vacib məsələləri öyrənmişdi.

"Məktəbi-tərbiyə"dəki təhsil illərinin (1894-1898) Cavidin xarakterinin, dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rolu olmuşdur. Sidqi Cavid üçün mükəmməl bir müəllim olmaqla yanaşı, ona

atalıq qayğısı göstərmiş, bədii yaradıcılıqla məşğul olan Cavidə bu yolda da düzgün yol göstərmişdir. "Talibiyyə"də (Təbriz) oxuyarkən o, Şərq ədəbiyyatını öyrənmiş, ərəb və fars dillərini mükəmməlləşdirmişdir.

Cənubi Azərbaycanda yaşayarkən Tiflisdə çıxan "Şərqi-Rus" qəzetinə şeir və məktub göndərən Cavid bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. 1904-cü ilin yay aylarında Naxçıvana qayıtmış, sonra İstanbula getmişdi (1905).

Onun türkçü, turançı kimi formalaşmasında İstanbul mühitinin çox böyük təsiri olmuşdur. Gəncliyinin beş ilini (1905-1910) Osmanlıda keçirən şairin İstanbuldan Naxçıvana dostu Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı səkkiz məktubdan məlum olur ki, İstanbul ticarət üçün gələn Cavid burada mükəmməl təhsil almaq fikrinə düşmüş və məqsədinə çatmışdır. Cavid universitetə girməzdən əvvəl Türkiyənin məşhur filosofu Rza Tevfiklə tanış olması həyatında əlamətdar olmuş, Bölükbaşı onu universitetə girmək üçün hazırlamışdır. Hətta İstanbul universitetinə onun təqdimatı ilə qəbul olunmuşdur.

İstanbul Universitetində ədəbiyyat fakültəsində təhsil alan H. Cavid təhsil məsələsinə çox önəm vermiş, birinci sinifdə oxuduğu halda, həm də ikinci sinifin dərsləri ilə ciddi şəkildə məşğul olmuş, Osmanlı ədəbiyyatı, fars ədəbiyyatı, fəlsəfə, ümumi ədəbiyyat tarixi, coğrafiya, məntiq və tarixi böyük bir həvəslə öyrənmişdi. Universitetdə Rza Tevfik Bölükbaşından, İstiqlal şairi Məhməd Akifdən, Xalid Ziya Uşaqlıgil və Cənab Şəhabəddindən aldığı dərslər, Şərq və Qərb filosoflarının - Aristotel, Zərdüşt, İbn Sina, Dekart, Spinoza, Nitsşe və başqalarının fəlsəfi əsərlərindən qazandığı biliklər Hüseyn Cavidin dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynayıb.

İstanbul universitetində oxuyarkən Məhməd Akifin baş yazar olduğu "Sırat-ül-müstəqim" jurnalında Cavidin üç şeiri: "Yadı-mazi", "Elmi- bəşər", "Son baharda" şeirləri nəşr olunmuşdur ki,

bu da onun yaradıcılıqla yanaşı, həm də “həyat və cəmiyyət məsələləri” haqqında düşündüyünü göstərir. Hüseyn Cavid İstanbulda olduğu beş il müddətində bir çox şeir yazmışdı ki, bunu şairin “Bahar şəbnəmləri” kitabındakı bəzi şeirlərin altına yazılan qeydlər: İstanbul, Böyükdərə, Kağıthanə, Böyükada və s. yer adları təsdiq edir. 1913-cü ilin 14 yanvarında Abdullah Cevdət “İctihad” məcmuəsində şairin “Kiçik sərsəri” başlıqlı şeiri “Qafqazyalı Hüseyn Cavid” imzasıyla, “Ədəbiyyat-i Umumiyyə”də sevdiyi müəllimləri ilə bir sırada “Pənbə çarşaf”, “Nəcm-i Geysudar”, “Küçük sərsəri”, “Çəkinmə, gül”, şeirləri nəşr edilib. 1910-cu ilin əvvəllərində Türkiyədən Naxçıvana qayıtmasına baxmayaraq, 1905-1923-illər arasında Osmanlı mətbuatında H. Cavid haqqında bilgiler verilib, şeirləri dərc olunub. Cavid məktubunda Naxçıvana dönmək istəmədiyini, Tiflis və ya İrəvanda işləmək arzusunda olduğunu bildirsə də, Naxçıvana qayıdıb və bir müddət burada “Rüşdiyyə” məktəbində dərs deyib. Naxçıvanda müəllimliklə məşğul olarkən yaradıcılığını davam etdirən ədib burada Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum dram olan “Ana” (1910) pyesini yazıb.

Türkiyədən vətənə dönmə və əvvəl Naxçıvanda işləyən şairin az sonra sorağının Bakıdan, Tiflisdən, Gəncədən gəlməsi onu göstərir ki, özünə iş axtaran Cavid bir səyyah kimi Azərbaycanı gəzib dolaşmış. 1910-cu ilin ortalarından 1911-ci ilin sonlarına qədər Bakıda olan Cavid burada iranlılar üçün İran səfirliyi tərəfindən yaradılmış “İctihad” məktəbində il yarım çalışıb, sonra Gəncəyə gəlib və dostu Abdulla Surun vasitəsilə Gəncədə “Mədrəsəyi-ruhaniyyə”yə müəllimliyə düzəlib. Bu məktəbdə dərs deməsi Cavidin ürəyindən idi. Dostu Abdulla Surla birlikdə olması, Mirzə Abbas Abbaszadə, İdris Axundzadə, Rza Zəki, Həmid bəy Yusifbəyzadə, İsmayıl Faiq, Akif Səfvət kimi dövrün qabaqcıl müəllimləri ilə çiyin-çiyinə çalışması onu məmnun edirdi. Təəssüf ki, Cavidin dostu Abdulla Surla birlikdə işləmək səadəti çox az sürüb. 1912-ci il mayın 8-də,

Abdulla Surun çox gənc yaşında xəstəlikdən vəfat etməsi seminariyanın müəllim və tələbələri kimi Cavidə də dərin sarsıdır. Bu vaxtsız dost itkisindən kədərlənən Cavid təsirli bir yazı yazıb “İqbal”da dərc etdirir.

Abdulla Surun ölümündən sonra cahil mollaların fitnəkarlığı ilə mədrəsəyə təzyiqlər daha da gücləndirilmiş, “Məktəbi-ruhaniyyə”nin əhəmiyyətini dərk edən çarizm bu milli təhsil ocağını bağlamışdır. Mədrəsə bağlandıqdan sonra işsiz qalan müəllimlər Bakıya və ya şəhərdəki müxtəlif məktəblərə getmək məcburiyyətində qalıblar. Cavid də bu işsiz qalmış müəllimlərdən biri olub. Məktəb tətildə olduğu üçün Cavid Tiflisdə idi və məktəbin bağlanma xəbərini də burada almış yenidən iş axtarmaq məcburiyyətində qalmışdı. O, Qori seminariyasında təhsil alan Əli Səbri Qasimovdan bir ricada bulunmuşdu: “Firidun bəyə de ki, mən Tiflisə gəlmişəm, işsizəm!” Firidun bəy Tiflisə gəlmiş və Cavidə “Aliyev uçeniye” məktəbinə müəllimliyə düzəlmişdi. Lakin bu məktəb də bağlanmış və şair yenidən işsiz qalmışdır.

1914-cü ilin oktyabr ayında Türkiyə ilə Rusiya arasında müharibənin başlanması səbəbindən Türkiyə sərhədində olan Zaqafqaziya şəhərlərində, həmçinin, Tiflisdə böyük həyəcanlar yaşandığından Hüseyn Cavid Kaxetiyaya gedib. Bu zaman o, burada dəmir yolu işçilərinin qeydiyyatını aparıb, yəni tabelçi kimi çalışmağa başlayıb. 1914-ci ilin sonlarında Tiflisdən birdəfəlik Bakıya köçüb. “Səadət” cəmiyyətinin mədrəsəsində müəllimliyə başlayıb, həmçinin Məmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəsrə başlayan “Açıq söz” qəzeti ilə əməkdaşlıq edib. 1915-ci ildə ədibin “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsi çap edilib.

1916-cı ildə Xeyriyyə cəmiyyətində “Qardaş köməyi” adlı məcmuənin nəşr olunmasına razılıq verildiyi zaman Cavid də məcmuənin redaksiya heyətinin tərkibinə daxil edilib, 1917-ci ildə o, “Mühərrirlər və Ədiblər Cəmiyyəti”nə üzv seçilib.

1918-ci ildə, daşnakların törətdikləri Mart qırğınları zamanı

Cavid yenə Bakıda idi və "Təbriz" mehmanxanasındakı 21 № li otaqda yaşayırmış. Buradan əsir götürülüb, möcüzə nəticəsində sağ qalan şair Ənzəliyə, oradan da Təbrizə gedib. Mart qırğınının ən acımacaqlı hadisələrindən biri də "Kaspi" mətbəsinin ermənilər tərəfindən yandırılmasıdır. Bu yanğında Cavidin bir neçə kitabları: "Bahar şəbnəmləri", "Maral", "Şeyx Sənan", "Şeyda", "Ana", "Keçmiş günlər", bir sözlə, səkkiz min nüsxə kitab yanıb, kül olub.

Bu hadisələrdən sonra Ənzəliyə, oradan isə Təbrizə gedən şair Təbrizdə Hacı Molla Abdullanın yaxın dostu Hacı Məhəmməd Naxçıvani və Şeyx Məhəmməd Xiyabani ilə görüşüb, Hacı Məhəmməd Naxçıvaninin evində qalıb. Oradan Naxçıvana gələn Cavid 1918-19-cu illərdə "Rüşdiyyə" məktəbində dərs deyib. 36 yaşlı Cavid Mişkinaz xanımla ailə qurub. İblisləşmiş insanlar tərəfindən əsir götürülməsi və təsadüfən xilas olması, ağır mənəvi hallar keçirən şairə güclü təsir edib. 1918-ci ildə Naxçıvanda Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan "İblis" faciəsini bu acı təsirlər altında yazıb (ədibin "İblis"i 1918-ci ildə qurulan Xalq Cumhuriyyəti dövründə yazdığı yeganə əsərdir).

1919-cu ildə siyasi missiya ilə Bakıya gələn Cavid repressiyaya-dək burada yaşayıb. Bu illərdə bir neçə dərnəyə ("Yaşıl qələm", "Türk ədib və şairlər dərnəyi") üzv seçilib. Mətbuat səhifələrində tez-tez çıxış edib.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji qurultayda Cavid də iştirak etmişdir. 1926-çı ildə təqaüdə çıxan şair bundan sonra yalnız Teatr Texnikumunda dərs deyib. Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası Cavidə ayda 120 manat təqaüd müəyyən edib.

1926-cı ildə Hüseyn Cavid dövlət hesabına Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə müasir Avropa ədəbiyyatını öyrənmək və göz-lərini müalicə etdirmək üçün Almaniyaya məzuniyyətə göndərilib. Bu səyahətin Hüseyn Cavidə çox böyük təsiri olub. Ədib "Azər" in bir çox parçalarında ("Qərbə səyahət", "Azad əsirlər", "Mühacirlər yuvası", "Nil yavrusu") Avropa cəmiyyətinə və avropalaşmağa

münasibət bildirib.

1928-ci ildə ədibin "Şeyx Sənan" əsəri Təbriz teatrında mövsümün açılışı münasibətilə səhnələşdirilir" (217, 19). Həmin ilin 21 iyulunda Bakı Sovetinin fəxri üzvü seçilən Cavid 1929-cu ildə Azərbaycan yazıçılarının Gürcüstana və Ermənistanına gedən nümayəndə heyətinin tərkibində olub, Zaqafqaziya Şura Yazıçıları və İncəsənət Xadimləri Birliyinin üzvü seçilib (iyun). 1930-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya yazıçılarının plenumu keçiriləndə bu plenuma Bakıdan da bir çox yazıçı qatılıb ki, onların içərisində Hüseyn Cavid də vardı. Bu illərdə Cavid tənqid edən məqalələr mətbuat səhifələrində yer alıb. Hətta ən yaxın dostu Əziz Şərif də ona qarşı gəlib. Belə ki, tənqidin çubuğu önünə atılan şair dostundan "ağıllı, inandırıcı, obyektiv, dərin, dostanə tənqid, rəy, məsləhət gözləyərkən" ondan "ədəbiyyat sahəsində hakimiyyət iddiasında olan rəsmi tənqidçilərin boş və haqsız iradlarını" duyması, "aralarındakı dostluq, məhrəmlik, sirdaşlıq şərtini pozmuşdu."

1930-32-ci illərdə "Xalq Maarif Komissarlığı 30 sentyabrda Firdövsinin tərcümə əsərləri məcmuəsinin şərh və lüğətlə redaktə işini dekabrın birinədək bitirib, komissarlığın elmi bölməsinə təqdim etmək barədə Hüseyn Cavid və Bəkir Çobanzadə ilə müqavilə bağlamış, 1932-ci il, 1 oktyabr tarixində 23 Nəli əmrlə ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edilib. Müqavilə ilə Akademiyaya işə götürülüb. Əmrdə yazılır: "Hüseyn Cavid 1932-ci il oktyabrın birindən etibarən ayda 350 manat maaşla institutun birinci dərəcəli elmi əməkdaşı və məsləhətçisi təyin edilsin." Elə həmin ayda "Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun direktoru Vəli Xuluflu Xalq Maarif Komissarlığına verdiyi məlumatda görülmüş işlərdən bəhs edərkən "Səyavuş və Sədabə" adlı orijinal əsər yazmaq üçün Hüseyn Cavidlə müqavilə bağlandığını xəbər verir."

1932-ci il oktyabr ayında Azərbaycan dil, ədəbiyyat və sənət institutunun şöbə müdiri Əli Nazimin direktor Vəli Xulufluya

Lütvyyə Əsgərzadə

19 oktyabr 1932-ci il tarixli məktubuna yazdığı cavabdan öyrənirik ki, “şöbənin ədəbi redaktoru Hüseyn Cavid Ə. Firdovsinin şöbəyə daxil olmuş tərcüməsini redaktə ilə məşğulmuş.”

Cavid Cənubi azərbaycanlıların azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs edən “Telli saz” dramını da 1930-cu ildə yazmışdı.

Göründüyü kimi, bu illərdə Cavid tənqid edən məqalələrin sayı artsa da, uğurları da artmışdır. O, 1933-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin birinci plenumunda iştirak edib, həmin ilin aprel ayında Yazıçılar İttifaqına qəbul komissiyasının üzvü seçilib, bir il sonra, 1934-cü il 15 iyunda Azərbaycan Şura Yazıçılarının birinci qurultayında çıxış edib. 1936-cı ildə Şeir dekadasının iştirakçısı olan şair Bakıya gəlmiş özbək şairi Qafur Qulamla görüşüb, ən əsası isə, şairin “Xəyyam” dramı ədəbi müsabiqədə üçüncü mükafata layiq görülüb.

Ümumiyyətlə, 1920-1937-ci illər Cavid yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olub. O, bir-birinin ardınca “Peyğənbər” (1922), “Topal Teymur” (1925), “Azər” (1928), “Knyaz” (1928), “Səyavuş” (1933), “Şəhla” (1934), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) kimi əsərlərini yaradıb. Uğurları artdıqca onu istəməyənlərin, gözü götürməyənlərin də sayı artıb, ədəbi “burjua yazıçısı” kimi tənqid edən məqalələr çoxalıb.

1937-ci il martın 28-də Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının Plenumunda Cavidin yaradıcılığı “müasir həyatı əks etdirmədiyi” üçün ciddi şəkildə tənqid olunub. Qurultayda daha da coşan Mir Cəfər Bağırov sözünə davam edərək deyib: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa olunmuş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükəğa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri...” (173, 5). Mir Cəfər Bağırovun “hazırda ifşa olunmuş” - dediyi Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükəğa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Trinci kimiləri bir-bir məhv edilib.

Hər zaman Şərə qarşı olan, insanları sülhə, humanizmə, gözəlliyə

və məhəbbətə səsləyən, sonda Şərin qurbanı olan Cavid 4 iyun gecəsində həbs edilib. 1910-cu ildən 1937-ci ilə qədər müntəzəm şəkildə bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş və tutulana qədər Bakıda yaşamış Hüseyn Cavid günahsız ikən günahkar, xalqı canından çox sevərəkən “xalq düşməni” adlanıb.

Beləliklə, milli şair, milli dramaturq olan Hüseyn Cavidin Bakı dövrü 1937-ci ildə (Cavid iki il də Bayıl həbsxanasında saxlanılıb) sona yetib. Ümummillə lider Heydər Əliyevin ikinci bəraətindən sonra nəşi Uzaq Sibirdən vətəninə gətirilən şairin gediş nə qədər qorxunc olubsa, dönüşü də bir o qədər möhtəşəm olub.

“Şəxsiyyəti və yaratdıqları ilə mühiti və mədəniyyəti formalaşdıran simalardan olan” (111, 816) Hüseyn Cavid milli şair, milli dramaturq olmaqla yanaşı, həm də milli ideoloq olub. O, “ömrü boyu dolanışiq xətrinə çox peşələrin qulpundan yapışsa, ən ağır zəhmətə qatlaşmağa belə həmişə hazır olsa da, onun əsas işi müəllimlik olub, həyatı boyu özü oxumağa, öyrənməyə can atdığı kimi, bildiklərini də səxavətlə paylamağa çalışıb. Naxçıvanda, Təbrizdə, İstanbulda, Tiflisdə, Gəncədə, Bakıda tək-tək adamlara da dərs deyib, müxtəlif məktəblərdə də işləyib. Lakin tarix onu yalnız ayrı-ayrı adamlara bilik vermək, çeşidli məktəblərdə dərs demək üçün yox, bütöv millətin Müəllimi olmaqdan ötrü dünyaya gətirmişdi” (111, 3).

Son olaraq qətiyyətlə demək olar ki, “bütöv bir millətin müəllimi olmaq” kimi bir missiya ilə dünyaya gələn, Azərbaycan, eləcə də dünya ədəbiyyatının zənginləşməsində mühim rol oynayan romantizmin banisi, Cavidin yaradıcılığı fikir, ideya, məzmun, vəzn, fəlsəfə, söz, xüsusən də şəxsiyyəti və məfkurəsi romantizm araşdırıcıları üçün daima tədqiqat obyektii olaraq qalacaqdır. Filosof şair-dramaturq Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə baxmayaraq, onun sənəti yeni-yeni rəqurslardan təhlil olunacaq, yeni monoqrafiyalar yazılacaqdır. “Qapanın səcdəyə hörmətlə bütün, O böyük eşqlə yalnız öyünün!!!” - deyə bütün

insanları Həqiqətə səsləyən mütəfəkkir Cavidin yaradıcılığı dünən olduğu kimi, bu gün də, bu gün olduğu kimi sabah da aktual olacaq. Çünki Cavid sənəti qiyməti biçilə bilməyən almaz kimidir. Almaz çilalandıqca, bərraqlaşdı kimi, Cavid sənəti də oxunduqca, araşdırıldıqca daha da bərraqlaşır, cilalanır. Bu mənada, yazılan monoqrafiyalar, kitablar və məqalələr bu almaza dəyər vermək üçün edilən cəhdlərdir-desək yanlış olmaz.

Müqəddəs kitabımızda bizlərə buyrulur: “Siz “Həzrəti insan”sınız. Özünüzü tanıyın. Hər şey sizdə başlayır. Məxluqatın onurğa sütunu olduğunuzu unutmayın. İnsan həm yoldur, həm yolçu. Yolçu yolu tanımaq istəyirsə, özünü tanımalıdır. Məziyyətlərini, üstünlüklərini, alışqanlıqlarını, məsuliyyətlərini, hüquqlarını...” (88, 3).

Bu mənada, “əxlaq dərslisi” olan Cavid yaradıcılığı uzun illərdir “həm yol, həm yolçu olan insana özünü tanımaqda”, “məziyyətlərini, üstünlüklərini, alışqanlıqlarını, məsuliyyətlərini, hüquqlarını...”, “məxluqatın onurğa sütunu olduğunu öyrətməkdə, bir sözlə, “yolu tanımaq istəyən yolçuya” özünüdərkdə bələdçilik etməkdədir və dünya durduqca da bu missiyaya xidmət edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Hüseyn Cavid ideyalarının pedoqoji çalarları / Təhsil və zaman. 15 dekabr 2007.
2. Anar. Ön söz: “Vaxt və baxt haqqında düşüncələr // R.Hüseynov. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1982.
3. Aslanova R. Yeni zaman və humanitar düşüncə mədəniyyəti // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2009. №3 (27)
4. Aslan K. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azər-nəşr, 2011.
5. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. IX c., Bakı: Az.Sovet Ensikl.-nın baş redak., 1986, 624 s.
6. Azərbaycan kitabı. Bibliografiya, 3 cildə, 1 c., Bakı: Yazıçı, 1982
7. Atakişiyev A. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. 2 cildə, I c., Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1991.
8. Atilla. Hüseyn Cavidin mənzum dramları. Üçüncü hissə, Bakı: Adiloğlu, 2011.
9. Atilla. Hüseyn Cavidin mənzum dramları. Üçüncü hissə, Bakı: Adiloğlu, 2011.
10. Babayev S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Naxçıvan toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1998.
11. Babaxanlı G. Azərbaycan ədəbi fikri və Hüseyn Cavid. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
12. Babaxanlı G. Unudulmaz alimin cavidşünaslıq fəaliyyəti. “Azərbaycan” qəz., 2011, 9 oktyabr.
13. Babaxanlı G. Cavidşünaslığın unikal qolu / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, V c., Bakı: Poliqlot-Qrup QSC, 2009.
14. Bağırov İ. Haxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: ADPU, 1996.

15. Bağırov F. Tarixin yaddaşı. Bakı: AZ TU, 2009.
16. Bayramoğlu A. Bənzərəm bir qocaman dağa ki... Bakı: Elm, 2010.
17. Cabbarlı C. Əsərləri 4 cildə, I c., Bakı: "Şərq-Qərb", 2005.
18. Cabbarlı C. Sənət və ədəbiyyat. "Zəhmət" qəz., 5 iyun 1922.
19. Cabbarlı C. Ədəbi mübahisələr / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007.
20. Cabbarlı C. Böyük vəzifələr uğruna / Cavidşünaslıq. 10 cildə, II-III c. Bakı: Elm, 2007. 414 s.
21. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007.
22. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə II c., Bakı: Elm, 2007.
23. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007.
24. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2007.
25. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007.
26. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007.
27. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, II- III c., Bakı: Elm, 2007.
28. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2009.
29. Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, V c., Bakı: Proqres, 2012.
30. Cavid xatirlərkən: Hüseyn Cavidə həsr olunmuş məqalələr və xatirələr. Bakı: Gənclik. 1982.
31. Cavid M. Cavid haqqında xatirimdə qalanlar. Bakı: Vektor, 2005.
32. Cavid T. Bir neçə söz: Müəllifin Hüseyn Cavid haqqında fikirləri // Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. 1c., Bakı: Lider, 2005. s. 4 - 6.
33. Cavid H. "İblis" // Füqərə fuyuzatı (iki həftəlik jurnal). 1920, 1 noyabr № 2, s. 9-16
34. Cavid H. Hali-əşəfiştimalimi təsvirdə bir ahi-məzlumanə // Fuyuzat. Bakı: 1907, № 15

35. Cavid H. Şaiq A. Ədəbiyyat dərsləri. Bakı: Çayıoğlu, 2010. 208 s.
36. Cavid H. (1882-1941): Həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə. I c., Bakı: Lider, 2004. s. 433 - 436.
37. Cavid H. Həyatı haqqında // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 silddə. 10 c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1987. s. 281 - 282.
38. Cavid H. Həyat və yaradıcılığı haqqında // Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1988. s. 53 - 75.
39. Cavid H. Həyatı haqqında // Azərbaycan sovet yazıçıları. Bakı: Yazıçı, 1987. s. 622-624.
40. Cavid H. "Ölülər" haqqında təəssürat // Tuti. 1916, №1, s.1.
41. Cahangirov İ. Azərbaycan Dövlət Bədaye Teatrosu. Bakı: Azərnəşr, 1932. .
42. Cəfər M. Böyük şair, mütəfəkkir: Hüseyn Cavidin romantikasını // Cavid H. Əsərləri. 4 cildə. 1 c., Bakı: Yazıçı, 1982. s. 5-20.
43. Cəfərov M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr. 1960.
44. Cəfərov C. Əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1968.
45. Cəfərov M. Füzüli düşünür / Ədəbi tənqidi məqalələri. Bakı: Qızıl Şərq, 1959.
46. Cəfərov M. Xatirələr. Bakı: Çayıoğlu, 2010.
47. Cəfər Ə. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977.
48. Cəmilzadə H. Bizi geri qaytaracaqlar. Bakı: Bayatı. 1993.
49. Cəfər Ə. Həqiqət şairi / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007.
50. Cim". Ədəbi mübahisələr / Cavidşünaslıq. 10 cildə, II-III c. Bakı: Elm, 2007.
51. Daşdəmirli Ə. Fəxr edirəm ki, Heydər Əliyev bu məsuliyyətli işi məhz mənə həvalə etdi. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2011. 8 aprel. s. 8.

52. Elçin. Klassiklər və müasirlər. Bakı: Yazıçı, 1987.
53. Elçin. Böyük ədib Hüseyn Cavid // "Azərbaycan" qəz, 2007, 28 dekabr.
54. Elçin. "Sübh şəfəqi"nin işığı: Hüseyn Cavid yaradıcılığı və Avropa intibahı. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz, 1982, 17 sentyabr. s.7.
55. Engelqardt N. A. Naxçıvan şəhərinin təsviri. "Kafkaz" qəz., 11 may, 1851, № 36.
56. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Maarif. 1978.
57. Əfəndiyev T. H. Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985.
58. Əfəndiyev T. Tarixi həqiqətə sadiqlik: H. Cavidin əsərləri haqqında // Ulduz. 1985. № 8. s. 53-56
59. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, İstiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
60. Əhmədov M. Azərbaycan dramaturgiyası: ideallıqla reallığın vəhdəti. Bakı: Elm, 2009.
61. Əkbərov Z. "Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi. Bakı: Elm, 1977.
62. Əlimirzəyev X. Dramaturgiamızda ideal və qəhrəman. Bakı, 1995.
63. Əlimirzəyev X. Azərbaycan Dövlət Universiteti 50 ildə. Tarixi oçerk. Bakı, 1969.
64. Əlimirzəyev X. Bədii həqiqət uğrunda. Bakı: Yazıçı 1984.
65. Ələkbərli M. Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, II-III c.
66. Ələkbərli M.K. Bədii yaradıcılıq qurultayı / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, II-III c.
67. Ələkbərzadə M. Milli düşüncə əfəndisi. "Yeni Azərbaycan" qəz., Bakı, 2005, 8 sentyabr, № 173.
68. Əliyev H. Hüseyn Cavidin adı və irsi yaşayacaqdır / Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı: Ozan, 1999.

69. Əliyev K. Cavid həqiqəti. "Azərbaycan müəllimi" qəz, 1982. 10 sentyabr.
70. Əlizadə Z. Ön söz. Var millətimin xətti bu imzalar içində! / Tahirzadə Ə. Manafı H. Unutdurulmuş azman - Əliabbas Qədirrov. Bakı: Apostrof, 2012.
71. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərneşr, 1975.
72. Əlioğlu M. Məslək qardaşları. Bakı: Azərneşr, 1966.
73. Əlioğlu M. Darıxan adamlar. Monoqrafiya. 2 cildə. II c., Bakı: Təhsil, 2009.
74. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı: Azərneşr, 1968.
75. Əlioğlu M. Ədəbi fraqmentlər. Bakı: Gənclik, 1974.
76. Əliyev K. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008.
77. Əliyev K. Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı: Yazıçı, 1977.
78. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi -nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985.
79. Əliyev K. Cavid və ədəbi tənqid // Elmi axtarışlar. Bakı, 2009, № 5. s, 25-35.
80. Əliyev K. Ölüm var ki, həyat qədər dəyərlidir // Ağ ləkələr silinir. Bakı: Azərneşr, 1991.
81. Əliyeva (Kəngərli) A. Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük. Bakı: Elm, 2002.
82. Əsgərli Z. Azərbaycan faciəsinin poetikası. Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1992, səh.162
83. Əsgərli Z. "Şeyx Sənan" faciəsinin yazılma tarixi. "Azərbaycan müəllimi" qəz, 2000, 13-19 aprel, №15.
84. Əsgərli Z. Əsrin romantik şairi. "Ədəbiyyat" qəz, 2012, 15 iyun. №222.
85. Gəncəli M. Hüseyn Cavidin İstanbul Məktubları və Osmanlı Mətbuatında "Cavid" imzası / Türk kultürü incələmələri jurn, № 31, İstanbul 2014, s, 239-264

86. Gəncəli M. Osmanlı mətbuatında Hüseyn Cavid imzası // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqress, 2012.
87. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991.
88. İslamoğlu M. Tövsiyələr-1. Bakı, 2010.
89. Həbibbəyli İ. C.Məmmədquluzadə. Mühüti və müasirləri. Bakı: Azərənşr. 1997.
90. Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan. 2007.
91. Həbibbəyli İ. Hüseyn Cavid sənəti / Taleyi və sənəti (tərtib edən və toplayan: İ. Həbibbəyli). Bakı: 2007.
92. Həbibbəyli İ. Ön söz. Məhəmməd Tağı Sidqinin həyatı və ədəbi-pedaqoji fəaliyyəti / M.T.Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çəşioğlu. 2004.
93. Həbibbəyli İ. Ön söz. Mənəviyyatca böyük ölkə / Mahmudzadə M. Dünyanın bəzəyi-Naxçıvan. Bakı: Nicat, 1998.
94. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda ədəbiyyat, ədəbiyyatda Naxçıvan // NDU-nun Elmi əsərləri. 2005, № 16.
95. Həbibbəyli İ. Maarifçi mühitdə ağsaqqallıq missiyası. "Şərq qapısı"qəz., 2004, 10 sentyabr.
96. Həbibbəyli İ. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan: Bakı, 1996.
97. Həbibov İ. Ədəbi yüksəliş. Bakı: Yazıçı, 1985.
98. Həbibbəyli İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları. Bakı: Nurlan, 2004, 160 s.
99. Həşimli H. Türk xalqlarının ədəbiyyat əlişkilərinə dair araşdırmalar. Ankara. 2009.
100. Həşimli H. Hüseyn Cavidin lirikası və Avropa poetik ənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
101. Həşimli H. Naxçıvanda farmasonluq: Tarixdə və ədəbiyyatda / Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan. Simpozyum materialları. Naxçıvan tarixinin səhifələri. Bakı: 1996. s, 122-125

102. Həsənzadə N. Tariximiz, taleyimiz. Bakı, 2002.
103. Həsənoğlu A. Ürfan işığında. Bakı: Azərbaycan, 2002.
104. Həsənov O. Tarixilik və müasirlik. Bakı, 1985.
105. Həsənli C. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1991.
106. Hüseyn M. Əsərləri. On cildə. IX c., Bakı: Yazıçı, 1979.
107. Hüseyn M. Bizdə futurizm cərəyanı // "Dan yıldızı". 1926. №7.
108. Hüseyn M. Sənət və ədəbiyyat / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007.
109. Hüseyn Cavidin cənazəsinin Azərbaycana gətirilməsi haqqında. "Yeni Azərbaycan" qəz., Bakı, 1999, 26 oktyabr. s. 8.
110. Hüseyn Cavidin cənazəsi Azərbaycana necə gətirilib? Tarixi missiyamı həyata keçirənlər təfərrüatları danışır. "Mədəniyyət" qəz., 2008. 12 iyul. s.3.
111. Hüseynov R. Əbədi Cavid. Bakı: Nurlan, 2007.
112. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşiq, 1988.
113. Hüseynzadə Ə. Siyasəti-fürusət. Bakı: Elm, 1994.
114. Hüseynzadə Ə. Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar. Bakı: Azərənşr, 1996.
115. Hüseynzadə Ə. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir. Bakı: Mütərcim, 1997.
116. Hüseynzadə Ə. Qərbin iki dastanında türk. Bakı: Ağrıdağ, 1998.
117. Hüseynzadə Ə. Ədəbiyatımızda Cavid. "Yeni yol" qəz., 1925 12 yanvar.
118. Hüseynzadə L. Araz şahiddir. Bakı, 2001.
119. Hüseyn M. Tarixi qərardan sonra / Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, II- III c., Bakı: Elm, 2007.
120. Hüseynli T. Hüseyn Cavid və Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Yazıçı, 2004.
121. Pioner m d ni inqilab uğrunda // Pioner işçisi. 1931, № 9-10, s. 8-10.

122. Xəlilov S. Aida İmanquliyevanın yaradıcılığında Şərq və Qərb düşüncə tərzlərinin vəhdəti ideyası // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2009. 3 (27) s, 108
123. Xəlilov S. Cavid fəlsəfəsi. I kitab. "İblis"də fəlsəfi motivlər. Bakı: Qanun, 1996.
124. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 1995. 196 s.
125. Xəlilov S. Məsud Əlioğlunun yaradıcılığında fəlsəfi meyl haqqında // 525-ci qəz., 2009. 3 mart. s.7.
126. Xəlilov F. Cənubi Azərbaycan şairi Mirzə Əli Möcüz. Bakı: Elm və təhsil. 2010.
127. Xəlilov F. Hüseyn Cavid Cənubi Azərbaycanda // Nəqşicahan. 2003, №4.
128. Xəndan C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. ADU nəşriyyatı, 1955.
129. Xəndan R. Z. Cavid sənəti. Bakı: Bilik, 1981.
130. İbadədoğlu Ə. H. Cavidin "İblis" faciəsi. Bakı: Azərneşr, 1969.
131. İmanov İ. Şahtaxtı kəndinin mədəni həyatı. "Azad Azərbaycan" qəz., 2007 16 may, № 68.
132. İsmayılova S. Azərbaycan dünyanın gözü ilə // Azərbaycan, 2008, № 11.
133. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərneşr. 1992.
134. İsmayılov Ə. Dünya romantizm ənənələri və Hüseyn Cavid. Bakı: Azərneşr, 1969.
135. İsmayıl M. Məhbüs № 1113: Hüseyn Cavid // Gənclik. 1988. № 8 . s. 6 - 13.
136. İsrailov H. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 1991.
137. İbrahim X. İblis / Cavidşünaslıq. Araştırmalar toplusu. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007.
138. İbrahim X. Ədəbiyyat şərhləri / Cavidşünaslıq. Araştırmalar toplusu. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007.

139. Kərimli T. Vahiddən böyük zahid // 525-ci qəz., 28 fevral, №035 (3591)
140. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Azərneşr, 1965.
141. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı: Gənclik, 1985.
142. Qarayev Y. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.
143. Qarayev A.I., S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universiteti. Bakı, 1945.
144. Qarayev Y. Ön söz. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı / Cavid H. Əsərləri. Bakı: Lider, 2005. s. 7 - 24.
145. Qarayev Y. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1996.
146. Qarayev Y. Ön söz. Cavid-ömrü boyu, yaxud Cavid olduğu kimi / Məmmədli Q. "Cavid-ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi" Bakı: Yazıçı, 1982.
147. Qarayev Y. Cavid: sənətkar və tarix // Azərbaycan. 1982. № 8, s. 180 - 188.
148. Qaraoğlu H. İşığa doğru: Hüseyn Cavidin cənazəsinin Sibirədən Azərbaycana gətirilməsi haqqında // Ulduz. 1987. № 8, s. 29 - 33.
149. Qasımov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı: Mütərcim, 1994.
150. Qasımov C. Cavid məhbəsə aparın yol. Bakı: Elm, 2007.
151. Qasımov C. Məhbüs tərcümeyi-halı. Bakı: Səda, 2003.
152. Qədirzadə H. Q. Həzrət-i insan. Bakı, 2005.
153. Qədimov Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyat və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
154. Qəhrəmanlı N. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər: 1920-1930-cu illər. Bakı: Elm, 2006.
155. Qurbanov R. Nəbi oğlu. Hüseyn Cavidin estetik ideali. Nam. Dissert. Bakı, 1991. s, 53
156. Quliyev Ə. Hüseyn Cavidin dili haqqında / Taleyi və sənəti (tərtib edən və toplayan İ. Həbibbəyli). Bakı: 2007.
157. Quliyev M. Hazırkı türk ədəbiyyatı haqqında / "Kommun-

nist” qəz., 1926, 7 dekabr

158. Quliyev M. H. Cavidin “Topal Teymur”u haqqında // “Maarif və mədəniyyət”, 1926, № 10-11

159. Quliyev C. Universitetimizin tarixindən səhifələr. “Bakinski raboçi” qəz., 1969 9 fevral.

160. Quliyev H. Azərbaycanda mətbuatın və poliqrafiyanın inkişafına dair. Bakı, 1962.

161. Məmməd Arif. Cəfər Cabbarlı haqqında xatirələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1969,

162. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (I hissə). Bakı: Apostrof, 2010

163. Məmmədli Q. Cavid - ömrü boyu: həyat və yaradıcılıq salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1982.

164. Məmmədli Q. Azərbaycan teatrının salnaməsi (I hissə). Bakı: Maarif, 1975.

165. Məmmədli C. Hüseyn Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi. Bakı: Mütərcim, 2014.

166. Məmmədli Q. Əliyeva A. İmzalar. Bakı: Litterpress, 2015.

167. Məmməd Cəfər Cəfərov: taleyi və sənəti (tərtib edən və toplayan Həbibbəyli İ.). Bakı: Elm, 2009.

168. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, III c., Bakı: Öndər, 2004.

169. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, VI c., Bakı: Öndər, 1985. s, 64

170. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 583 s.

171. Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1999.

172. Məmmədov M. Acı fəryadlar, şirin arzular. Bakı: Gənclik, 1983.

173. Mirzəyev O. Ağ ləkələr silinir. Bakı: Azər nəşr, 1991.

174. Mirəhmədov Ə. Həsənov H. Sovet Azərbaycanının kitab

mədəniyyəti. Bakı: Azər nəşr, 1975.

175. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Maarif, 1998.

176. Nazim Ə. Bugünkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər / Cavidşünaslıq. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007.

177. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979. s. 33 - 35.

178. Naxçıvan ensklopediyası. Naxçıvan: 2002.

179. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin Sərəncamı. Nuh peyğəmbərin Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında. Naxçıvan şəhəri, 28 iyun, 2006-cı il, №37-03

180. Naxçıvan, 2007, №16, s, 14.

181. Nəbioğlu V. Yalanlar, həqiqətlər // Azərbaycan jur., 1991 №3, 1992, № 5-6, 112-127.

182. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 2010.

183. Osmanlı Vəli. Azərbaycan romantikləri. Bakı: Yazıçı, 1985.

184. Ömərov V. Azərbaycan-Türkiyə mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələ. “Səs” qəz., 2012 19 iyun.

185. Professor Abdussalam. “Zaman” qəz., 1994, 24 sentyabr.

186. Rasizadə H. Şeyx Məhəmməd Rasizadə və ya atam haqqında xatirimdə qalanlar. “İki sahil” qəz., 1997, 3 iyul.

187. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991.

188. Rüstəmli A. Tacik milli mətbuatının azərbaycanlı banisi // Azərbaycan. Bakı, 2015. №1. s, 190-91

189. Rüstəmli S. Ömür kitabı. Bakı: Gənclik: 1988.

190. Rüstəmov İ. Cavidin fəlsəfi irsi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1969, 25 yanvar.

191. R Xəlil. Mənim tanrım gözəllikdir... X. Rzanın H. Cavid haqqında müxtəlif illərdə yazdığı xatirələri və elmi məqalələri. Bakı: Elm, 2009.

192. Sadiqzadə N. XX əsrdə Naxçıvanda ədəbiyyatşünaslığın inkişafı. Bakı: Elm, 2009.
193. Salamzadə Ə. Arazboyu abidələr. Bakı: Elm, 1979.
194. Səfərov H, Ə. Quliyev. Hüseyn Cavidin fəlsəfi dünyası. Bakı, 1998.
195. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. 15 cildə, IV c., (hazırlayan və ümumi red. N.Cəfərov). Bakı, 2007.
196. Sultanlı Ə. Hüseyn Cavidin faciələri. Cavidşünaslıq. 10 cildə I c., Bakı: Elm, 2005. s. 97-117.
197. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı: Azərneşr, 1961.
198. Şaiq A. Cavidin "İblis" faciəsi haqqında duyğularım / Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə. 4 c., Bakı: Azərneşr, 1977. s. 177 - 191.
199. Sadiq Ş. Hüseyn Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011.
200. Şamilov S. Ədəbiyyatda bolşevizm ideyaları uğrunda. "Kommunist" qəz., 1937-ci il, 17 mart
201. Şərif Ə. Keçmiş günlər. Bakı: Yazıçı, 1986.
202. Şərif Ə. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
203. Şərif Ə. "İblis" / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, II-III c., Bakı: Elm, 2007.
204. Sidqi M. T. Əsərləri. (toplama, tərtib və müqəddimə Həbibbəyli İ). Bakı: Pedaqogika, 2004.
205. Şirvani S. Ə. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı: Azərneşr, 1969.
206. Şəmsizadə N. İtmiş nəslin ardınca // Azərbaycan. Bakı, 2008, №1.
207. Şəmsizadə N. Ön söz. Tarix həqiqətləri təsdiq edir / Aslan Kənan. XX əsrdə repressiyalara məruz qalanlar. Bakı: Azərneşr, 2011.
208. Tamaşaçı. Tiyatro və musiqi / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. 10 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2007.
209. Tağioğlu Ə. Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyy-

- atında demonizm ənənəsi. Bakı: Elm, 1991.
210. Tahirzadə Ə. Manafli H. Unutdurulmuş azman-Əliabbas Qədimov. Bakı: Apostrof, 2012.
211. Turan A. Hüseyn Cavid. Bakı: Vektor, 2007.
212. Turan A. Tahir Rasizadə. Bakı: Vektor, 2005.
213. Turan A. Cavidnamə. Bakı: Avrasiya Press, 2010.
214. Turan A. Türk ruhşünaslığının əsəri // Azərbaycan. 2006. №10.
215. Turan A. Cavidin İstanbul dövrü: bilinən və bilinməyən məqamlar // Ulduz. 2006. № 8. s. 81 - 95.
216. Təhmasib R. Dostluğumuz / Cavid xatırlarkən: Məqalələr və xatirələr. Bakı: Gənclik, 1982.
217. Təhmasib T. Cavid İran teatrında // Elm və həyat, 1969, № 9.
218. Ulutürk X.R. Davam edir 37. Bakı: Gənclik, 1995.
219. X. R. Ulutürk. Mənim tanrım gözəllikdir / tərt. F. Ulutürk, red., ön sözün müəl. Ə. B. Əsgərli. - Bakı: Elm, 2009.
220. Vəli K. Sovet ədəbiyyatı: gerçəkliklər, həqiqətlər, ziddiyyətlər // Azərbaycan. 2008, №1
221. Yunisli F. Cavid - bu böyük ad nə qədər calibi-heyrət?! "Mədəniyyət" qəz., 30 iyun, 2012.
222. Zaki R. Mənzumeyi Hicran. Gəncə: Şirkət, 1908.
223. Zeynalı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983.
224. Zeynalı H. Cavidin "Peyğəmbəri" haqqında mülahizələrim / Cavidşünaslıq. Araşdırmalar toplusu. II-III. Bakı: Elm, 2007.
225. Zeynalı H. XX əsrdə Azərbaycan-türk ədəbiyyatı // Azərbaycanı öyrənmə yolu. 1930, №3. (B.A.D.F.T.İ. yayınevi.)
226. Zeynalı H. Ədəbi parçalar // Maarif və mədəniyyət. 1926, may, №1.
227. Zeynalı H. Hüseyn Cavidin yazdığı "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim // Zeynalı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1983. s. 36 - 79.

- 228.Zeynallı H. "Maral" xüsusunda qısa mülahizə // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1983. s. 31 - 35.
- 229.Zeynallı H. "Şeyx Sənan" haqqında mülahizələrim // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1983. s. 80 - 106.
- 230.Zeynallı H. "Şeyda" xüsusunda qısa bir mülahizə // Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1983. - s. 28 - 30.
- 231.231.Zamanov A. Bu dünyadan Rəsul Rza gəlib keçdi / Məqalələr, xatirələr Bakı: "MBM" 2008.
- 232.Zamanov A. Ön söz. Eynəli bəy Sultanov / Seçilmiş hekayələri. Bakı, 1966.
- 233.Zamanov A. Tənqidi realistlərlə bir cəbhədə. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1982, 29 oktyabr.
- 234.Zamanov A. Cavid sənətinin qələbəsi. "Kommunist" qəz.,1983, 2 aprel.
- 235.Vəliyev Ş. "Fuyuzat" ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, 443 s.
- 236.Vurğun S. Səadət günəşi. "Ədəbiyyat" qəz., 1937, 16 may.

TÜRK MƏTBUATI

- 237.Adem C. "Yeni Kafkasya" Mecmuası - İnceleme ve Edebiyatla İlgili Metinler, (Danışman: Doç.Dr. Ali Kolçu İ. Erzurum: (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). 2005.
- 238.Bağcı R. "Pozitivizmin Türkiyeye girişi ve moderin Türk edebiyatı üzerine tesirleri". "Bizim edebiyatımız" İzmir: 1997.
- 239.Cavid H. "Çekinme, gül", Ədəbiyyat-ı Umumiyyə, № 39 (80), 1 Haziran 1918, s, 754.
- 240.Cavid H. "Çarşaf", Ədəbiyyat-ı Umumiyyə, № 39 (80), 1 Haziran 1918, s, 754.
- 241.Cavid H. "İlmi - Beşer". Sırat-ı Müstakim, № 53, 27 Ağustos 1325 (9 Eylül, 1909), s, 7.
- 242.Cavid H. Kardeş kömeği, Yeni məcmua, № 43, 9 Mayıs

- 1918, s. 337-338.
- 243.Cavid H. "Necmi Geysudar", Yeni Kafkasya, № 5, I Kanun-i əvvəl 1339 (1 Aralık 1923), s, 8.9.
- 244.Cavid H. "Sonbaharda". Sırat-ı Müstakim, № 38, 14 Mayıs 1325 (27 Mayıs, 1909), s, 180-181.10.
- 245.Cavid H. "Yadı mazi", Sırat-ı Müstakim, № 32, 19 Mart 1325 (1 Nisan, 1909), s, 85-86.16.
- 246.Qafqazyalı H. C. "Küçük serseri", İctihad, № 34, I Teşrin-i sani 1328 (14 Ocak 1913) s. 901.
- 247.Kafkasyalı H. C. "İhtiyar Bir Türkün Vasiyeti". Halka Doğru gaz., 20 Kasım 1913.
- 248.Uzun E. Hüseyn Cavid ve Türk edebiyatı. Bakü: Güneş, 1998.
- 249.Ersoy M.A. Safahat. Hazırlayanı M.Ertoğrul Düzdağ. Kültür ve Turizm Bakanlığı. İstanbul, 1987.
- 250.Hikmet İ. Azerbaycanda dört buçuk yıl. Münhen, 1958. Dergi №13.
- 251.Kazancıoğlu A. Üstün yaşama. İstanbul, 1998. s, 175.
- 252.Kutlu Ş. Tanzimat dönemi Türk edebiyatı antologisi. İstanbul:Toker yayın, 1987.
- 253.Türk Dünyası Edebiyat Tarihi.Dokuz c.VII c. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2006.
- 254.Tarhan A. H. Bütün şiirleri-2. Dergah yayınları. İstanbul, 1979
- 255.Tevetoğlu F. Ömer Naci. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1973.
- 256.Servet-i Fünun şeiiri 2. Baskı. Prof. Dr. M. Orhan Okay. Erzurum, 1992.

RUS DİLİNDƏ

257. Аскерли З. Гусейн Джавид-драматург // Газ. Азербайджан муаллими. 1997, 12 июня, №43.

258. Елчин. Правда, только, правда // “Литературная газета”, Баку, 1988.

259. Гегел, Работы разных лет. В двух томах, Т. I, М, Мысль, 1972.

260. Профсоюз СССР. Документы и материалы в четырех томах. Т.2. М., 1962.

İnternet resusları

261. Mirzə Abbas Abbaszadə - Vikipediya

az.wikipedia.org/wiki/Mirzə_Abbas_Abbaszadə

262. Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyəti Gəmiqaya Qazma mağarası www.qedim.nakhchivan.az

263. Sosialist-realistlər məhkəməsində Cavidin savunulması /Hüseyn Cavidin ev muzeyinin saytı az.wikipedia.org/wiki/Hüseyn_Cavid

264. Hüseyn Cavidin cənazesinin Azərbaycana gətirilməsi. kult.az/huseyn-cavidin-cenazesinin-qaliqlari-azerbaycana-nece-getiril...

265. Onun əsri - Rəsul Rza rasulrza.musigi-dunya.az/photo.../onun_esri.sht...

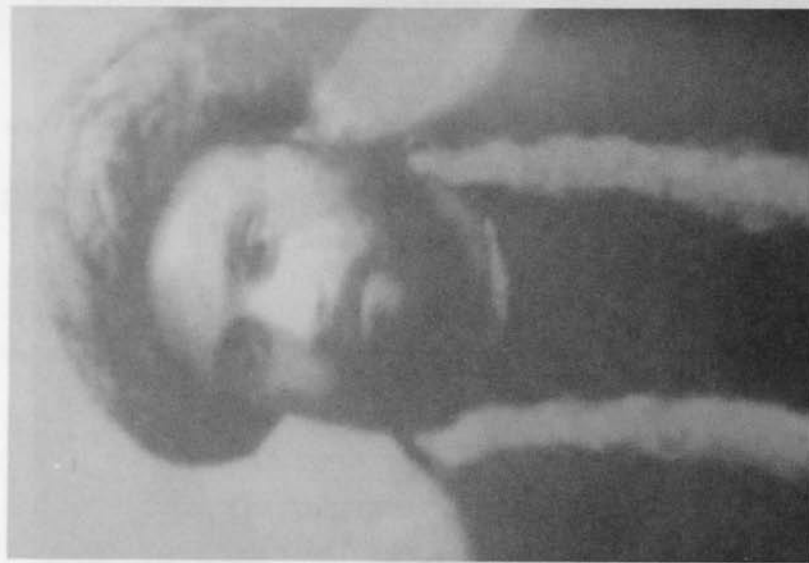
266. Fəxr edirəm ki, Heydər Əliyev bu məsuliyyətli işi məhz anl.az/down/meqale/az_muellimi/2011/aprel/16..... yaşayır, bütün xalqın sevgisi ilə nəsil-dən-nəslə çatır, ürəklərdə ölməzlik heykəlinə dönürlər. Ədalət Daşdəmirli. Azərbaycan müəllimi.- 2011.- 8 aprel.- s.8.

Hüseyn Cavid Rasizadə

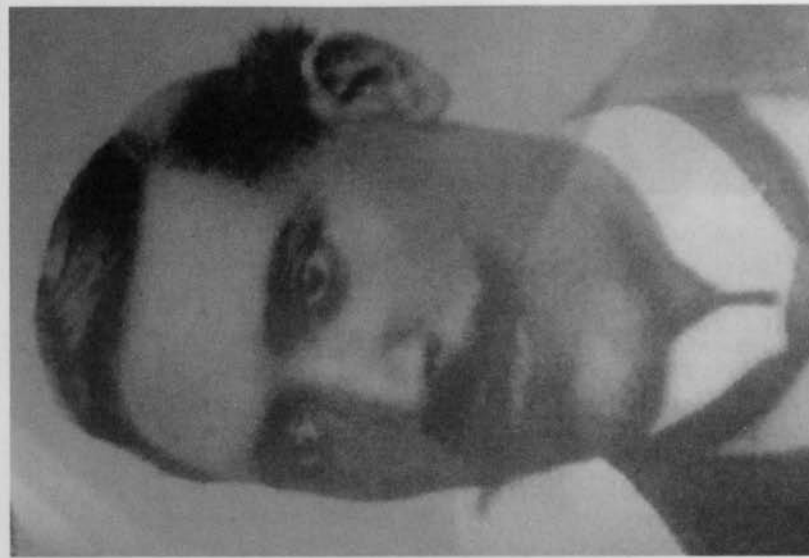
Şeyx Məhəmməd Rəsizadə

Molla Əhməd Rəsizadə

*Hüseyn Cavidin bacısı Xurşid xanım
Rəsizadə (Gülməmədova)*

Əlirza Rəsizadə

Hacı Molla Abdullanın Naxçıvanın Əlixan məhəlləsindəki evi

"Tərbiyə" məktəbi

Təbriz - Talibiyyə mədrəsəsi

İstanbul universiteti

"Yaşıl qələmlər" adəbi-elmi cəmiyyətinin təsisində

Hüseyn Cavidin qardaşı Şeyx Məhəmməd
(Naxçıvan, Sovxoz məktəbi, 1935-ci il)

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ HÜSEYN CAVIDİN ƏDƏBİ
MƏFKURƏSİ VƏ SƏNƏTİ.....3
GİRİŞ.....8

I FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜ FORMALAŞDIRAN
ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİT.....15
Naxçıvan ictimai, ədəbi-mədəni mühiti
(XIX əsrin ikinci yarısı).....15
Hüseyn Cavidin ailə mühiti.....19
Cavidin dünyagörüşündə mədrəsə təhsilinin rolu.....37
M.T. Sidqi və "Məktəbi-Tərbiyə"nin H. Cavidin
formalaşmasında rolu.....42

II FƏSİL

NAXÇIVAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ VƏ
HÜSEYN CAVIDİN MAARİFÇİ MÜASİRLƏRİ.....47
Hüseyn Cavid və maarifçi müasirləri.....47
H.Cavidin fikir atası: Qurbanəli Şərifzadə.....49
Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadə.....53
Hüseynin Cavidləşməsində Şeyx Məhəmməd Rasizadənin rolu....65
Hüseyn Cavid və Eynəli bəy Sultanov.....79

III FƏSİL

HÜSEYN CAVIDİN SƏNƏTİ DÖVRÜN
ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ.....85
Hüseyn Cavidin ədəbi tərcümeyi-halının Cənubi Azərbaycan mərhələsi.....85

Lütvyyə Əsgərzadə

Cavidin dünyagörüşünün formalaşmasında Türkiyə ədəbi-maarifçi mühitinin rolu.....	89
Cavid və Türk romantikləri.....	109
Hüseyn Cavidin həyatı və ədəbi-mədəni fəaliyyətində Gəncə və Tiflis mühitinin yeri.....	125
Cavid Bakı ədəbi mühitində (1915-1937).....	140
Hüseyn Cavid yaradıcılığında Almaniya mühiti.....	157

IV FƏSİL

HÜSEYN CAVID SOVET DÖVRÜ	
ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİNDƏ.....	181
Azərbaycan ədəbi tənqidi və Cavid yaradıcılığı.....	181
Hüseyn Cavid və ədəbi məhkəmələr (Cəfər Cabbarlı).....	208
Repressiya qurbanı.....	223
H.Cavid irsi bəraət mühitində.....	234
Müasir dövr və Cavidin ədəbi estetik idealları.....	244
NƏTİCƏ.....	251
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	261
MÜNDƏRİCAT.....	285

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ

HÜSEYN CAVID: MÜHİTİ VƏ MÜASİRLƏRİ

Mətbəənin direktoru:
Fuad HÜSEYNOV

Texniki redaktor: Azər RƏSULOY

Korrektor: Cavid RƏSULZADƏ

Tərtibatçı: Əhməd ƏLİYEV

Kitab AFPoliqrAF mətbəəsində
çap olunmuşdur

Çapa imzalanmışdır: 06.2015

Şərti çap vərəqi: 18

Formatı: 60x84 1/16

288 səh.

Tiraj: 500

Ar 2015
2039

Əsgərzadə Lütviyyə Süleyman qızı (Naxçıvan) - ədəbiyyatşünas. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru (2005), dosent. Azərbaycan Yazıçılar (2005) və Jurnalistlər Birliyinin (2002) üzvü. Naxçıvan Pedaqoji İnstitutunun, indiki Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib (1985). Naxçıvan şəhər 5 saylı kitabxanasında zal müdiri, böyük kitabxanaçı (1979-94), Naxçıvan şəhəri "Xanım qızlar pansionu" (1994-2000) və Heydər Əliyev adına Hərbi litseydə dil-ədəbiyyat müəllimi (1999-2006) işləyib. Naxçıvan şəhəri "Heydər Əliyev muzeyi"ndə ekskursovod (1999-2000), direktor (2000-2006) vəzifəsində çalışıb. 2006-cı ildən 2013-cü ilədək AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Ədəbiyyatşünaslıq şöbəsində, 2013-cü ildən AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı" şöbəsində aparıcı elmi işçi vəzifəsində çalışır. "Dünya başdan-başa nağılmış demə", "İçimdə hönkürdü dözüm", "Bir dilim Ay işığı", "Mənə elə gəlir ki", "Qaranlığa söylədiklərim" adlı 5 şeir kitabının müəllifidir. 80-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Məqalələri Türkiyə, İran, Moskva, Kosovada nəşr olunub. "Hüseyn Cavid və Şərq" monoqrafiyasının müəllifidir. Cavidin həyatı, sənəti, məfkurəsi, müasirləri və yaradıcılığının araşdırmalarının məhsulu olan "Hüseyn Cavid: mühiti və müasirləri" L.Əsgərzadənin ikinci monoqrafiyasıdır.

9 789952 829228